

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU
TÜRK DİLLƏRİ ŞÖBƏSİ

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
LEKSİKASI

4785

Bakı-2008

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Kamilə VƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Etibar İNANC
filologiya elmləri namizədi

Məsul: Şəkar Orucova
filologiya elmləri namizədi

Elnarə Əliyeva(Ələkbərova)
filologiya elmləri namizədi

Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. II cild. -
Karluq qrupu türk dillərinin leksikası. Bakı, «Nurlan»- 2008, 368 səh.

Kitab karluq qrupu türk dillərinə daxil olan özbək, uyuur və salar dillərinin zəngin materiallarına söykənən, bu dillərin leksikasının müxtəlif sahələrinə həsr olunan ayrı-ayrı araşdırmaların toplusundan ibarətdir.

Əsərdən türkoloqlar, dilçi-magistr və aspirantlar, eləcə də filoloq-tələbələr faydalana bilərlər.

4602000000 Qrifli nəşr
N - 098 - 2008

©Türk dilləri şöbəsi, 2008

DİLİN LEKSİKASININ TƏDQIQI DİLİN TƏŞƏKKÜL VƏ İNKİŞAF TARİXİNƏ YOL AÇMAQDIR

«Dilin leksikası onun təşəkkülü, inkişafı və formalaşması tarixinin güzgüsüdür» - desək, yəqin ki, yanılmazıq. Sözlərin əmələgəlmə, dilə daxilolma, dili tərk etmə yolları, onların terminləşmə prinsipləri, asemantikləşmə və ya desemantikləşmə nəticəsində uğradıqları dəyişikliklər dilin tarixi mənzərəsini özündə əks etdirir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsində türk dillərinin leksikologiyası məsələlərinin sistemli tədqiqi ilə bağlı aparılan araşdırmalar da məhz bu zəruriyyətlə bağlıdır.

Bu araşdırmaların müəyyən hissəsi «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» 3 cildliyinin I cildində 2004-cü ildə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Oxucularımızın bu gün müzakirə və mühakiməsinə təqdim etdiyimiz II cilddə isə «Karluq qrupu türk dillərinin leksikası» yer tutmuşdur.

Leksik qatın araşdırılması türk dillərinin mənşəyinin, təşəkkül, inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi onların qohumluq əlaqələrinin aşkarlanması və türk dillərinin qohum olmayan dillərə münasibətinin aydınlaşdırılması üçün də olduqca vacibdir. Bu baxımdan karluq qrupu türk dillərinin leksikasının tədqiqat obyektinə çevrilməsi aktualıq kəsb edir. Burada həmin qrupa daxil olan özbək və uyuur dillərinin leksik layı araşdırılır, bu dillərin lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikası öyrənilir, onomastik faktlar aşkarlanır və təhlil olunur, türklərin maddi, mənəvi və mədəni dünyasını işıqlan-

dıran məişət leksikası, alınmalar bütün çarları ilə tədqiq edilir. Somatik vahidlər, arxaizm və dialektizmlərin öyrənilməsi, eləcə də sözyaratmaya xidmət edən sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf yolunun izlənilməsi ilə həmin dillərin inkişaf tarixinə, az da olsa, işıq salınır. Bu dillərdə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik məsələlərinin tədqiqi ilə karluq qrupu türk dillərinin ümumilikdə leksik-semantik sistemə aydınlıq gətirilir. Məişət və terminoloji leksikanın öyrənilməsi də həmin dillərin daşıyıcılarının həyat təzi, maddi və mədəni tarixi ilə bağlı onların əlaqələri haqqında müəyyən fikir yürütməyə imkan verir.

Hər bir bəhsin ayrı-ayrı müəlliflərə məxsusluğu son nəticədə müxtəlif fikirliliyin mövcud olduğu, mübahisəli məqamların hökm sürdüyü, müəlliflərin yaradıcılıq müstəqilliyinə zəmin yaradıldığı sanballı bir monoqrafiyanın meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatda əsas məqsəd karluq qrupu türk dillərinin leksikasının tarixi-müqayisəli fonda araşdırılması, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkarlanması olsa da, bu zaman oğuz qrupu türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə bağlı maraqlı dil faktlarının müqayisəyə cəlb olunması lazım bilinmişdir. Tədqiqatın nəticələri, sözsüz ki, türk dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqinə, sonucda isə «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası» kimi fundamental bir əsərin yazılmasına zəmin yaradacaqdır.

Kitaba daxil olan bəhslər türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları – aparıcı elmi işçi f.e.d. İsmayıl Kazımov («Terminoloji leksika»), f.e.n. Baba Məhərrəmli («Çoxmənalılıq»), f.e.n. Şəkər Orucova («Omonim, sinonim və antonimlər»), f.e.n. Elçin Məmmədov («Somatik vahidlər»), f.e.n. Elnarə Ələkbərova («Dia-

lektizmlər»), f.e.n. Aynel Məşədiyeva (Sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf tarixi»), f.e.n. Təranə Şükürova (Müstəqillik dövründə termin yaradıcılığı»), f.e.n. Valentina Qərənfil («Məişət leksikası»), eləcə də nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi f.e.n. Teyyub Quliyev («Karluq qrupu türk dillərinin digər altay dilləri ilə leksik müqayisəsi») tərəfindən yazılmışdır.

3 cildlik «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının II cildinin nəşrində maddi və mənavi dəstək göstərdiklərinə görə türk dilləri şöbəsinin bütün əməkdaşlarına, o cümlədən aspirantlar Ruslan Abdullayev, Cahid Kazımov və Gülnarə Əliyevaya, eləcə də «Nurlan» nəşriyyatının direktoru f.e.d., prof. Nadir Məmmədliyə təşəkkür edirik.

Monoqrafiya ilə bağlı fikir və mülahizələrini bizə çatdıran, irad və tövsiyələrini bizdən əsirgəməyən, qiymətli məsləhətləri ilə gənc tədqiqatçıları daha uğurlu addımlara sövq edən hər bir oxucumuza əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Ünvanımız: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Hüseyn Cavid prospekti, 31,
Akademiya şəhərciyi (Əsas bina), V qat,
AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsi (517-ci otaq)

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
türk dilləri şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru

İsmayıl KAZIMOV
filologiya elmləri doktoru

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN TERMİNOLOJİ LEKSİKASI

Hər hansı bir dilin leksik tərkibi cəmiyyət həyatı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Dillərin leksikası, o cümlədən terminoloji leksika elm, texnika, ictimai-siyasi quruluş panoramasının çoxşaxəli dinamikasını özündə canlı şəkildə əks etdirir. Bu və ya digər sahələr üzrə yaranan yeni anlayışlar dilin lüğət tərkibində terminoloji görüntülərlə gerçəkləşir.

Türk dillərinin lüğət tərkibində “anlayış adı”nı (K.Sokor) təşkil edən hissəsi terminoloji leksika adlanır. «Müəyyənləşmiş mənası söz olan»(R.Budaqov), “xüsusi funksiya daşıyan”(Q.Vinokur) terminoloji leksika, əsasən, elmi və əməli fəaliyyətlə əlaqədar olub elmi-texniki, ictimai-siyasi sahələrə aid anlayışları ifadə edir. İndiyə qədər ayrı-ayrı türk dillərində terminoloji leksikanın müxtəlif elmi sahələri öyrənilmiş və hələ də öyrənilməkdədir. Həmin tədqiqat işləri ilə tanışlıq göstərir ki, terminoloji leksika ümumi leksikologiyanın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir, onun dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi sözdən fərqli olaraq, terminoloji vahidlərin mahiyyətini, forma və məzmununu, onların tarixi inkişafını, müasir vəziyyətini, terminləşmə prosesini, terminlərin hansı yol və üsullarla əmələ gəlməsini, onların genetikasını, struktur-qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini, lüğətlərdə əks olunma imkanlarını və s. əhatə edir. Bu və ya digər terminoloji problemi qohum türk dillərinin materialları əsasında tədqiqata cəlb etmək isə yaxın dillərin terminoloji sistemindəki oxşar və ayrılan cəhətlərin meydana

gəlməsinə şərait yarada bilər. Bu baxımdan karluq qrupuna daxil olan dillərlə(özbək, uйğur və salar) Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını qarşı-qarşıya gətirmək, onların formalaşma, zənginləşmə və inkişaf yollarını müqayisə etmək, ümumi və fərqli əlamətləri aşkar etmək bu mövzunun aktuallığını göstərən amillərdəndir.

Əsas məqsəd elmi-texniki və ictimai-siyasi məzmun daşıyan terminoloji leksikanın inkişaf perspektivlərini qohum dillərin faktları əsasında izləməkdir. Terminoloji leksikanın struktur-semantik imkanlarını üzə çıxarmaq, onları qruplaşdırmaq, əmələgəlmə üsullarını xarakterizə etmək, qrammatik xüsusiyyətlərini, mənşəyini göstərmək qarşıda duran əsas vəzifədir.

Tədqiqatçılar karluq qrupuna daxil olan dilləri türk dillərinin cənub-şərq arealına aid edirlər. Buraya özbək, uйğur, qazax, qırğız, qaraqalpaq¹ dilləri aiddir.

Tədqiqat obyektimiz olan özbək və uйğur dilləri də coğrafi baxımdan cənub-şərq qrupuna aid edilir. Cənub-şərq dillərinin leksik tərkibinin özünəməxsus cəhətləri haqqında M.Yusifov yazır: “Bütün başqa dillərdə olduğu kimi, cənub-şərq dillərində də lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Milli mənşəli sözlər bu dillərin hər birinin özünün normalaşma qanunlarına uyğun şəkildə inkişaf edir. Bundan başqa, hər bir dildə olduğu kimi, cənub-şərq dillərində də alınma sözlər işlədilir. Bu dillərdə alınmaların iki başlıca istiqaməti mövcuddur: 1) rus-Avropa mənşəli sözlərin alınub işlədilməsi; 2) ərəb-fars mənşəli sözlərin alınub işlədilməsi. Bundan əlavə, cənub-şərq dilləri ərəzi cəhətdən çin dilinə, eləcə də monqol di-

¹ Bax: Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001, s. 227.

linə yaxın olduğu üçün bu dillərin lüğət tərkibinə çin və monqol sözləri də daxil olmuşdur.¹

Cənub-şərq arealına daxil olan dillərlə (özbək, uyğur, salar və s.) oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər azdır. Prof. Elbrus Əzizov "Azərbaycan-Uyğur izoqlosları" adlı məqaləsində yazır: «Dilçilik tarixindən bəllidir ki, yaxın areallarda yerləşmiş qohum dillərin uyğun xüsusiyyətləri daha çoxdur. Lakin bir-birindən uzaq areallarda yerləşmiş qohum dillərdə elə uyğun əlamətlərə təsadüf edilir ki, bunları heç də həmin dillərin müasir vəziyyəti və daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkün olmur. Bəzən də olur ki, eyni dil xüsusiyyəti müxtəlif areallarda təkrar olunur. Belə rəngarəng dil mənzərəsi müasir türk dillərində çox aydın müşahidə edilir və bu hal sinxronik yox, daha çox diaxronik baxımdan şərh olunmalıdır»².

"... bu dilin (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur- İ.K.) uyğur dili ilə kiçik müqayisəsi bizi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsində uyğur dili qatının çox iştirak etməsi haqqında düşünməyə məcbur edir... Dialekt faktlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili əsas əlamətlərinə görə türk dillərinin Qərb qrupuna aid olsa da, bu dil müəyyən dərəcədə türk dillərinin Qərb və Şərq qruplarını bağlayan halqadır³. Karluq qrupuna daxil olan uyğur dili ilə Azərbaycan dilinin yaxınlığını digər tədqiqatçılar da göstərmişlər.⁴

¹ Yusifov M. Göstərilən əsəri, s. 261

² Əzizov Elbrus. Azərbaycan-Uyğur izoqlosları//Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış, Bakı-Elm-1991, s.118-125.

³ Вопросы диалектологии тюркских языков.3, Баку, 1963, с.225

⁴ Вах: Наджип Е.Н.Историко-сравнительный словарь тюркских языков XI века.М.,1979,с.75

Türkoloji ədəbiyyatda uyğurların və oğuzların tarixən eyni tayfalar olması barədə məlumatlar mövcuddur. N.Aristov belə hesab etmişdir ki, oğuzlar və uyğurlar mahiyyətcə eyni xalqdır, müxtəlif vaxtlarda bu və ya digər qəbilələrin üstünlüyü nəticəsində müxtəlif adlar daşımışlar. Tomsenə görə, uyğurlar oğuz tayfa birləşmələrinə aid olmuşlar. Azərbaycan dialektlərində uyğur elementlərinin təmərküzləşməsinə E. Əzizov doğru olaraq tarixən mövcud olmuş uyğur-oğuz birliyi ilə əlaqələndirir¹. N.A.Baskakovun fikrincə, qədim oğuz və qədim uyğur dilləri, eləcə də tuva, yakut, xakas, şor, çulım dilləri və Altay dilinin şimal dialektləri qədim uyğur-oğuz dil birliyindən nəşət etmişdir.²

Beləliklə, Azərbaycan, eləcə də yeni uyğur və özbək dilləri türk dillərinin müxtəlif qruplarına daxil olmalarına və bir-birindən uzaq areallarda yerləşmələrinə baxmayaraq, müxtəlif ekstralingvistik və intralingvistik səbəblər üzündən daha çox bu iki dil üçün səciyyəvi olan izoqloslara malikdir.

Terminoloji leksika elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai həyatın müəyyən bir sahəsindəki predmetlərin, hadisələrin, proseslərin, əlamətlərin, münasibətlərin və s.-nin dəqiq ifadəçisi olan və mövcud leksik elementlər əsasında, dilin ənənəvi söz yaradıcılığı üzrə yaradılan sözlər və söz birləşmələridir³.

Terminoloji leksikaya bütün elin sahələrinin dil vahidləri daxildir. Burada terminoloji leksikanın sosial və lingvistik tə-

¹ Əzizov E. Göstərilən əsəri, s.123.

² Вах: Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960, с. 184- 207.

³ Qasımov M.Ş. «Termin» və «terminologiya» anlayışları barədə.-Terminologiya məsələləri. Bakı, 1987, s.5.

biəti, bu layda gedən proseslər, dilin daxili qanunauyğunluğunun tətbiqi və s. məsələlərin inkişafı bütövlükdə öyrənilir. Onun mərkəzində bütün linqvistik elmlər (qrammatika, leksika, leksikoqrafiya, semasiologiya, üslubiyyat və s.) dayanır. "Terminoloji leksika" (TL) termin ola bilən bütün elmi-texniki, ictimai-siyasi sahələrin məcmusudur. Buna görə də TL geniş anlayış olub, müxtəlif terminologiyaları - elmi-texniki və ictimai-siyasi anlayışları özündə əks etdirən termin və termin birləşmələri hissə-hissə əks etdirir.

Terminləşmə iki mühüm anlayışı özündə ehtiva edir: ictimai-siyasi və elmi-texniki.

1. İctimai-siyasi anlayışların terminləşməsi. Müstəqillik şəraitində ictimai-siyasi hadisələr, proseslər yeni anlayışları doğurur. Cəmiyyət həyatında meydana çıxan bu anlayışlar kəmiyyətə və keyfiyyətə genişdir. Bu anlayışlar hər bir dilin leksikasında öz əksini tapır¹. İctimai-siyasi leksika müxtəlif tarixi dövrlərin, mərhələlərin cəmiyyət həyatını özündə əks etdirir. Hər dövrün isə özünəməxsus xüsusiyyətləri olur və ona uyğun leksika formalaşır. Biz sonuncu mərhələ - sosialist ictimai formasiyasının dağıldığı və yeni ictimai quruluşun formalaşdığı dövrün leksik-terminoloji sistemini araşdırmaq niyyətindəyik. Həmin dövr türk dövlətlərində müstəqilliyin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə mərhələsidir.

XX əsrdə türk xalqlarının milli müstəqillik şüuru təşəkkül tapır, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyət, siyasi mübarizə və eləcə də ümummilli böhran dərinləşir.

¹ Дешериев Ю. Д., Прогченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968, с. 134.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin ictimai-siyasi prosesləri dövrünün formalaşan leksikasının sosial-linqvistik təbiətinin açılması çox vacibdir. Bu dövrün terminoloji leksikası ictimai-siyasi həyatın yeniləşməsi, kökündən dəyişməsi, milli münasibətlərin kəskinləşməsi, iqtidar-müxalifət qarşdurması, siyasi mübarizənin kəskinləşməsi və ümummilli böhranın dərinləşməsi, milli demokratik qüvvələrin fəallaşması, müstəqil milli dövlət quruculuğunun yeni, üçüncü mərhələyə qədəm qoyması, milli dövlətçilik ənənələrinin yenidən bərpası, beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin qurulması və genişləndirilməsi, demokratik cəmiyyətin qurulması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, ölkə daxilində geniş islahatlar aparılması, müstəqil dövlətlərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində azad bazar iqtisadiyyatına uyğun özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və xarici investisiyaların daxil olması kimi hadisələrlə səciyyələnə bilər. Bu dövrün terminoloji leksikası həmin sadalanan hadisə və proseslərlə birbaşa əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik qazanmış azərbaycanlıların, özbəklərin, uyuqların, salarların dillərində ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafında alınma sözlər üstünlük təşkil edir. A.Reformatskinin göstərdiyi kimi, «hər şeydən əvvəl sözün səs tərəfi alınır»¹.

Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin yüksək dərəcədə inkişafı, həmçinin ictimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi və müasir türk xalqlarının həyatında baş verən əsaslı və köklü dəyişikliklər nəticəsində minlərlə yeni anlayış və məfhumlar formalaşır. Həmin anlayış və məfhumların daşıyıcısı

¹ Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. - Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. М., 1961, 112.

bütövlükdə qohum dillərin terminoloji sistemində üzə çıxır. Bu sistemdə elm və texnikanın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə aid terminoloji vahidlər yaranır ki, bu da ümumi ad altında - terminoloji leksika (TL) adı altında verilir.

Terminologiya elmi, mədəni, ictimai-siyasi həyatın bütün sferalarını əhatə edir və müasir dil daşıyıcılarının dünyabaxışını intensiv şəkildə inikas etdirir. Bütün bunlar imkan verir ki, TL-in qohum türk dillərinin materialları əsasında linqvistik təbiətini aydınlaşdıraq.

TL dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm mənbələrindən biridir. Dilin keyfiyyət və kəmiyyətə dəyişməsi və zənginləşməsi daha çox TL sahəsində özünü göstərir. Terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edərək onun inkişafı ilə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir.¹

Qohum türk dillərinin materialları əsasında TL-in müqayisəli aspektdə öyrənilməsinə çox az təsadüf olunur. Bizcə, müqayisəli tədqiqat nəticəsində qohum türk dillərinin TL-in oxşar və fərqli semantik-funksional, struktur-qrammatik və leksik-semantik əlamətləri meydana çıxmağa bilər. Bütövlükdə bu istiqamətdə tədqiqat termin sisteminin inkişaf tarixini, eləcə də müasir vəziyyətini öyrənməyə də imkan yaradır.

TERMINOLOJİ LEKSİKANIN MƏNŞƏYİ

Türk mənşəli TL. Bu, elm və texnikanın bir çox sahələrini əhatə edir. Məs.: *bölmə, elçi, taşınmaz, belgelik, yurttaş, sözlük, öhdəçi* və s.

¹ Orucov Ə. Ə. Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1965, s. 24.

Rus-Avropa mənşəli TL. Bu tipli terminoloji leksika ictimai-siyasi mühitlə daha çox bağlıdır. Bunları dillər üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilindən alınmalar: *lobbi, lider, intervyü, trayvalizm, fermer, faktoriya, dedektiv, autsaydır, boykot, boss, bumeranq, centilimen* və s.

2. Fransız dilindən alınmalar: *asamble, arsenal, aqreman, afront, arbitr, ataşe, avanqard, banal, bürokratik, bütçə, demarş, diplomasi, dosya, elit, kompaniya, kod* və s.

3. İtalyan dilindən alınmalar: *trafaret, tribun, valyuta, fiyasko, fiksiyon, ballatare, fiyasko, final, karantina, karboneri, kondotyer* və s.

4. Alman dilindən alınmalar: *bürqer, filisten, frant, gestapo, gildiya, kantsler, landsknet, landtaq, ober, avteritet* və s.

5. İspan dilindən alınmalar: *cunta, kaudilyo, konkista-don* və s.

6. Latın mənşəli: *asimilasyon, atestasyon, audentiya, de-fakto, defekt, de flasion, ekspront, kredit, kriminal, magistrat* və s.

7. Yunan mənşəli: *demokrazi, demokrasi, despotizm, diapozon, dinastiya, epiqraf, epiqram, epik, epiloq, epizodik, epitafiya, etnik, fenomen, kaos, korifey, kosmopolit, kriz, monarxiya* və s.

8. Rus mənşəli: *dizertir, kandidatura, karnaval, plan, lokut, pedaqoq(Ö), plakat, plenum, pozitivizm, prokuror(A)*.

9. Ərəb-fars mənşəli: *məclis, faol(fəal), xarakat(aksiya), ittifoq(ittifaq, asr(əsr)), foyda/Anaf//mənfəət, zulm/azobukubat, suxrat* və s.

Özbək dilində ərəb-fars mənşəli ictimai-siyasi TL Azərbaycan dilindəki eyni leksikaya uyğun gələ də bilir, uyğun gəl-

məyə də bilir. Uyğun gələnələr: *karor//qərar, dallol///dəllal, elçilik //elçilik, vakil//vəkil, vaxima//vahimə, callod///callad* və s. Uyğun gəlməyənlər: *xotima//oxir, moxiyat//məğiz*.

10. Çin mənşəli TL. Alınma terminoloji leksika obyektiv prosesin labüd nəticəsi olub, dillərin hamısına, o cümlədən uyğur dilinə də aiddir. Müasir uyğur ədəbi dilində alınmaların bir hissəsini də çin dilindən keçmiş leksik-terminoloji vahidlər təşkil edir. 1970-ci ildə T.Raximovun «Müasir uyğur dilində çin elementləri» lüğəti çap edilmişdir. Biz həmin lüğət əsasında müasir uyğur dilində çin elementlərindən ibarət terminoloji leksikanı tematikasına görə qruplaşdırmışıq. Tədqiqat göstərir ki, müasir uyğur dilində digər karluq qrupu türk dillərindən, eləcə də müqayisə edilən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq çin mənşəli hərbi, diplomatik, tarixi, musiqi, riyaziyyat, siyasi, poetik, idman, məhkəmə, texniki, ticarət, fəlsəfə, kimya, elektro-texnika və s. elm və sahə terminoloji leksikası mövcuddur.

1. Hərbi terminoloji leksika:

Söz, termin çin dilində iki hissəyə bölünür. Hər bir hissə mənalı tərkibdən ibarət olur. Məsələn, «*yingzhanq*» (bu, çin dilindəki variantdır) - «*inccan*» (bu isə terminin uyğur dilində olan variantıdır). «*İnccan*» = *in*(batalyon)+*ccan*(rəis, naçalnik). Terminin tam şəkildə mənası - *batalyon komandiri* deməkdir.

«*Yinqfanq*» çin dilində, uyğur dilində «*infan*» formasında mənimsənilmişdir. Terminin «*in*» hissəsi «*düşərgə*», *fan*» hissəsi isə «*ev*» mənasındadır. Bu termindən hərbi sahədə «*kazarma*» mənasında istifadə olunur.

«*Qarnizon*» beynəlmiləl termindir. Bir çox dillərdə istifadə olunur. Bu hərbi terminlə yanaşı, uyğur dilində «*veixu*

veysyuy» termini də işlədilir. Bu terminin *vey* hissəsi «qorumaq», *syuy* hissəsi isə «sərhəddə keşik çəkmək» mənasındadır.

«*Qaubisa*» beynəlxalq hərbi termindir. Silah adıdır. Bu terminin çin variantı uyğur dilinə «*liudanpao*» şəklində keçmişdir. Bu terminin «*tyadan*» hissəsi «*qumbara*» (*qranata*), «*pao*» hissəsi isə «*puşka*» mənasında işlənir. Termin tam şəkildə «*qaubisa*» mənasını daşıyır. «*Qumbara*» termininin çin variantı «*liudan*»dır. Sözü «*dya*» hissəsi «*qumbara*», «*dan*» hissəsi isə «*güllə*» mənasındadır.

Dünya dillərinin eyni kökdən olmasını sübut edən faktlardan biri «*qa, qə*» kökü ilə bağlıdır. Çin dilində «*qə*» - təcrid etmək, ayırmaq, örtmək mənalarında işlənir. Bu qədim kök çin dilindən uyğur dilinə keçən «*lənqəzə*» hərbi terminində ilişib qalmışdır. «*Lənqəzə*» termini uyğur dilində «*qəzərmə*» (*kazarma*), «*turmə*», «*rəsetka*» sözlərinin mənasını özündə birləşdirir. Bu terminlərdə «*qə*» - örtülü yer, izolə edilmiş yer mənalı gizlənmişdir (Bax: Raximov, 1970, 243).

Uyğur dilinə keçən bir sıra hərbi terminlər söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Məs.: «*qaosepo*» termininin *qao* hissəsi- *hündür*, *se* - *atəş açmaq*, *pao* isə - *silah* mənasındadır. Bu termin uyğur dilində həm də termin-birləşmə şəklində (*zenit top*) işlədilir.

2. Diplomatik terminoloji leksika:

Çin dilindən uyğur dilinə keçən diplomatik terminlərin də quruluşu müxtəlifdir. Məsələn, «*konsub*» mənasında işlənən «*linsi*» termininin «*lin*» hissəsi «*başçı*», «*şi*» hissəsi isə «*dş*» deməkdir. (Raximov, 1970, 249).

Və yaxud «*linsifatin*» termin birləşməsinin «*linsi*» komponenti - «*konsub*», «*fa*» - «qanun», «*tin*» - «məhkəmə» mənala-

rında istifadə olunur. Birləşmənin tam mənası uyğur dilində «konsul sudi» formasında meydana çıxır.

Çin dilində «qun» kökünə bir çox elementlərin artırılması vasitəsilə siyasi və diplomatik terminlər yaradılır. «Qun» sözü «ümumi», «rəsmi», «iş», «fəhlə», «əmək», «norma» (əməkdə), «ən yüksək titul», «ədalətli» və s. mənalarında işlənir. Bu kökə «an» sözünü artırmaqla *qunan* - ümumi təhlükəsizlik - camaət xəvipsizliyi(uyğurca), «bao» sözü artırmaqla *qunbao*(rəsmi müzakirə - kommunike), «bin» sözü artırmaqla *qunbin* (qun - fəhlə, bin - əsgər, saper), «çcan» sözünü artırmaqla *qunçcan* (qun - iş, çcan - rəis, usta), çan sözünü artırmaqla *qunçan* (qun - əmək, çan - zavod); «dao» sözünü artırmaqla *qundao*(qun - ədalətli, dao- metod) adil, toğra mənalarında terminlər yaradılmışdır. Bundan əlavə, uyğur dilində «qun» kökünə «si» elementini artırmaqla *qunsi* - şirkət, kompaniya, «şe» elementini artırmaqla *qunşe* - kommuna, «fu» elementini artırmaqla *qunfu* - məharət(masterstvo), «fen» elementini artırmaqla *qunfen* (əmək küni - əmək günü), «min» elementini artırmaqla *qunmin* (puxra,vətəndaş) və s. terminlər formalaşdırılmışdır.

3.Siyasi terminoloji leksika

buzhanq – nazir; *buçcan* - bölüm başçısı; *tanpan* - söhbət, danışq; *tuha of/nuxa o* - zalım, despot; *yihui/ixoy* - parlamaent.

Çin dilində «yihui» sözündən siyasi terminologiyada geniş istifadə olunur. Bu termin «ixoy» formasında uyğur dilində işlənir. Terminin «i»-hissəsi «müzakirə etmək, məsləhət etmək», «xoy» hissəsi isə toplantı anlamındadır. Terminin tam anlamı «parlament» sözünü ehtiva edir.

4.Tibbi terminoloji leksika

binlisye - xəstəliyin patologi-yası; *pinxuekesili* - anemiya, *pinxue/isyeye* - müalicə; *şayanllşa* - pesok; *yan* - göz(traxoma) və s.

Çin dilindəki «yixue» termini uyğur dilinə «isyeye» formasında keçmişdir. Terminin «i» hissəsi tibb, «syeye» - elm, terminin tam mənası isə «tibb elmi» - təbabət deməkdir.

«Uixueyuan» termini çin dilindən uyğur dilinə «isyueyan» formasında keçmişdir. Termin üç hissədən ibarətdir. «i» - müalicə, «syeye» - təlim, *yuan* - institut. Terminin tam mənası: tibb institutu.

Uyğur dilinə çin dilindən omonim tibbi terminlər də keçmişdir. Məsələn, *yaofanq* termini həm «resept», həm də «dori-xana», «apteka» mənalarında uyğur dilində işlədilir: *yaofanq* (I) - *yofan* - *yo* - dərman, *fan* - metod, resept; *yaofanq*(II) *ya ofan* - *yo* - dərman, *fan* - ev, *dorixana*, *apteka*(Raximov,267,268).

«Termometr» tibbi termini çin dilindən uyğur dilinə *venduzi* formasında keçmişdir. Bu termin üç mənəli hissədən ibarətdir. Terminin *ven* hissəsi «istilik», *du* hissəsi «qradus», «dərə-cə», üçüncü hissəsi isə *szi*-dir. Termin bütövlükdə «termometr» anlamını daşıyır.

«Klinika» beynəlxalq termindir. Bu terminin uyğur dilindəki çin variantı «linçuan» sözüdür. Terminin «lin» hissəsi «şəxsi baxış», «çuan» hissəsi isə «çarpay» mənasındadır. Maraqlıdır ki, «klinika» tibb termininin tərkibində çin mənşəli «lin» sözü görünür.

5.İdmanla bağlı terminoloji leksika

Uyğur dilində bir çox beynəlxalq idman terminləri özünə çin mənşəli terminlərdən istifadə olunur. Məsələn,

«basketbol» beynəlxalq arenada işlənən idman terminidir. Uyğurlar bu terminin yerinə *lənçur* sözünü işlədirlər. Bu termin çin dilindəki «*lanquier*» sözündən əmələ gəlmədir. «*Lansyuer*» terminində «*lan*» – zənbil, «*syu*» - top, «*er*» isə şəkilçidir. Termin «*lənçur*» «basketbol» sözünün mənasını ehtiva etmişdir. Uyğurlar «*lənçür oynımak*» - «basketbol oynımak» terminlərini də paralel işlədirlər (Raximov, 1970, 244).

Türk dillərində işlənən «*suv*»/«*su*» sözü çin dilində «*şuy*» şəklindədir. Çin və uyğur dillərində *şuy* - *su* anlamında istifadə olunur. Bizcə, bu sözlərin kökü eynidir, sadəcə s ~ ş əvəzlənməsi mövcuddur. «*Şuy*» sözü əlaqədə olan bu dillərdə «*suy-szin*» (kristal su), «*suysiyu*» - *şuy*(su), «*syo*(şar) - *su şarı*» terminlərinin tərkibində görünür. Bizim işlədiyimiz «*su topu*» termini uyğur dilində qeyd olunan formada işlədilir. Bu idman termininin beynəlxalq şəkli isə «*vaterpolo*» sözüdür.

Qeyd olunmalıdır ki, «*şuy/su*» sözü uyğur dilinə çin dilindən keçmiş «*şuysan*» = *şuy*(su) + *şyan*(yeşik) - radiator, «*şuyquanszi*» = *şuy*(su) + *quan*(truba) + *szı*(şəkilçi) - su trubası; «*şuymen*» = *şuy*(su) + *men*(qapı, darvaza) - şlüz, «*şuyni*» = *şuy*(su) + *ni*(gil) - sement və s. sözlərin tərkibində də qalmışdır. Maraqlıdır ki, bu terminlər birbaşa *su* ilə bağlıdır, çünki sement, gil su ilə qarışdırılır, radiator su ilə hərəkətə gəlir, şlüzdən su axır və ya şlüz suyun qabağını kəsir və s. Bu fakt da müxtəlif sistemli dünya dillərindən olan çin və türk dillərinin eyni kökdən olmasına sübutdur.

Uyğurlar idman oyunundan biri olan futbola «*zuçur*» deyirlər. Çin mənşəli bu terminin *zu* hissəsi «*ayaq*», *çur* hissəsi isə «*top*» mənasındadır. Uyğur dilində «*zuçur oynımak*», «*zuçur komandisi*» söz birləşmələrindən də istifadə olunur.

6. Ticarət, bank, iqtisadiyyat, maliyyə terminoloji leksikası

Çin dilində «*iyinhanq*» termini uyğur dilinə «*inxan*» şəklində keçmişdir. Terminin *in* hissəsi *gümüş* anlamında, *xan* isə *firma* mənasındadır. *Bank* sözü həmin terminin mənasını ehtiva edir.

Uyğur dilində hazırda çox işlənən ticarət terminlərindən biri «*şenbaodan*» sözüdür. Bu termin üç hissədən (*şen* - *satmaq*, *ba* - *məruzə etmək*, *dan* - *siyahı*) ibarətdir. Butövlükdə bu termin «*deklarasiya*» termininin mənasını əks etdirir.

Uyğur dilinin hüquq-məhkəmə, texnika, mühasibathıq, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq, dilçilik, tarix, pedaqogika, riyaziyyat, coğrafiya, kimya, botanika və biologiya, elektrotexnika, rabitə, mətbuat, idarə, kino, sənaye, kənd təsərrüfatı və kulinariya sahələrini əhatə edən terminoloji leksikası da rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Çin dilindən uyğur dilinə keçən terminlərin bir qismi inzibati idarəetmə sahələri ilə bağlıdır. Belə terminləri səciyyələndirən başlıca formal əlamət həmin terminoloji vahidlərin əvvəlində «*fu*» kökünün işlənməsidir. Ümumiyyətlə, *fu* – *müavir*, *reis müavini* və s. mənalarda işlənən kökdür.

«*Salsəy*» sözüne çin dilində «*hana*», uyğur dilində isə «*xana*» şəkilçisi artırılmaqla «*saihana*» («*səyxana*») termini yaranmışdır ki, bu da *tərəvəzin saxlandığı yerdə*; *santang* termini uyğur dilində *səntən* şəklində mənimsənilmişdir. «Уйғурско-русский словарь»da (Alma-Ata, 1961) oxuyuruq: «*санта́н* bulyonu *laqman* xörəyində sonra hazırlanır. Bu termin *laman* şəklində uyğur dilinin dialektlərində də işlədilir» (URS, 171) və s.

Uyğurlarda kulinariya terminlərinin bir qismi soyuq ye-

məklərin adlarından ibarətdir. Bu tip yemək adları uyğur dilində «lən» sözü və ondan törəyən sözlərdən ibarət olur. Məsələn, «lən» sözünə *ban+say* sözlərini artırmaqla «*lanbansay*» termini əmələ gəlmişdir. «Lən» - soyuq, «ban» - qarışdırmaq, «say» - tərəvəz. Üç sözün birləşməsindən alınan məna «salab», «vineqret» terminlərinin mənasını özündə birləşdirir.

«Çay» sözü məişətdə çox işlənən leksik vahidlərdəndir. Bu termin *çafan* şəklində çin dilində işlənir. «Çafan» sözünün «ça» hissəsi «çay», «fan» isə «ev», «çayxana» mənasındadır. «Çalçay» paralelliyi də dünya dillərinin bir kökdən olduğunu sübut edən faktlardandır.

Yuxarıda göstərdiyimsiz kimi, çin dilindən uyğur dilinə keçən terminlərin bir qismi də elm adlarından ibarətdir. Məsələn: *şuyvensyue* - hidrologiya, *şexuysyoe* - sosiologiya, *sedisyoe* - geodeziya, *zuçcisyo*e - histologiya, *diçcisyo*e - geologiya və s.

TÜRK-ÇİN DİL KONTAKTLARI VƏ ONUN TARİXİ KÖKLƏRİ

Qədim türklərlə çinlilər arasında uzun sürən, qanlı müharibələrlə yanaşı, sıx mədəni əməkdaşlıq da olmuşdur. Bunun nəticəsində iki xalq bir-birinin mədəniyyətini, dilini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişdir. Xüsusən də, Çin cəmiyyətinin, ictimai fikrinin, başqa sözlə, Çin dövlətinin formalaşmasında türklərin çox mühüm rolu olmuşdur. İ.Kafesoğlu türk bozqurt kultürünün və yerli Çin kultürünün qarışmasından yeni bir Çin mədəniyyətinin doğduğunu, hətta türklərin göy tanrı dininin Çində qəbul edildiyini, türkcə *tanrı* sözünün isə çince *tien* şəklinə düşdüyünü, bu adın Tyan-Şan (Tanrı dağları) coğrafi toponimində hələ də yaşadığımız yazmışdır (İK, 35-38; RƏ, 136).

Müasir uyğur ədəbi dilindən Sinsyan-Uyğur Muxtar ra-

yonunda (SUAR) və Çin Xalq Respublikasında istifadə olunur.

Çin sözlərinin uyğur dilinə keçməsinin tarixi çox qədimdir. Bu tarix XX yüzilliyin 50-ci illərindən başlanır. T.Raximov yazır ki, uyğur dilində çin leksik alınmaları digər dillərə nisbətən az olmuşdur. Çin dilindən alınmalar əsasən inzibati-idarə, ticarət, məişət, çox az sayda kənd təsərrüfatı, peşə və hərbi leksikanı əhatə edir¹.

1949-cu ildən sonra uyğur ədəbi dilinin inkişafı tarixində (SUAR) yeni dövr başlanır, uyğur-çin dil münasibətlərində köklü, əsaslı dəyişiklik yaranır, xüsusən də çin dilinin uyğur dilinə təsir dairəsi genişlənir. Çin dilindən uyğur dilinə kütləvi şəkildə söz və terminlər keçir.

Hazırda çin dili uyğurların gündəlik həyat və məişətini geniş şəkildə dəyişir. Bu dil onların sosial funksiyalarına, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına nüfuz edir. Çin dilinin təlim sistemində də bütövlükdə təsiri açıq-aydın görünməkdədir. Təlim prosesi bu ölkədə çin dilində aparılır. Məktəblərdə çin dili mütəxəssisləri fəaliyyət göstərir. Dərslik və dərs vəsaitləri çin dilindədir. Çin dili fabrik, zavod və digər ictimai təşkilatlarda uyğurlara kurs kimi tədris olunur. Uyğur gənclərinin böyük əksəriyyəti Çinin Pekin, Şanxay, Siadig şəhərlərində oxuyub təhsil alırlar.

Beləliklə, çin dili bu ölkələrdə dövlət dili kimi işləkliyini artırmaqdadır. Uyğur dilində nəşr olunan ictimai, siyasi, bədii və elmi əsərlər yenidən çin dilinə tərcümə edilir. Mətbuat çin dilində təqdim olunur. Uyğur dili ikidillilik şəraitində inkişaf

¹ Ракимов Р. Т. Китайские элементы в современном уйгурском языке. Словарь. Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, Москва, 1970, с.3.

etməkdədir. Uyğur-çin dil əlaqələrində yaxınlıq görünməkdədir.

Bir sıra söz və terminlər dublet kimi işlənmişdir. Həmin dubletlərdən biri uyğur, digəri isə çin dilinə məxsusdur.

Dilçilərin gəldiyi qənaətlərə görə, türk dilindən fərqli olaraq çin dilində qrammatik kateqoriyalar yoxdur; sözün dəyişməsi çin dili üçün səciyyəvidir; hər bir leksik vahid ayrı-ayrı nitq hissələri vəzifəsində çıxış edir və s. (RY, 40-45; BX, 17-19).

Türk dillərindən biri olan uyğur dilinə Çin dilindən keçmiş elə sözlər vardır ki, həmin leksik-terminoloji vahidlərin bir hissəsi ulu dilə, digər bir hissəsi isə çin dilinə məxsusdur. İki dilin sözləri birləşib yeni məna daşıyan leksik-terminoloji vahid əmələ gətirmişdir. Bu fakt da dünya dillərinin bir kökdən yaranma ehtimalını tamamilə gerçəkləşdirir.

Müxtəlif sahələrlə bağlı çin dilindən uyğur dilinə keçmiş terminoloji vahidləri aşağıdakı bölgü üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci tərəfi türk mənşəli *şuy-sub-su* sözündən ibarət olanlar. Müxtəlif variantlarda olan bu sözlərin fonematik yükü eynidir. *Şuy* sözünə artırılmış söz və terminlərin, demək olar ki, hamısı çin mənşəlidir. Maraqlı doğuran budur ki, türk mənşəli *şuy* sözünə artırılan hər bir söz *su* anlamı ilə bağlıdır. Yəni, «suda top oyunu», «radiator», «şlüz», «sement», «hidrotürbin», «suötürücü boru» və s. *su* ilə əlaqədar olan əşyalardır, həmin predmetlərin hərəkəti, şübhəsiz, susuz mümkün deyil.

2. Birinci tərəfi türk (*tou-tau-tav* - baş mənasında), ikinci tərəfi çin mənşəli terminlər. Məlumdur ki, qıpçaq qrupu türk dillərində *tau* sözü *dağ* mənasındadır. Bu sözlərdə *baş* anlayışı potensial mənadır. Qıpçaq türkləri *tavşal/tavsal* deyərəkən yun materialdan hazırlanmış başörtüyünü nəzərdə tutublar. (İK,

95). Bu söz türk dillərindən çin dilinə keçmişdir. Çin dilində *tou* şəklində olan həmin söz *toufa*, *toubu* sözlərinin birinci hissəsi kimi işlənmişdir. *Toufa-tou*(baş), *fa* (saç,çaç,TR,69)= baş saçı. *Toubu - tou* (baş), *bu* (ştab)= baş ştab.

3. Birinci tərəfi türk (*şen - şennik - şinlik*), ikinci tərəfləri çin mənşəli terminlər. Qeyd edək ki, *şen-şenlik-şinnik* variantları türk dillərində abad yaşayış yeri, ümumiyyətlə, məskun yer, məntəqə, qəsəbə mənalarında işlənir. Məsələn: Qərib qış axşamları yollara qar yağanda; At sürüb bir *şenliyə*, gecələdim Muğanda. (ADİL, 4, 1987, 506, 507).

Çin dilində *şen* sözü «yer», «ölkə» mənasında da işlənir. Məs.: *şençcan - şen*(ölkə) + *çcan*(başçı)= ölkə başçısı – qubernator). Çin dilində *şen* sözü «ağıllı», «həyat» mənalarında da istifadə olunur. Məs.: *şencen - şen* (ağıllı) + *cen*(insan)= ağıllı insan; *şenlisiyuz - şen*(həyat) + *li*(prinsip) + *syuz* (elm)= fiziologiya elmi; *şenu - şen*(həyat) + *u*(materiya)= biologiya.

4. Birinci tərəfi ulu dilin sözü (*ka, qa*), digər tərəfi çin mənşəli terminlər. Qeyd edək ki, *ka* qədim ölü kökünün mənasında bağlamaq, örtmək anlayışları mövcuddur. Məs.: *kapı, kapak, kazan* və s.

Çin dilindən müasir uyğur dilinə *ka* elementi ilə bağlı *kaipaq - kaifan, kayquan* terminləri keçmişdir. *Kaifan - ka*(örtmək, bağlamaq) + *ifan*(su qabı, gildən hazırlanmış örtülü fincan); *kaquan - ka*(örtmək, bağlamaq) + *quan*(açar)= tex. qoşucu, açar, elektrik açarı).

Məna uyğunluğu *qa* elementli terminoloji vahidlərdə də özünü göstərir. «*Ka*» ölü kökündə olduğu kimi «*qa*» ulu sözündə də örtülülük mənası aydın sezilir. Məs.: çin dilində «*qazir*» sözü qarpız, yemiş, günəbaxan mənalarında (TR, 226, 227)

işlənir. Qeyd olunan bu sözlərin daxili strukturunda örtülülük, bağlılıq məzmunu mövcuddur. Həmçinin çin dilində işlənən *lənqəzə*(qəzərmə-kazarma,türmə) sözü və onun mötərizədə verilən oxşar variantlarında örtülülük, bağlılıq anlayışı qorunub saxlanılmışdır.

Ulu dil və monogenez problemlərini araşdıran professor Q.Kazimov «qa» elementinin örtülü yer, qab, qapı, qala, qalamaq, hasar, şəhər mənalarında ulu dildən gələn bir söz olduğunu, dünya dillərində geniş yayıldığını göstərir (QK, 40).

5.Birinci tərəfi türk mənşəli *tan* ölü kökündən, ikinci tərəfi çin mənşəli leksik-terminoloji vahiddən ibarət olanlar. «Tan», «dan» sözləri qədim türklərdə danışmaq, söhbət etmək, tanımaq, tanıtmmaq mənalarında istifadə olunmuşdur. Çin və uйğur dillərində müştərək işlənən *tanpan*(TR,66) sözünün birinci – *tan* hissəsi(söhbət etmək), ikinci – *pan* hissəsi isə (həll etmək, qərara gəlmək).

6.Birinci tərəfi ulu dildən gələn *lu*, *li* ölü kökündən, ikinci tərəfi çin mənşəli leksik-terminoloji vahiddən ibarət olanlar: «*luyinci*», «*dizu*» və s.

Lu, *li* qədim türklərdə «insan», «nitq», «danışmaq» və s. mənalarda işlənmişdir. Ulu dilə məxsus *lu*- adam, el, xalq, adam yaşayan yer, ulus, ölkə mənasında dünya dillərinin leksik-terminoloji vahidlərinin içərisində spesifik fonetik fərqlərlə görünməkdədir. Şumer dilində *lu* –adam, Azərbaycan dilində yaşlı, böyük, şöhrətli, qədim, müdrik, əcdad mənalarında «*ulu*» sözündə qalmışdır (QK, 41).

Pratürk dövrü üçün xarakterik olan «ölü» köklər zəngin fonosemantik əlamətləri özündə cəmləşdirmişdir (EK,23). Fonosemantik əlamətlər sırasında bir-birinə qarışmış, qovuş-

muş kompleks mənalar daha üstünlük təşkil edir. Məsələn, *lol/li/lu* ilkin kökünün etimon sferasında «insan, dil, nitq, danışq //dil tökmək//yalvarmaq» anlamlarının olması qovuşmuş, komplekt mənalara bir işarədir (BX,13,14).

Çin və uйğur dillərində paralel işlənən *luyinci*(TR,75) və *lizu*(TR,146) sözlərinin *lu* və *li* komponentləri «nitq,danışq, insan» mənalarındadır. Birinci sözün *in* hissəsi «səs», *szi* hissəsi «maşın». Terminin tam mənası «diktofon»dur. İkinci sözün «*zu*» hissəsi isə «millət» mənasındadır.«Краткий китайско-русский словарь»da(M.,1935,s.50) *li* sözünün çin dilində bir sıra mənalarda - *yığın, dəstə, tayfa; kişi, kəndli, savadsız adam (qaa adam)* və s. işləkliyi qeyd olunmuşdur.

Müştərək «insan və ona aid olan keyfiyyət» anlamı ətrafında çin və uйğur dillərində *lau*, *lao* sözləri ilə başlanan «*lao-ban*» - *lao*(qoca), *ban*(xozeyin,TR,241,242); «*la odundan*» – *lao* (işləmək, zəhmət çəkmək, əmək sərf etmək; çalışmaq, əlləşmək), *dundan* - *dun*(hərəkət), *dan*(partiya)=Emek partiyası (TR,242); «*lao-poza*» - *lao*(qoca), *po*(qarı, qoca arvad), *za*(şəkilçi) = «yaşlı qadın»(TR,245) ; «*laoxan* - bu sözün hər iki tərəfi türk mənşəlidir» - *lao*(qoca), *xan* (kişi, keri bobay starik – uйğurca(TR,245); «*laoe*»- *lao*(qoca), *e*(baba) leksik vahidləri işləkdir. Qeyd edək ki, N.A.Baskakov və V.N.Nasilovun lüğətində insan anlamını ifadə edən «*loya*» sözünün *çinovnik*, *cənab* mənalarında olduğu göstərilmişdir (NB,VN,92). V.İ.Novqorodskiy *loya*, *loca* terminlərinin «hissə komandiri» mənasında işləndiyini vurğulamışdır(VN,87).

İkin allomorflarını şumer, türk, hind-Avropa, monqol və s. dillərdə saxlayan *lə/lo/lu/li* təkhecalı köklərin izləri Azərbaycan dili və dialektlərində *lələmək* - yalvarmaq; həs-

rətini çəkmək; *lələyün* - acgöz, tamarzı; *lələ* - böyük adam; *lələ* - ata, baba; məsləhətçi (Lələ köçüb, yurdu qalıb) və s. qalmışdır.

7. Birinci tərəfi *ti* ölü kökü, ikinci tərəfi çin mənşəli söz-dən ibarət olan leksik-terminoloji vahidlər. Çin dilində bu ulu sözün bir mənası *danışmaq*, *xatırlatmaq* anlamıdır. Həmin məna çin dilindən uyğur dilinə keçən «*tiqan*» sözündə qalmışdır. Sözün «*ti*» hissəsi «*danışmaq*», «*demək*», «*xatırlatmaq*», «*qeyd etmək*» mənalarındadır. Leksik vahidin «*qan*» hissəsi: «*əsas*», «*özül*», «*bünövrə*», «*təməl*» deməkdir. Leksik-terminoloji vahidin bütöv mənası «*tezis*» deməkdir (TR, 74). Çin dilindən uyğur dilinə keçmiş «*tisay*» terminində də həmin məna, qismən də olsa, saxlanılmışdır. Sözün «*ti*» hissəsi «*mövzu*», «*say*» hissəsi isə «*material*» mənasındadır. Sözün tam mənası «*süjet*»dir (TR, 73).

Q. Kazımov «*ti*» sözünün «*dil*», «*demək*, *danışmaq*, məlumat çatdırmaq, söz söyləmək» mənalarında dünya dillərində (*biayn-urartu* dilində *tian*-danışmaq, demək) işləndiyini müəyyənləşdirmişdir (QK, 39).

Beləliklə, ulu dilin sözlərini, asemantikləşmiş elementlərini türk və çin dillərinə məxsus olan söz daxilində axtarıb tapmaq, qədim mənaları müəyyənləşdirmək dünya dillərinin ümumi genetik qohumluğunu təsdiqləyən ümdə faktlardandır. Tədqiqatçıların (QK) dünya dillərinə məxsus saysız söz köklərində ulu dilin söz köklərini çox çətinliklərlə arayıb-axtararaq müəyyənləşdirmələri təqdirəlayiqdir və monogenez probleminin doğruluğuna bir daha əyani sübutdur.

Digər bir nəticə bundan ibarətdir ki, türk-çin dil əlaqələrinin öyrənilməsi bu mənbələrə də əsaslanıla bilər. Köklü və əsaslı elmi-mədəni, iqtisadi, hərbi, diplomatik və s. qonşuluq

əlaqələri nəticəsində hər iki dil bir-birinin lügət tərkibini qarşılıqlı olaraq zənginləşdirmişdir.

Müqayisə edilən dillərin morfoloji quruluşunda diferensiasiya da görünür. Ən çox amorfluğun əlamətini özündə saxlayan çin dilindən fərqli olaraq türk dillərində iltisqaqiliyə sıçrayış tədricən baş vermişdir. Ancaq ulu sözlərin hər iki dildə tarixən mövcudluğu və indi sözlərin tərkibində ilişib qalması türk dillərində də amorf izlərinin qaldığını sübut edir.

BEYNƏLMİLƏL TL

Müqayisə edilən dillərdə TL-nin bir qismini də beynəlmiləl səciyyəli termin və termin birləşmələr təşkil edir. Xüsusi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan anlayışlar həmin dil vahidləri ilə ifadə olunur, dünyanın, demək olar ki, əksər dillərində işlədilir, orfoqrafik-fonoloji və semantik eyniliyə malik olur.

Beynəlmiləl TL türk dillərinə, əsasən ingilis və rus dillərindən gəlir. Amma həmin terminlərin formalaşmasında yunan və latın dillərinin də rolunu inkar etmək olmaz. Həmin dillərə məxsus elementlər terminlərin tərkibində, demək olar ki, daşlaşmış şəkildədir. Məs.: *-di, -de* elementli «*disinfection*» (texniki termin) ingilis dilindən rus dilinə, oradan da türk dillərinə (*dezenfeksiya*) keçmişdir.

Beynəlmiləl ortaqlıq terminoloji leksikanın keçmə istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Dispersion (ingilis) - *dispersiya* (rus) - *dispersiya* (özbək) - *dispersiya* (uyğur) - *dispersiya* (Azərbaycan). Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində bu terminin «*dağılma*», «*parçalanma*» kimi paralelləri də işlədilir.

Inflation (ingilis) - *infləüia* (rus) - *inflyasiya* (özbək) - *inflyasiya* (Azərbaycan). Qeyd edək ki, Türkiyə türkcəsində bu

terminin ingilis dilində olan formasından istifadə edilir. Bu xüsusiyyət Türkiyə türkcəsinə keçən terminlərin əksəriyyətində müşahidə olunmaqdadır.

Incubator(ingilis) - **inkubator**(rus) - **inkubator**(özbək) - **inkubator**(uyğur) - **inkubator**(Azərbaycan).

Bu cür beynəlmiləl terminlərin sayını artırmaq olar. Bunların karlıq qrupu türk dillərində mövcudluğu bir tərəfdən həmin dillərin terminologiyasının funksionallığını şərtləndirir, o biri tərəfdən isə özbək, uyğur və salar dillərinin beynəlxalq arenada integrasiyasını gerçəkləşdirir və asanlaşdırır.

Beləliklə, müştərək terminoloji leksika müxtəlif sistemli dilləri bir-birinə yaxınlaşdırır, həmçinin milli dillərin (özbək, uyğur və s.) güclənməsinə səbəb olur, «ortağ türk dilləri» ideyasının baş tutacağına şübhə yeri qoymur, Türkiyə türkcəsinin hegemon dil statusu qazanacağına əlverişli şərait yaradır.

TERMINOLOJİ LEKSİKADA PARALELLİK

Paralel-müvazi terminlər leksik-semantik cəhətlərinə görə eyniyyət təşkil edir. Terminoloji leksikada paralelizm hadisəsini müxtəlif dillərin funksionallığı yaradır. Yəni eyni anlayışı bildirən iki və daha çox termin variantları meydana gəlir.

Paralelliyin, o cümlədən terminoloji leksikaya dair paralelliyin qarşısına sədd çəkmək çətindir. Ona görə ki, eyni məzmun kəsb edən söz-termin bir dilin digər dildən xəbəri olmadan yaranır. Yaxud dilin özündə iki, üç eyni anlayışı ifadə edə bilən termin və ya terminoloji birləşmə formalaşır.

Terminoloqların fikrincə, eyni bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin paralel işlədilir. Paralel terminlərin inkişafı prosesinin əsas formalarından biri anlayışın tam mahiyyətini özündə əks etdirən terminin yaranmasına qədər davam

edən prosesdir. Prosesin ilkin mərhələsində yeni elmi anlayış iki və daha artıq terminlə ifadə olunur. Yəni variantların yaranması prosesi iki formada özünü göstərir. Birinci formada qəbul edilən yeni terminin köhnə terminlərdən birini sıxışdırıb çıxarması hadisəsi müşahidə edilir. İkinci formada isə yeni variant mövcud terminologiyada öz yerini tutur... Bu prosesin tələbi ilə dilin terminoloji sistemində nizamasalma və unifikasiyanın aparılması zəruriyyəti meydana gəlir.¹

Araşdırma göstərir ki, özbək və uyğur dillərində «boş-lik-vakum», «bolt-vint», «iş-həreket», «kabiliyyət-layakat», «karışma-aralasma-toppartiya», «yol boşlovçı-yol korsatıvçı», «vikar-cıva», «datun-cez», «nasos-pompa», «standart-talabidon» və s. termin paralelliyi vardır.

Azərbaycan dilində də «aktiv-hərəkətli-fəal», «açıqlama-izah», «cərəyan-axın», «səhnə-meydan-arena», «analiz-təhlil», «ərazi-sahə», «interval-aralıq, məsafə» və s. termin paralelliyi görünməkdədir.

TERMIN-VARIANTLAR

D.Lotte termin-variantları «qrammatik sinonimlər» adlandırır. Çünki forma cəhətdən fərqlənən termin-variantlar mənə etibarilə eyni funksiyam daşıyır. Variantlıq fonetik, morfoloji, orfoqrafik, sintaktik səviyyələrdə üzə çıxır.

1. **Fonetik variantlıq:** *şərbət/şerbet/şirbət (ö, ü); şiar//şuar//şelir//şer; tavan//tapan; tavut//tabut; buruş//buzup (ö, u)* və s.
2. **Morfoloji variantlıq.** Eyni mənada müşahidə olunan

¹ Bax: Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, s.106,107; Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002, s.174, 175.

terminlərin quruluşu morfoloji elementlərə görə fərqlənir. Məs.: **tənə//tənbih, solmaq//sollaşmaq, sorak//soras, şiş//işşik** və s.

3. **Orfoqrafik variantlılıq.** Eyni terminin yazılışında fərqli-lik özünü göstərir: **suv**(özbək) - **su**(uyğur), **suğarmak//suğurmak** (uyğur), **ravak**(uyğur)//**tak**(özbək), **doppa//doppi**, **söz birikmisii//söz birikməsi, dehqançılıq//dehqançilik**(ö, u) və s.

4. **Sintaktik variantlılıq.** Bu variantlılıq söz birləşməsi şəklində olan terminlərə aiddir. Eyni məna daşıyan terminoloji birləşmə müxtəlif quruluşda müşayiət olunur; birləşmənin tərəfləri yerini dəyişir: **tizmə tağ\tağ tizmisii** (uyğur).

Morfoloji üsulla TL-nin yaranma üsulları. Türk dillərində morfoloji üsulla elmi-texniki və ictimai-siyasi terminlərin yaranması önəmli yer tutur. Leksik şəkilçilər terminoloji leksikanı yaradarkən müxtəlif söz modellərində formalaşır.

Sadə söz modelində: **firma, büdcə, broker, biznes, birca, barter, amil**(A), **maqistr, boy, odat, obraz, xizmat, pudrat**(Ö).

Düzəltmə söz modelində: **ixtisaslaşma, kömrükxana, investör**(A), **tasdiklovçi, fitnaçi, aldamaçi, solnoma, maqistrat, maqistratura, pudratçi, dallollik\ dallolçilik, norozi, norozilik** (Ö).

Mürəkkəb söz modelində: **fondtutumu, yenidənqurma, vaxtamuzd, yarımfabrikat**(A), **velikorus, ümumiittifok, valixat**(Ö).

Təyini söz birləşməsi modelində: **iş vaxtı, istehsal xərcləri, kapital qoyuluşu, kapital maqnatları, bazarın subyektləri**(A); **davo işləri, favkulodda xukuk, kabul merosimi, prosedura məsələsi** (Ö).

Sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni terminoloji leksika formalaşır. Həmin şəkilçilər müqayisə olunan türk dillərində aşağıdakılardır:

-çı⁴: Bu şəkilçi ilə elmi-texniki sahələrdə çalışan sənət

adamlarının və eləcə də ictimai-siyasi proseslərin iştirakçılarını bildirən terminoloji leksika formalaşır. Məs.: **işçi, temirçi, du-torçi, erdamçi, terqovçi, cinoyatçi, dalolatçi**(Ö), **təmirçi, slesarçı, qaynaqçı, dəlikçi** (A).

-çı⁴ şəkilçisini müqayisə edilən dillərin alınmalarına artırmaqla yeni leksik-terminoloji vahidlər əmələ gətirmək olur. Məs.: **özbək dilində: avantörüst-avantörəçi, aqressor-aqressiyaçi, arxivarius-arxivçi, atlet-atletkaçi, bombardirovsik-bombardimonti, diversant-diversiyaçi, tabelşik-tabelçi**; Azərbaycan dilində: **kommunar-kommunaçi...**

-ilik⁴: **kalbakçilik, konunçilik, isrof qarçilik**(Ö), **inhisarçılıq, keynsçilik, qənatçilik**(A).

-mə²: Bu şəkilçi ilə müxtəlif prosesləri, hərəkətin nəticəsini və s. ifadə edən TL formalaşır. Bu şəkilçinin məzmununda hərəkət anlayışını qoruyub saxlayan feli isimlər əmələ gəlir. Məs.: **burma, qatlama, bosma, tüxtalma**(Ö), **yanma**(mühərrik), **asma**(tavan), **qırma, çatma, frezləmə, qazlaşdırma, konveyerləşdirmə, tənzimləmə, lehilməmə**(A).

A. Bəşirova **-ma//mə** şəkilçisinin texniki terminlərin formalaşmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbini texnika aləmində hərəkət və proseslərlə bağlı anlayışların ən çox zəngin olması ilə əlaqələndirir¹.

-lik⁴: Bu şəkilçi ilə konkret və mücərrəd TL formalaşır. Məs.: **balandlıq, boğbonlıq, pastlik, boşlik**(Ö), **vətənpərvərlik, dilçilik, mərdlik, alicənablıq** (A).

Bu şəkilçinin iştirakı ilə alınma sözlərdən yeni sözlər əmələ gətirmək olur. Məs.: **Özbək dilində: abbatlıq, avanqard-**

¹Bəşirova A. Q. **-ma, -mə** şəklili texniki terminlər. AOP, Bakı, 1988, s.294.

lik, aqentlik, aktivlik, banditlik, demaçoqluk, terrorçilik və s.

-lr⁴: Alınma terminoloji leksikada əlamət, keyfiyyət bildirən terminlərin əmələ gətirilməsinə xidmət edir. Məs.: qaranıyılı, qərbli, defisitli, partiyalı, planlı(Ö); dişli, qələvili, civəli, dayanıqlı (A).

-sız⁴: Alınma terminoloji leksikaya artırılır: defisitsiz, kontrolsiz, partiyasız, prinsipsiz(Ö); bərabərsiz, çəkisiz, ölçüsüz, sonsuz (A).

-laş⁴: Alınma leksik-terminoloji vahidlərə artırılır: qruplaş, dezinfeksiya, inteqrallaş, klassifikasiyalaş, sortlaş(Ö); aktivləş, turşulaş, maqnitləş, leksikləş(A). Azərbaycan dilində verilmiş nümunələrə **-ma, -mə** şəkilçisi də əlavə olunur: aktivləşmə, turşulaşma, maqnitləşmə və s.

-laşış. Özbək dilində: bürokratlaşış, kollektivləşış, minerallaşış və s.

-dor. Özbək dilində: aksiyador.

-noma// -namə: şarnoma, quvoxnoma, aybnoma(Ö), şərt-namə, bəyannamə (A).

-laştırış. Özbək dilində: avtomatlaştırış, amerikanlaştırış, kooperativlaştırış, planlaştırış və s.

-laştır. Özbək dilində: ideallaştırmok, intensivlaştırmok, kooperativlaştırmok, monopolillaştırmok və s.

-boz// -baz. Özbək dilində: qruppaboz/qruppabaz, oyunbaz, quşbaz (A).

-viy// -viylik: Özbək dilində: anarxiyaviy, antipartiyaviy, programmaviy və s.

-xona// -xana: Bu şəkilçi vasitəsi ilə yaşayış və məişət obyektinin adını bildirən TL yaranır: dorixona(əczaxana), kutubkona, kasalxona(xəstəxana), çocxona(çayxana), işxona(iş

yeri), mehmonxona(mehmanxana), kamokxona, maslaxatxona, banqixona(Ö), şəfaxana, bərbərxana, meyxana (A).

-vç: Şəxs və peşə məzmunlu TL əmələ gətirir: uduvç(i)məktəbli; oxucu), sinovç(i)sınaqçı, imtahan verən), ütücüruvç(i)yanğın-söndürən) (Ö).

Həmin şəkilçiyə müasir Azərbaycan dilində rast gəlmək olmur.

-soz//saz: sənət və ya peşə ilə məşğul olan şəxsləri bildirən TL yaradır: aravasoz, asbobsoz(alət hazırlayan), miltiqsoz(silah düzəldən), dutorsoz(dutar düzəldən)(Ö); saatsaz(saat düzəldən).

-kor// -qar: Semantik cəhətdən **-çi** şəkilçisinə yaxındır, peşə, sənət adını ifadə edən TL əmələ gətirir: paxtakor(pambıqçı), binokor(tikintidə çalışan), bastakor(bəstəkar), büzaqar (araq çəkən) və s. (Ö);

Bu şəkilçidən də **(-kor// -qar)** Azərbaycan dilində istifadə edilmir.

-sunos\ sünas: Şəxs və onun elmi fəaliyyətini bildirən TL yaradır: tilşunos(dilşünas, dilçi), muzikaşunos(musiqişünas), zarşunos(yuvelir) və s.(Ö); dilşünas, musiqişünas, şərqşünas (A).

-oq-ak: qürqonak(təpə), bülak(hissə), buqoq(zob) və s.(Ö).

(i)s: Bu şəkilçi ilə hərəkət və sürət bildirən terminoloji leksika yaradılır. Məs.: sakraş(sıçrayış), titraş, botiş, buriliş, yuzlaştırış, ayblanış, sudlanış, oliş(Ö); uçuş, baxış, dirçəliş(A).

-loq// -luq: Coğrafiya və topoqrafiya terminləri yaradılır: muzloq(buzlaq), toşloq(daşlıq), qumloq(qumluq)(Ö), duzluq, qumluq, daşlıq(A).

-caq(-cak// -iq): tepaçak(təpəcik), arçik(Ö), təpəcik, sucuq(A).

-çic (-çic/-qic/-kiç)// -ğac/-qac, -kəc/-qəc: bosqıç, keskiç, urğıç (Ö); süzgəc, çevirgəc, sürtgəc, tutqaç, fırlanqaç (A).

no-//na: nosozlik, nomukammallik(Ö), nadinc, nasaz, naməlum (A).

sar-//ser-//car-:sarnoma(epiqraf), sarparda(açar-musiqidə), sarhovuz (çarhovuz) (Ö), çarhovuz (A).

ham-//həm-: hamohang(həmahəng),hamovoz,həmfikr,həmkar(Ö); həmahəng, həmfikir(A).

-la²: uğrilamok, cazolamok, ayblamok, nikoxlamok (Ö), nigahlamaq, oğurlamaq (A).

-lan²: kurollanmok, zararlanmok(Ö), zərərəlmək, cəzalanmaq, təsdiqlənmək (A).

-maslik: çora kurmaslik, erdam kursatmaslik(Ö). Bu, özbək dilinin termin yaradan spesifik şəkilçilərindən biridir.

Sintaktik üsulla. Sintaktik üsulla yaranan hər bir termini təşkil edən sözlər semantik cəhətdən bir-birinə bağlanır. Yəni, «anlayışlar arasında daxili mənə əlaqələri sintaktik yolla yaranan terminlərdə daha aydın müşahidə olunur». ¹

Müqayisə olunan türk dillərində TL-in mühüm bir hissəsi sintaktik üsulun köməyi ilə formalaşır. Bū usulla qoşa və mürəkkəb terminoloji vahidlər, həmçinin termin-söz birləşmələri yaradılır. Məs.: **nom – nişon, nolrma iş şaroiti(Ö).**

Semantik üsulla. Terminoloji leksikanı əmələ gətirən üsullardan biri semantik üsuldur. Bu üsulla yaranan TL dilin öz daxili resursları hesabınadır. Dilin hazır ümumişlək sözləri öz ilkin funksiyasını itirmiş, xüsusişləmə nəticəsində yeni mənə qazanaraq terminləşmişdir. Özbək dilində ümumişlək bədən üzvlərinin adlarından ibarət olan sözlərdən - **qovurğa//qobirğa** (qabırğa), **oğiz**(ağız), **tirnoq**(dırnaq), **bücin**(boyun), **mustca**(ku-

¹ Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. М., 1987, с. 133.

laçok) və digər məişət əşyalarının adlarından, **pioçok, qozon, costiq, taroq, iqnə, camok** elmi-texniki terminologiyanın müxtəlif sahələrində istifadə olunur.

Şübhəsiz, türk dillərində semantik üsulla termin yaradılmasının tarixi çox qədimdir. Tarixən bu üsulla insan və heyvan bədən üzvlərinin adları coğrafi terminə çevrilmişdir. Məsələn, müqayisə et: özbək dilində **oğiz, qültiq(qoltuq), qültiq (körfəz), burun,bet (üz)** və s. ¹

Azərbaycan və özbək dillərində **qulaq//quloq, körpü//küpririk, yastıq//costik, barmaq//barmoq, diş//tiş, ocaq//üçoğ** qəbilindən olan ümumişlək sözlər keçid mənalarına görə terminləşərək çalğı alətlərinin adı(**quloq**), avtomobilin ön və arxa hissələrini bildirir. Hazırda **küpririk** termini özbək dilində texniki termin kimi «avtomobil və ya digər nəqliyyat vasitələri hissələri» mənasında(müqayisə et: **oldinqi küpririk** “ön körpü”, **ketinqi küpririk** “arxa körpü”) işlənir. **Üçoğ** termininin mənası genişlənərək yeni ictimai-siyasi mənə (“yeni müharibə ocağı”) qazanmışdır. Özbək dilində **costiq//yastıq** sözü də **havo costığı//hava yastığı** birləşməsində yeni mənə kəsb etmişdir. Azərbaycan və özbək dillərində **barmaq//barmoq** ümumişlək sözü də texniki terminoloji mənaya malik olmuş, “**qacirma barmoq**”, “**konussimon barmoq**”, “**riçağlı barmoq**” birləşmələri tərkibində yeni mənə əldə etmişdir.

Bundan əlavə **diş//tiş** sözü türk dillərində texniki terminə çevrilmiş, “maşının, mühərrikin bir hissəsi”ni ifadə etmişdir.

¹ Базарова Д. Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. АКД, Ташкент, 1967, с. 6- 26; Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. АКД, Ташкент, 1981, с. 17, 18.

Qulaq//quloq//quloqca sözləri də texniki terminoloji mənaya malik olmuşdur. Məs.:müq. et:...traktorlarnı işlatış davrida... zvenolarnıq quloqları küp ecilib ...taranlıqı būsasalı¹. «Dişli çarx barabanının qulağı» birləşməsinə Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında rast gəlinir.

Kalka üsulu ilə. Terminoloji leksikanın əmələ gəlməsində kalka üsulunun mühüm rolu vardır. Bu üsulun köməyi ilə alınma leksika milli dillərə çevrilir.”Kalkalaşma təkəcə dilin zənginləşmə mənbəyi deyil, həm də aktivləşmiş stimulyator rolunu oynayan sözyaradıcılıq elementidir”²

M.Qasimov yazır ki, kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən əsas rolu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Müəyyən bir dildə kənar dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli (məsələn, sintaktik model) əmələ gəlir.³

Qarşılaşdırılan və müqayisə edilən türk dillərində kalkaların iki tipindən - struktur və semantik tiplərindən termin yaradıcılığında istifadə edilir. Struktur kalkalar bütöv və hissə şəklində olur.

-anti: Bu element yunan mənşəlidir, mənası “əleyhinə”, “ziddinə”, “əksinə”(A), “karşı”, “xilof”, “zid”(Ö). Bu konservativ termin elementi müqayisə edilən türk dillərinə müxtəlif üsullarla verilir. a)dəyişilmədən, rus dili modelində olduğu kimi: *antidemokratik, antisovet*; b)yarım kalka şəklində: *antigosudarstvenny* - dövlət əleyhinə, *antidomakratiçeskiy* -

¹ Пахтачилик тракторларини ишлағиш ва ремонт қилиш”. Тошкент, 1979, с. 135

² Данияров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982, с. 31.

³ Qasimov M. Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı,Elm,1973,s.135.

demokratiyaya zidd, demokratiya əleyhinə(A). Özbək dilində –*anti* elementli terminoloji leksika bir neçə üsulla verilir: a) olduğu kimi: *антидемократизм - antidemokratizm, антикоммунизм - antikommunizm; антипатия - antipatiya, антитезис-antitezis, антисемит-antisemit*; b)iki formada: *антисоветская интервенция - antisovet intervensiya//sovetlarqa karşı intervensiya, антисоветский блок- antisovet blok//sovetlarqa karşı blok*;ç) “karşı” sözü ilə kalkalaşmış şəklidə: *антинародный- xalka karşı, антинародная политика - xalkka kàrşi siesat*;c) “xilof” (zid) sözü ilə kalkalaşmış şəklidə: *антиморальный - aklokka xilof(zid), антинаучный - ğayriilmiy//fanqa xilof*; e) bütöv şəklidə kalkalaşmış şəklidə: *антирелигиозный - dinqa karşı* və s.

Özbək dilində “karşı” sözü ilə verilən terminoloji birləşmələrin birinci tərəfi –*ğa* şəkilçili söz olur. Məs.: *антиреалистический - realismğa karşı, антиленинский - leninizmğa xilof* və s.¹

-protivo: Bu ön şəkilçi türk dillərində müxtəlif üsullarla verilir: a)“Protivo” ön şəkilçisi ərəb mənşəli “əks”, “qarşı”, “qeyri”(A), “ğayri”, “karşı”, “zid”, “karama-karşilik”, “karşilik”, “xiloflik”(Ö) leksik vahidi ilə əvəz olunur. Bu zaman terminoloji vahidin rus dilindəki ikinci komponenti müqayisə edilən türk dillərindəki müstəqil ekvivalentlə əvəz edilir. Məs.: *противодействие - əks təsir, противоток - qarşılıqlı axın; противоестественность - qeyri-təbii, противоялкогольный - alkoqola karşı, противорадиационный - radiasiyaya karşı(A);*

¹ Бах: Данияров Р, Данилова Л. Узбекская научно-техническая терминология и перспективы ее развития. “СТ”, 1984, 3 1, с. 49.

противовоздушная оборона - xəvo xücumıqə qarşı müdofaa, противодействие - qarşı hərəkət\karşilik, противоестественность - ğayri tabiiilik, противозаконная сделка - ğayri konuniy kelişuv, противозаконность - ğayri konuniylik//konunqa qarşilik//konunqa xiloflik, противозаконный - ğayrikonuniy¹, противопоказание - karamakarşı quvoxlik beriş, противопоставление - qarşı(zid) kuyiş, противоречивая позиция - zid pozisiya(Ö). Özbək dilindəki misallar göstərir ki, "protivo" elementli terminoloji leksika həmin dildə iki üsulla verilir: 1) "protivo" ön şəkilçisi semantik cəhətdən yaxın olan "karşı, aks, teskari" ilə: "противотечение"- teskari oqim, "противодавление"- qarşı bosim; 2) "protivo" elementi beynəlxalq şəkilçi *anti* ilə əvəzlənir: "противоокислитель"- antioksidlovçi. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində də bəzi hallarda "protiv"(o) eyni mənalı sinonim *anti*- beynəlmillət şəkilçisi vasitəsilə də verilir. Məs.: *противоокислитель* - antioksidləşdirici, *противокозелов* - antitra-qus və s.²

L.Krisin həmin şəkilçilər arasında sinonimliyi belə izah edir: "Учитывая синонимичность префиксов *анти*- и *против*(o) - в русском языке, что при передаче русско-интернациональных терминов с префиксом *против*(o) – целесообразнее заменять его интернациональным элементом *анти*-, что приведет к структурной унификации терминов. Образование научно-технических терминов путем использования греческих и латинских основ и словообразующих элементов чрез-

¹ Azərbaycan dilində "qeyri-qanuni" termini defislə, özbək dilində "ğayrikonuniy" sözü bitişik yazılır (müəllif).

² Вах: Новрузова С. Способы передачи префиксальных русско- интернациональных терминов на азербайджанский язык. АҚД, Баку, 1990, с. 12.

вычайно характерно для нашего времени и принято как в большинстве языков, так и в международной практике.¹

kontr-: Yunan mənşəli bu terminyaradan element qarşılaşdırılan türk dillərində üç üsulla verilir: a) alınma terminoloji leksika dəyişilmədən: **kontrabanda**, **kontraqent**, **kontr-admiral**, **kontrakt**//**şartnoma**(Ö); b) tam kalka şəklində: **контрнаступление** - **karşı xücum**, **контрманевр** - **karşı manevr**(Ö), **контригра**- **əks-oyun**, **контрответ** - **əks-cavab**, **контрподготовка** - **əks-hazırlıq**(A); c) **kontr-** ön şəkilçisi saxlanılır, ikinci hissə semantik cəhətdən ekvivalenti ilə əvəzlənir: **kontr-buxar**, **kontr-par**(A), **kontrmera-kontrçora**// **karşı çora**(Ö) və s. Göründüyü kimi, müqayisə edilən dillərdə "kontr" həm rus dilində olan formasını saxlayır, həm də ekvivalenti ilə - Azərbaycan dilində "əks", özbək dilində isə "karşı" terminyaradan elementlərlə əvəzlənir.

Terminoloji leksikada kalkaların bir sıra növlərindən istifadə olunur:

Leksik kalkalar. Kalkanın bu növündə rus dilində olan leksik vahidlər türk dillərinə tərcümə olunur. Bu cür kalkaların semantik və sözyaradıcılığı tipləri fərqləndirilir. Semantik kalkalaşmada tərcümə edilən sözün yeni mənalı meydana çıxır. Məsələn, özbək dilində "maydon", Azərbaycan dilində "meydan" sözü rus dilindəki "площадь" sözünün tərcümə ekvivalentləridir. Bu sözün mənalılarına diqqət yetirək: şəhər, qəsəbə, kənd içində geniş açıqlıq; geniş sahə, yer, geniş, enli, imkan, əlverişli şərait, meydan açmaq - döyüşə hazır olmaq, meydan oxumaq(savaşa, azadlığa, döyüşə başlamaq, təhdid

¹ Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968, с. 45.

etmək), meydan tutmaq, meydan vermək; meydan düzəltmək, meydan qurmaq, meydan günü(imtahan, sınaq vaxtı, yarış vaxtı), meydana atılmaq, meydandan qaçmaq və s.¹

Rus dilindəki "arena" sözü özbək və Azərbaycan dillərinə "maydon/meydan" şəklində tərcümə edilir. Beləliklə, **maydon/ meydan** sözünün semantik strukturu genişlənilir. Bu mənə sözün ictimai-siyasi, yəni terminoloji mənasının üzə çıxması ilə əlaqədardır. Məs.: Azadlıq meydanı(A), sirk maydonida(na arene ürka), adabiet maydonida (на литературной арене).

İdmanda da bu termindən hər iki dildə istifadə olunur: markaziy "Paxtakor" sport maydoni, həmçinin "sport maydonçası" (Ö), idman meydanı, idman meydançası (A).

Fizika termini kimi də işləkdir. Məs.: maqnit maydoni// maqnit meydanı.

Sözyaradıcılığın kalkası. Kalkamn bu növündə terminin hər bir struktur elementi dəqiq tərcümə edilir². N.A.Baskakovun fikrincə, sözyaradıcılığın kalkası düzgün, dəqiq tərcümədir, bu təkcə fikri deyil, həmçinin sözün tərkibini, bəzən də formasını ifadə edir³.

Sözyaradıcılığına görə, kalkalaşmada rus dilinin sözləri özbək və Azərbaycan dillərinə hər bir morfemin tərcüməsi ilə təqdim olunur. Sözün quruluşunda olan fərq morfemin miqdarı ilə ölçülür. Məsələn: rus dilində "самоходный" sözü Azərbaycan dilinə «özüyəriyən», «avtomatik hərəkət edən» formaları ilə çevrilir.

Morfoloji kalkalar. Kalkalaşma zamanı morfoloji üsulun

¹ Altaylı Seyfettin. Azərbaycan türkçəsi sözlüyü. İstanbul, 1994, s. 863-864.

² Иванов В. В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973, с. 105

³ Баскаков Н. В. Развитие языков и письменности народов СССР. - "Вопросы языкознания", 1952, № 3, с. 61.

da iştirakı vacib sayılır. Məs.: "бульдозерист" texniki termini iki hissədən ibarətdir: *бульдозер+ист*. Terminin kökü türk dillərində müstəqil söz olmaq statusunu qazanmış, *-ist* şəkilçisinin funksiyasını isə türk dillərində *-çi* şəkilçisi yerinə yetirir - *bulduzerçi*. Demək, kök olduğu kimi qalır, şəkilçi kalka edilir. Digər texniki terminlər də bu üsulla əmələ gəlmişdir: *крановщик* - *кранчи/кранчи*, *танкист* - *танкчи//танкчи*, *кессонщик* - *кессончи(Ö)*. Lakin Azərbaycan dilində «programmist» sözünün kökü *program* şəklində işləndiyi halda, bu, özbək dilində müşahidə olunmur. Bu informatika termininə həmin dildə "programist" şəklində rast gəlirik. Azərbaycan dilində isə *-ist* şəkilçisi *-çi* formal əlaməti ilə əvəzlənmişdir (*programçı*). Özbək dilində kök qalmaqla rus-Avropa mənşəli *-nikll-çi* (*torped+nik - torpeda+çi*), *-torll-çi* (*avia+tor - aviasiya+çi*), *-erll-çi* (*baş+er - başya+çi*) yarım-kalkaları da düzəltmə terminoloji leksikanı formalaşdırır.

"Ударник" termini rus dilindən türk dillərinə kalka edilərkən hər iki hissənin (*удар+ник*) ekvivalenti tapılır. "Udar"ın ekvivalenti "zərbə", "nik" şəkilçisinin isə *-çi*-dir, yəni "zərbəçi".

Mürəkkəb terminlərin yarım-kalkaşması. Rus-Avropa terminoloji sistemində mürəkkəb quruluşda olanlar zəngindir. Məs.: radioapparat, radiokompas, kinomexanik, aviazavod, avtokran və s. Bu kimi mürəkkəb quruluşlu texniki terminlər milli dillərdə olduğu kimi mənimsənilmişdir. Lakin dilin qrammatik quruluşu elədir ki, bəzən alınma mürəkkəb terminləri olduğu kimi qəbul edə bilmir, nəticədə həmin terminin bir hissəsi (ekvivalenti ilə) milli dilin öz vahidinə çevrilir. Məs.: *тракторостроение* - *traktorsozlik*, *машиностроение* - *maşinasozlik*, *самолетостроение* - *samoletsozlik* və s. (Ö).

Mürəkkəb terminlərin digər bir komponenti həmin terminin ekvivalenti ilə əvəz olunur. Məs.: радиоцентр - radiomarkaz//radiomərkəz, киноустановка - kinokurulma//kinoqurğusu, qazaosvarka – qazpayvand, qazorezka - qazkeskiç(Ö).

Qoşa sözlər kalka edilərkən tərkib hissələr yerini dəyişir. Məs.: завод-автомат (avtomat zavod), капиталист-арендатор (icarador kapitalist), капиталист-владелец (karxonador kapitalist) (Ö), завод-металлургический (metallurgiya zavodu - A).

Termin birləşmə şəklində olan kalkalar da olur. Nüvə söz əsasında yaranan yeni termin-söz birləşmələrinin hər birində nüvə söz əsas mənə yükünü öz üzərinə götürür və ona birləşən digər sözlər, sayından asılı olmayaraq mənaca həmin sözün təyinedicisi funksiyasını daşımaqla terminin anlayışı daha dolğun və dəqiq adlandırmasına şərait yaradır.¹ Terminlərin yarıdılmasında mühüm rol oynayan nüvə sözlər həmin termini müəyyən sistemə aid edirsə, ona birləşən sözlər onun terminlər arasında yerini dəqiqləşdirir.²

Kalkalaşma zamanı sözlərin mənaları genişlənir. Neytral sözlər terminə çevrililir. Məsələn, rus dilində “работа”, “дело” sözləri hüquq terminoloji vahidlərinin tərkibində işlənərək xeyli miqdarda termin əmələ gətirmişdir ki, bu terminlər də türk dillərinə kalka şəklində verilmişdir. Həmin sözlərin özbək və Azərbaycan dillərində 20-yə yaxın mənaları vardır. Məs.: работа, дело - iş, уголовное дело - cinoyi iş//cinayət işi, гражданское дело - qrajdanlik işi//vətəndaşın işi, возбуждение дела - iş kuzğotiş, слушание дела - işni eşitiş və s.

¹ Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranma yolları. Bakı, “Nurlan”, 2000, s.39

² Бондалетов Д. В. Социальная лингвистика. М., 1987, с. 133

Yarımkalkalaşmanın birinci tipində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq özbək dilində söz birləşməsinin birinci komponenti rus dilindəki variantda qalır, ikinci komponent isə tərcümə edilir. Məs.: юридическая ошибка - yuridik xato(Ö) - hüquqi səhv(A), социалистической законность - sosialistik konuçilik, процессуальные действия - prosesual xarakatlar, судебная защита - sud ximoyasi, судебное расследование - sud terqovi və s.

Yarımkalkalaşmanın ikinci tipində, əksinə söz birləşməsinin birinci komponenti milli dildə olduğu kimi qalır. Məs.: государственный арбитраж - davlat arbitraci, открытый процесс - oçik proses//açıq proses, cinoyat sostavi, suriştiruv orqani, xukuk subyekti (hüquq subyekti) və s.

Kalkalaşmada söz birləşmələri rus dilində olduğu kimi qalır, yalnız milli dilin şəkilçisi əlavə olunur. Məs.: sud yurisdiksiyasi, prokuror sanksiyasi, sudlov komissiyasi(Ö), prokuror sanksiyasi, məhkəmə hüququ, məhkəmə komissiyası (A).

TL-İN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Məlumdur ki, elmlərin inkişafının əsası anlayışların təyin olunmasıdır. Anlayışların formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Elm və ya texnikanın bu və ya digər sahəsinə aid dildə xüsusi funksiya daşıyan, anlayışı ifadə(ışarə) edən söz, elmi dil vahidi termindir. Termin hər hansı xüsusi sahə dairəsində anlayışı dəqiq təyin etməyə və onun başqa anlayışlarla münasibətini müəyyənləşdirməyə, dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu anlayışlar elmi dildə sözlərlə, qarşılıqlı əlaqədə olan terminlər sistemi ilə ifadə olunur. Məhz buna görə də konkret anlayışların mənimsənilməsi söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş terminlərin yadda

saxlanılması prosesi ilə paralel gedir. ¹

Hər bir terminoloji leksikanın sahələr üzrə və sahələrdə əhatə olunan anlayış və məfhumları ifadəsinə görə semləri olur. Müxtəlif anlayış və məfhumların ifadə imkanları leksik-semantik xüsusiyyətləri doğurur. Bu xüsusiyyətlər leksik-semantik qrupları yaradır. Terminoloji ədəbiyyatda bunları tematik qruplar da adlandırırlar.

TL-İN TEMATİK CƏHƏTDƏN BÖLGÜSÜ

Müqayisə edilən dillərdə terminoloji leksika tematik cəhətdən geniş diapozona malikdir. Həmin tematik qrupları aşağıdakı kimi verməyi məqsədəuyğun sayırıq:

1. İctimai-siyasi leksika. Sosial siyasi durum kütlələri fəallaşdırdıqca, cəmiyyətdə yeni ideologiyalar yarandıqca bu günkü gerçəkliyi dolğun və konkret ifadə edən milli ictimai-siyasi terminlər sistemi formalaşır. Bu cür terminlərin formalaşmasında dövlət rəhbərlərinin, siyasi xadimlərin və elmi-siyasi əsər müəlliflərinin mühüm xidmətləri vardır. Həmin terminlər cəmiyyət həyatında baş verən köklü dəyişiklikləri, tarixi ictimai-siyasi prosesləri əks etdirmək baxımından çox maraqlıdır. Türk dillərinin ictimai-siyasi terminologiyalarının zənginləşməsində sosiolinqviistik amillərin rolu da inkaredilməzdir. Onu da qeyd edək ki, özbək, uyğur, salar, eləcə də Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminlərin formalaşmasında və həmin dillərin leksik tərkibinə aktiv dil vahidi kimi daxil olmasında müstəqil mətbuatın, ictimai-siyasi ədəbiyyatın, o cümlədən tərcümə əsərlərinin rolu böyükdür. Həmin terminoloji leksikaya

¹Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm.2002, s.4.

aid bəzi nümunələrə diqqət yetirək: *ağa, axın, asayış, asi, qiyamçı, müstəqil, nazir, barbar, basqın, baş nazir, sədr, bəyanat, beynəlmiləl, bitərəf, böhran(A); ağa, hocəyin, cənab, baskın, hücum, asayış, isyançı, müstəkil, vəzir, vahşiy, baş vəzir, başlı, rəhbər, bəyanat, bəynəlmiləl, betərəf, tənqlik (Ö), aka, hucum, asayış, tərtip, isyançı, kazqulançı, bekimsiz, müstəkil, ministr, nazir, varvar, yavayi, baskun, hucum, hökumət başlığı; başlıq, başçı, bayanat, bəynəlmiləl, həlkara, bitərəf, buhran, krizis (U).*

İctimai-siyasi terminlərin sinonimliyi özbək dilində geniş yayılmışdır. Sinonimlərin bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi isə özbək dilinin öz sözlərindən ibarət olur. Məs.: *zolim/buğuvçı; boskin/xamla,boşçilik/raxbarlik* tərəfləri ərəb-fars sözlərindən ibarət olanlar:*callodlik//zolimlik//konxurlik;sabab//dalil//isbot, odat//rasm//taomil, vicdonsiz//nomussiz, nodon//coxil; hər iki tərəfi özbək dilinə məxsus olan sinonim terminlər: yikitiş//ağ-dariş; yikitmok//ağdarmok; bir tərəfi Avropa mənşəli söz, digər tərəfi ərəb-fars mənşəli:kontrakt//şartnoma,kontora//idara, kontinent//kita, kontrast//ziddiyyat, kabinet//xukumat və s.*

Azərbaycan dilində də ictimai-siyasi terminlərin sinonimliyi özbək dilində olan səviyyədədir. Məs.: *basqın/həmlə, zalım//zülüm, kabinet//hökumət və s.*

İctimai-siyasi terminlərin omonimliyi:Özbək dilində:baza (asos//neqiz mənasında) - baza(военно-морская база - xarbiydenqizbazası) - baza(baza//ombor mənasında); asr(davır) - asr (yüzillik); *вожатый*(pionerlər otryadida); *заказ*(buyurtma) - *заказ*(topşirik) və s.

Azərbaycan dilində: *əsr*(yüzil) - *əsr* (dövr), *baza* (hərbidə) - *baza* (ehtiyat) və s.

2. Hüquq leksikası: Terminoloji leksikanın müəyyən bir

hissəsini hüquq terminləri təşkil edir. Bu təbəqə cəmiyyətdə qorunan ümumi məcburi sosial normaların, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, onun sosial strukturu ilə münasibətlərin sistemə salınması prosesində yaranmışdır. Müqayisə edilən dillərin hüquq terminologiyası tarixən milli, elmi, hüquqi düşüncənin inkişaf tempinə və mövcud tarixi şəraitə uyğun olaraq yaradılmış, zaman-zaman yeniləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş və hər bir dövrün ictimai-siyasi, hüquqi ideologiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Məs.: *ədalət, namizəd, adil, əfv, bağışlamaq, əvf etmək, bəraət qazandırmaq, konstitutsiya, əsas qanun, anket, bəhanə, mübahisə, barış, boşamaq, təqaüd, buyruq, əmr, fərman, cani, qatil, cəza, həbsxana, qazamat, cəzalandırmaq(A); adalat, namzad, adil, ahf, üzr, keçirim, keçirmək, aklamak, asayış kanün, konstitutsiya, anketa, bahana, vac, bahlaşmaq, tinçlik, aklaniş, talak kılmaq, stipendiya, nəfəka, buyruk, katil, adam öldirənçi, caza, turma, kamak, kamakhana(Ö); adalat, kandidate, namzat, adil, keçirim, ari; keçirmək, ari kılmaq, aklimak, konstitutsiya, anketa, bahana, baslaşmaq, teçlik, tinclik, sülh, yaraşmaq, aklaş, talak atmaq, stipendiya, buyruk, pərman, kanhor, kan içər, yavuz, caza, türma, kamakhana (U).*

M.Kasımovanın namizədlik işində özbək dilinin materialları əsasında hüquq terminologiyasının struktur-sistem xüsusiyyətləri (hüquq terminlərinin özbək dilində formalaşma tarixi, əmələgəlmə yolları, leksik-qrammatik tərkibi, sözyaradıcılığı quruluşu, genetik-etimoloji təhlili, leksik-semantik qrupları, unifikasiya imkanları və s.) tədqiq edilib öyrənilmişdir.¹

Azərbaycan dilində də bu mövzuda namizədlik disserta-

¹Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АКД, Ташкент, 1985.

siyası müdafiə olunmuş¹, hüquq terminlərinə dair müxtəlif lüğətlər nəşr edilmişdir.²

3. Diplomatik leksika: Diplomatiya - dövlət, hökumət və xarici əlaqə orqanları başçıların danışıqlar, yazışmalar və başqa dinc vasitələrlə dövlətin xarici siyasət məqsədləri və məsələlərinin həyata keçirilməsində, eləcə də dövlətin xaricdə maraqlarının və hüquqlarının qorunmasında rəsmi fəaliyyətdir. Diplomatiya beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq kimi elm sahələri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir. Tədqiq edilən türk dillərinin diplomatik terminləri leksik-semantik cəhətdən beynəlxalq münasibətləri və diplomatiya sahələrini əhatə edir. Həmin sahələr, əsasən bunlardır: *diplomatiya normaları, dövlət müstəqilliyi və ya müstəqil dövlətçilik; xarici siyasət, münaqişələr, tarixi hadisələr, diplomatik metodlar, diplomatik peşələr, diplomatik proseslər, dövlətlərarası razılaşma, beynəlxalq siyasət, diplomatik işlərin formaları, beynəlxalq diplomatiya praktikası, diplomatiya sahələri, əlaqə və münasibətlərin sahə və formaları, diplomatiyanın növləri, beynəlxalq hüquq və diplomatiya dili, beynəlxalq ticarət, iqtisadiyyat və bank əməliyyatları, xidməti vəzifəni təsdiq edən sənədlər və s.* Həmin anlayışları əks etdirən terminoloji leksika nümunələri: *agent, agentlik, anlaşımaq, müqavilə, antlaşma, səfir, elçi(A); əgent, vəkil, əgentlik, əngləşmək, şərtnamə, bitim, elçi (Ö); agent, agentlik, anlaşımaq, kelişmək, kelişim, şərtnamə, əlçi (U).*

¹ M.Hacıyeva. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. NDA, Bakı, 2008

² Hüquq terminləri lüğəti (Tərtib edənlər: M.Xələfov, İ.Səlimov, A.Babayev, Z.Qasımov). Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1961; Hüquq ensiklopediyası lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyası, Bakı, 1991.

4. Hərbi leksika: Hərbi terminologiya dilin ən dəyişən və yeni leksik-terminoloji vahidlərlə zənginləşən sahələrindədir. Türk xalqlarının son illər müstəqillik şəraitində yaşamaları hərbi terminologiyada da milliləşmə prosesini intensivləşdirmişdir. Bəllidir ki, hərbi leksika hərbi işi, ordu quruculuğu, mübadilə sistemləri sahələrinə aid anlayış və məfhumları bildirir. Bu anlayışlar konkret olaraq aşağıdakılardır: titul, hərbi vəzifə və rütbə adları; hərbi və döyüş hissələrinin adları; hərbi vəzifə adları; döyüş əməliyyatlarını və hücum növlərini fərqləndirən adlar; döyüş alətlərinin, silahların, döyüşçü ləvazimatlarının və özünümüdafiə vasitələrinin adları və s.¹ Məsələn: *həyəcan signalı, alay, emblem, and, əsgər, hərbi, barıt, cəbbəxana, cəbhə(A); trevoqa, hava signalı, polk, emblemə, ant, əskər, ərbiy, miltik dari, dari, okdari, cəbhə, maydan(Ö); signal, namayiş, yuruş, emblemə, bəlkü, ant, kəsəm, əskər, əskəri, şərbiy, ok dorisi, okdora, cəbhə, maydan (U).*

5. Qohumluq terminləri. Qohumluq münasibətləri belə sözlərlə ifadə olunur: *ata-baba, əcdad, nənə, bacanaq, bacı, bala, baldız, baba(A); atə-baba, əcdad, atə, mama, buvi; bacə, apə, sinqil, balə, baldız, baba; atılar, ata-buva, dada, data, mama, baca, hədə açə, sinil, bala, keyin eğiçə, keyin sinil, bova(U); kaka (S).*

6. Texniki terminlər. Türk dillərinin terminlər sistemində terminoloji leksikasında texniki anlayışları ifadə edən sözlər və birləşmələr də əsas yer tutur. Hələ qədim yazılı abidə olan

¹ Вах: Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов У. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, Издательство "ФАН" Узбекской ССР, 1990; Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi), DDA, Bakı, 2003.

Mahmud Kaşğarhının "Divanu luqat-at turk" əsərində¹ XI əsrə aid müxtəlif anlayış və məfhumları ifadə edən texniki terminlər mövcuddur ki, bu vahidlər türk xalqlarının texnikasının inkişaf səviyyəsini təyin etməkdə ən qiymətli məxəzdir.

Texniki terminoloji leksika haqqında özbək dilçiliyində R. Daniyarov doktorluq, Azərbaycan dilçiliyində N. Əfəndiyeva və namizədlik işi yazmışlar.

Qədim terminoloji leksika müxtəlif silah, alət, nəqliyyat, onların hissələrinin, texnika ilə sıx əlaqəsi olan, fəaliyyət göstərən şəxslərin və digər texniki vasitələrin adlarından (*çəkuk, təqirman, korük, kisğaç, kleşi, kizuk, çiğri, orğak, kanli; başak, kiliç, tiş, tuğru; yurçi, okçi, təmirluq, təmurçi, ayakçi, uqitçi* və s.) ibarətdir.²

Müasir dövrdə *antena, araba(motorsuz), avtomobil, lift, lent, velosiped, burğu, lupa, böyüdücü; cərəyan, bolt(A); antennə, ərəvə(motorsiz), avtomobil, yengil məşinə, lift, tasma, lenta, velosiped, burğu, zərrəbin, lupa, tok, müzvət(Ö); antenna, harvu; avtomobil; lift, tasma, velosiped (türkcə-bisiklet), burğa, üşkə; lup, çonaytkuş(türkcə-büyüteç); tok, bolt (U)* və s. texniki terminlər istifadə olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin texniki terminləri ingilis və rus dillərinin texniki terminləri ilə müqayisəli şəkildə monoqrafik tədqiqat obyektinə olmuşdur. N. Əfəndiyeva "Texniki terminlərin əmələ gəlmə yolları" adlı namizədlik dissertasiyasında üç dilin materialları əsasında texniki terminlərə verilən semantik, morfoloji, pragmatik tələbləri araşdırmış, sadə, dü-

¹ Кошгарий М. Девону тугогит турк. т. 1, Тошкент, 1960.

² Вах: Данийяров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982, с. 7-8.

zəltmə, mürəkkəb keçid, orijinal terminlərin xarakterik funksional xüsusiyyətlərini, ingilis dili terminlərinin Azərbaycan dili ekvivalentlərini və s. öyrənmişdir. Müəllif 100-dən çox müxtəlif quruluşlu texniki terminin (izləyici sistem, idarə sxemi, hərəkət enerjisi, əməliyyatın kodu, avtomatik, avtomatika, sürtünmə, faydalı iş əmsali, boşalma, verici, düzləndirici, dolaq, etibarlıq, tezlik, qəbuledici, qoşma, döyünmə, bərklik, kövrəklik, isti saxlayan, avtomatik qaynaq, ölçmə dəqiqliyi, keçirən, naqıl, uyğunsuzluq, yönəldici rabitə və s.) formalaşma yollarını və digər xüsusiyyətlərini göstərmişdir.¹

7. Tibbi terminlər: təcili yardım maşını, əməliyyat (cərrahiyyə), əsəbi, cərrah, maqqaş(A); tez yardım maşınəsi, operasiya, əsəbiy, cərrah, moyçinək(Ö); tez yardım, operasiya, asivi, terikək, hirurq, moçun(U); amputasiya, anqina, qemofiliya, diabet, operasiya, pasient, ressep (A, Ö, U, S).

8. Coğrafi terminlər: ərazi, atlas, bataqlıq, qərb, boğaz, meridian, uzunluq dairəsi; çöl, düz, bozqır, zona(bölgə), bulud, bürc, cənub(A); yer, ətləs, batkaklik, qərb, boğaz, uzunluk, çöl, dəşt; mintəka, bulut, minarə, cənüb(Ö); yər, atlas, kəritə; patkak, saz, patkaklik; qərb, künpetiş; boğaz, uzunluk, meridian; dala, zona(türkcə-bölgə), bulut, minarə, cənüb(U).

9. Ticarət, kommersiya terminləri: alış-veriş, bağlama(tara), borc (A); səvda-satık, alış-beriş, aldı-berdi; oraş, cayılaş, karz(Ö); soda-setik, ticarət; bolak, bolaş; borc, kərz(U); aksiya, biznes, brutto, veksəl, import, netto, eksport, embarqo(A, Ö, U, S).

10. Zooloji leksika: aslan, at, aygır, balıq, bayquş, bökək, buzov, qaramal, əcdaha, div(A); ərslan, şer; at, aygır, balıq,

¹ Эфендиева Н. М. Основные пути образования технических терминов. АҚД, Баку, 1972.

baykuş, həşərət, kurt, kumurska; buzak, karəmol, əcdaha(Ö); arslan, at, aygır, belik, baykuş, kurt, konqur, haşərət; mozay (türkcə-buzaqı), karamal, canivar, əcdaha(U); kemur(sığan), çeyor (dəvə), mifuk(pişik), pavor(qurbağa) (S).

11. Dini leksika: Allah, allahsız, ateist, amin, əzrail, ianə, bismillah, beynamaz, məscid, cami(A); Allah, hudasiz, ateist; amin, Əzrail, sədəkə, ianə, ehsan; bismilla, benəmaz, məscid, məscidi, came (Ö); Alla(h), hudasiz, amin, Əzrail, sədiuka, kurban; bismilla, binamaz, cami (U).

12. Botanika terminləri: armud, arpa, heyva, badam, üzüm bağı, tənəklik; sünbül, başaq; noxud, bibər, bitki, budaq, buğda, cövüz, qoz(A); almurut, nak; ərpə, behi, badam, takzar, başak, nohat, murç, kaləmpir, qərindarı; ösimlik, butak, buğday, yanqak (Ö); armut, arpa, bihi, badam, üzümlük, üzümzar; başak, baş; poçak, laza, ösümlük, butak, şah, buday, yanak (U).

13. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: ağı, sitat, iqtibas; ənənə (tradisiya), zavyaska(bağ), mövzu, beyt, bilməcə, tapmaca; cinas, kalanbur(A); mərsiyə, özləştirmə, alınma; ənənə, bağ, məvzü, bəyt, tapışmaq, söz oyini(Ö); ciqa, haza; köçürmə, özləştürmə; ənənə, bağ, bağıç; məvzu, beyt, tepişmaq, cinas (U); tombax (nağıl), saqış, yığı, yir(nəgmə) (S).

14. Memarlıq, incəsənət və təsviri sənət terminləri: abidə, boya, boyaq; tunc, melodiya, hava, ahəng; bəstəkar, bəstələmək(A); yadgarlik, boyak, bronza, ahəng, küy(Ö); həykəl, boyak, bronza, ahəng, nəgmə, kompozitor, ahəngə salmaq (U).

15. Anatomiya terminləri: ağciyər, köks, sinə; bağırsağ, buynuz, boyun, böyrək, böyür, burun, ciyər(A); öpkə, kökrək, şah, içək, müqüz; boyün, buzmaq, hazab, kilmak; yən, burun, cigər, bağır(Ö); öpkə, məydə, kökrək; üçəy, münqüz, boyun, buzmaq(türkcə-böbrek), yan, bikin; burun, cigər, begir (U).

16. İnformatika terminləri: ünvan, adres; tor(setka), kompüter (A); adres, tor, kompyuter (Ö, U).

17. Avtomatik idarəetmə terminləri. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında son dövrlərdə səmərəli və proqramlı iri qurğular yaradılmışdır. Belə qurğuların texniki və iqtisadi baxımdan optimal recimlərdə işləməsi məhz avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin nəticəsidir. Həmin sahə ilə bağlı terminoloji leksika: *oxşar, arqument, fırlanma, kompensasiya, lövbər dolağı, kəsmə, qiymətləndirmə(A) uxşaş, arqument, aylanış, kompenslaş, yakop çulğami, kesiliş, baxo (Ö)*.

“Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti” (Bakı, 1977) ilə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycan və özbək dillərinin avtomatik idarəetmə terminoloji vahidlərinin rus dilindən kəlkə edilməsi və tərcüməsinin müxtəlif verilmə üsulları mövcuddur. Bunları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Terminoloji birləşmənin birinci tərkib hissəsi olduğu kimi qalır, ikinci hissəsi hər bir dilin öz daxili imkanlarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, “*автоколебания*” termininin “*колебания*” hissəsi Azərbaycan dilinə “*rəqslər*”, özbək dilinə “*tebranışlar*” şəklində tərcümə edilir.

2. Eyni terminin leksik şəkilçi olan hissəsi qohum dillərin özünəməxsus morfoloji göstəricisi ilə əvəzlənir. Məs.: “*автомат+изация*”. Rus dilində olan bu sözün “*изация*” şəkilçisi Azərbaycan dilində “*laşdırma*” (avtomatlaşdırma), özbək dilində isə “*laştirin*” (avtomatlaştirin) şəklində verilir.

3. Terminoloji birləşmənin hər iki tərkib hissəsi alınan dildəki kimi verilir. Məs.: *автоматический компенсатор* (rus dilində) - *avtomatik kompensator* (Azərbaycan və özbək dillərində).

4. Terminoloji birləşmənin birinci tərkib hissəsi, əsasən, alman dildəki ilə eyni olur, ikinci tərkib hissə bəzi dildə olduğu kimi qalır, bəzində isə tərcümə edilir. Məs.: *автоматическая линия* (rus dilində) - *avtomatik xətt* (Azərbaycan dilində) - *avtomatik liniya* (özbək dilində).

5. Terminin şəkilçi hissəsi Azərbaycan dilində rus dilindəki kimi qalır, özbək dilində isə öz şəkilçisi ilə verilir. Məs.: *адаптация* (rus) - *adaptasiya*; *коррекция* - *koreksiya*; *компенсация* (rus) - *kompensasiya* (Azərbaycan) - *adaptlaş*; *корректлаш*, *компенслаш* (özbək).

6. Terminin şəkilçi hissəsi özbək dilində rus dilində olduğu kimi qalır, Azərbaycan dilində ixtisar olunur: *адаптив система* (rus, özbək) - *adaptiv sistem* (A); *амплитуда* (rus, özbək) - *amplitud* (A).

7. Eyni terminoloji birləşmənin ikinci tərkib hissəsi müqayisə edilən dillərdə sinonimik cərgə yarada bilər. Məs.: *актив güç* (A) - *aktiv kuvvat* (Ö) – sinonimlər - *güc-kuvvat*.

9. Eyni terminoloji birləşmənin ikinci tərkib hissəsi müqayisə edilən dillərin birində sadə, digərində düzəltmə formada verilir. Məs.: *актив yük* (A) - *aktiv yuklama* (Ö); *аналогия* (A) - *analoq* (Ö).

Rus dilindən kəlkə edilən bəzi terminoloji vahidlər özbək dilinə söz birləşməsi, Azərbaycan dilinə isə mürəkkəb söz şəklində çevrilir. Məsələn, müqayisə et: “*копирование*” (rus dilində) - *nusxa olish* (özbək) - *surətçıxarma* (Azərbaycan).

Leksik-semantik qruplara aşağıdakı elm və digər sahələrlə əlaqədar terminləri də aid etmək olar:

Pedaqoji terminlər: *əxlaq, uşaq bağçası, alicənablıq, nəciblik; cədvəl* (A); *əhlak; ürf-adət, balələr bağçası, əsilzadəlik; aksü-*

yəklilik(Ö);əhlak,balılar bağçisi,alicənəplik,cədvəl(U);oxuma (S)

Riyaziyyat-fizika terminləri: toplama(işarəsi), xətkəş (A); plus, çizgiç(Ö), koşuş(bəlqəsi), sızquc;lineyka(U); aksioma, vektor, qers, diaqrama, maksimum,neytron(A,Ö,U, S).

Kulinariya terminləri: ayran,ərzaq,ədviyyə,piroq,bulamac, doğramac;cacıq(A); buterbrod,butka(kaşa), əyran, aziuk- avkat, şirinliklər, boğirsak, buləmik, çələb(Ö); ayran; ketik, ozuktuluk, doradərmək, can, katlima; qoş nan;pörə(türkcə - börek), bulmak (мучная каша), tərhamək; koşulqan; çələp(U); banan, biskvit, buterbrod, vineqret, qarnir, kokteyl, limonad, salat (A,Ö,U,S).

Fəlsəfə terminləri:absolyutizm,dualizm, materializm, pragmatizm, empirizm (A, Ö, U, S).

İdman terminləri:autsayd,baryer, boks kross, raund, taym, finiş(A, Ö, U, S).

Dəmiryolu terminləri: vaqon, konteyner, kupe, plaskart (A, Ö, U, S).

Geyim və parça adları: boston, buşlat, velvet, qabardin, kapron, kitel, kostyum, makintoş (A, Ö, U, S).

Pul vahidlərinin adları:dollar, krona, marka, rupiya, frank, funt-sterlinq, sent, şilling (A, Ö, U, S).

Ölçü vahidlərinin adları: akr, qektar(hektar),qram, düym, kilometr, metr, tonna(ton), funt, sentner, yard(A, Ö, U, S).

Tikinti terminləri: asfalt, beton, blindac (A, Ö, U, S).

Nəşriyyat-mətbəə terminləri: albom,bosmaxona,bibliograf, biblioman/kitob cinnisi;devoriy qazete,adabiy asar,dergi, kito-bat,kitobçilik,matbaa,matbaaçı,maqola, matn, nəşr, obuna, satr, satr boşi, və s.¹

¹Terminlər İ.Yoldaşevin "Özbək və türk tillərindəki matbaaçılığa oimuştarak terminlər haqıda" (Dil Dergisi.Türkooloji.Sayı 19,mayis,1994,s.45-48) adlı məqaləsindən götürülmüşdür.

Özbək dilindən verilmiş bu mətbəəçilik terminləri bəzi fərqli fonetik variantlarda digər türk dillərində də işlənməkdədir. Məs.: albom, almanax, anket, mətbəə, nəşr, müəllif, əsər, bibliografiya, çapxana, kitabevi və s.

Dənizçilik terminləri: deniz işi, beluqa, bulut(Ö), sahil, gəmi, qayıq(A).

Ovçuluq terminləri: ovçu, tufəng (A), ovçı, ovçilik(Ö).

Əzcaçılıq terminləri: farmakologiya, aptek(A), farmasev, farmasevtika(Ö).

Maliyyə terminləri: maliyyə, kredit(A), maliya, aksent, valyuta(Ö).

Etnografiya terminləri: saç, çilingağac(oyun adı - A), azayimxon, azayimxonlik, boltatumşuk, buloki(Ö).

Folklor terminləri: aşıq, varsaq, ozan, qoşma (A), aymoki, ayril-ayril, alleqorik, alp, alkor, andaman, antolqiya, bedov, bedovsuvor, besoad, boburçi, bozirqon, bozorqamok(Ö).

Musiqi terminləri: muğam, bayatı-şiraz (A), avcli, absiz, altçı, alt, burğı(Ö).

Liqvistik terminlər: amorf dillər, vulqar sözlər, kök (A), aqlütinativ, aniklovçi, bosim (vurğu), varvarizm, vulqarizm(Ö).

NƏTİCƏ

Müqayisə edilən qohum türk dillərinin(özbək,uyğur, salar və Azərbaycan dilləri) terminoloji leksikasının tədqiqi göstərir ki, bu mövzunun öyrənilmə səviyyəsi həmin dillərdə eyni deyildir. Azərbaycan və özbək dillərində terminoloji leksik lay, demək olar ki, kifayət qədər araşdırılmışdır. Bu fikri uyğur və salar dillərinin terminoloji leksikası haqqında söyləmək olmaz.

Ümumi əlamətlərdən biri odur ki, elmi-texniki sıçrayışlar, yeni ictimai-siyasi proseslər, ölkələrarası münasibətlər və s.

tədqiq olunan qohum dillərin terminoloji leksikasının zənginlik qazanmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Qohum türk dillərində terminoloji leksikanın zənginləşməsində alınmaların, kalkalaşmanın və ixtisarların çəkisi artmışdır.

Terminoloji leksikanın türk dillərinin öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşməsi həmin dillərin daşıyıcılarının təfəkkür tərzindən asılıdır. Bu asılılıq terminoloji sistemdə struktur-semantik müxtəlifliyi yaradır. Hər bir sahə termini - leksik vahidi özbəyin, uyğurun, azərbaycanlının təfəkkürünün ifadə forması kimi meydana çıxır (məsələn: *tənzimləyici orqan(A)* - *rostlovçi orqan(Ö)*; *dayanıqlıq dərəcəsi(A)* - *turğunlik daracasi(Ö)*; *addım mühərriki(A)* - *kadam motori(Ö)*; *sazlama şkalası(A)* - *sozlaş şkalasi(Ö)*). Ona görə də terminoloji leksikanı yaradan türk xalqlarının təfəkkür tərzini öyrənmək üçün də bu mövzu mühüm önəm daşıyır.

Terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi SSRİ dağılandan sonra daha da sürətlənmiş, buna səbəb yeni ictimai-siyasi qurumun formalaşması, ölkələrdə gedən radikal dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid, sahibkarlığın inkişafı, biznes təsərrüfatının yaranması, yeni-yeni islahatlar və s. kimi sosial amillərdir.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibi ən çox elastikliyi və çevikliyi ilə digər sistemlərdən fərqlənir ki, bu da, hər şeydən öncə, terminoloji leksikanın təbiətində görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Altaylı Seyfettin. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, 1994
2. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. АКД, Ташкент, 1967.
3. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
4. Баскаков Н.А. Развитие языков и письменности народов СССР. "Вопросы языкознания", 1952, № 3.
5. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. М., 1987.
6. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi), DDA, Bakı, 2003.
7. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973.
8. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов И. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, Издательство "ФАН" Узбекской ССР, 1990.
9. Данийаров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АДД, Баку, 1982.
10. Данияров Р., Данилова Л. Узбекская научно-техническая терминология и перспективы ее развития, "СТ", 1984, с. 3-49
11. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968.
12. Эфендиева Н.М. Основные пути образования технических терминов. АКД, Баку, 1972.
13. İ.Yoldaşev. "Özbek va türk tillaridağı matbaacılıqka oid mustarak terminlar haqida". Dil Dergisi. Türkoloji. Sayı 19, mayis, 1994, s.45-48.
14. Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973.
15. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001.
16. Касымова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АКД, Ташкент, 1985

17. Koşğariy M.Devonu tuğotit turk.t.I,II,III,Toşkent, 1960-1963.
18. Крысян Л.П.Иноязычные слова в современном русском языке. М.,1968.
19. Марданов Ш.К. О типах русских калек в узбекском литературном языке\ "СТ", 1983, № 1.
20. Наджиб Е.Н.Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIII века. М., 1979.
21. Новрузова С.Способы передачи префиксальных русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык. АҚД, Баку, 1990.
22. Orucov Ə.Ə.Azərbaycan dili frazeoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1965.
23. "Пахтачилик тракторларини ишлатиш ва ремонт килиш". Тошкент, 1979.
24. Реформатский А.А.Что такое термин и терминология?//Вопросы терминологии.Материалы Всесоюзного терминологического совещания.М.,1961.
25. Русско-англо-азербайджанско-киргизско-туркменско-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку, «Элм», 1977.
26. Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
27. Тенишев Э.Р.Саларские тексты.Изд."Наука",М.1964
28. Хуррамов К.Узбекские народные географические термины,обозначающие рельеф Южного Узбекистана.АҚД, Ташкент, 1981.
29. Hacıyeva Mətanət. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. NDA, Bakı, 2008,22 s.
30. Hüquq ensiklopediyası lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası Baş redaksiyası, Bakı, 1991.
31. Əzizov E.Azərbaycan-uyğur izoqloları.//Azərbaycan filologiyası məsələləri. 3-cü buraxılış,Bakı-Elm-1991,s.118-25.

32. ADİL-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.4 c.,Bakı-1987
33. BX – Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı-1998.
34. Xəlilov B.Azərbaycan dilində ikihecalı fellərin fonosemantik inkişafı. Bakı-1996.
35. OQ–Kazimov Q.Azərbaycan dilinin tarixi. «Təhsil», Bakı, 2003.
36. Кажибеков Е.З.Фоносемантическая характеристика пратюркского корня.\\Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата,1990.
37. Kafesoğlu İ. Kutadğu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri. İstanbul, 1980.
38. İK–Kazimov İ.Axısqa türklərinin dili.«Elm»,Bakı, 1999.
39. Баскаков Н.А.,Насилов В.Н.Уйгурско-русский словарь.М., 1939.
40. Новгородский В.И.Китайские элементы в уйгурском языке. М.,1951.
41. РЙ – Рождественский Ю.В.Понятие формы слова в истории грамматики китайского языка. М.,1958.
42. RƏ – Ramiz Əskər. Qutadğu bilig. Elm», Bakı- 2003.
43. Рахимов Т.Р.Китайские элементы в современном уйгурском языке.Словарь.Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы,Москва, 1970.
44. Hacıyev T.İ.Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı, 1983.
45. Уйгурско-китайско-русский словарь. Пекин, 1953.
46. УРС – Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата, 1961.

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Çoxmənalılıq dilin leksik yarusunda həmişə özünü göstərən leksik-semantik prosesdir. Çoxmənalılığı yaradan dilin inkişaf amilləridir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə leksik vahidlər dildə qənaət prinsipindən asılı olaraq təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru meyil edir. Həmin proses bütün sözləri eyni cür əhatə etmir.

Çoxmənalılıq və ya polisemiya adlanan bu proses eyni sözdə və ya ifadədə ilkin məna əsasında meydana çıxan, bir-biri ilə əlaqədar olan müxtəlif mənaların yaranmasıdır. Tədqiqatçılar çoxmənalılıq nəticəsində yaranan törəmə mənaları belə qruplaşdırırlar: əşyavi-məntiqi məna, emosional məna, adlandırma mənası və s. Çoxmənalılıq müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan ən çox yayılanları məna genişlənməsi, məna daralması, məna köçürülməsidir.

Sözün leksik-semantik inkişafının nəticəsi kimi yaranan çoxmənalılıq hadisəsi müxtəlif dil prosesləri ilə sıx bağlıdır. Polisemiya bütün dilləri əhatə edir. Çünki həmin prosesin yaranma və inkişafı obyektiv dil qanunları ilə tənzimlənir. Dil təfəkkürün, şüurun inikası, ifadəsi olduğuna görə obyektiv gerçəklik məfhumların, anlayışların semantikasında təzahür edir.

Təfəkkürdə, insan psixikasında təkamül, yeniləşmə baş verdiyindən sözlərin məzmununda, mənasında da diferensiallaşma gedir, semantik diferensiallaşma çoxmənalılığa yol açır. Polisemiya dilin inkişafını göstərən amillərdən biridir. O, dili

zənginləşdirir, onun yığcamlığını və qənaətcilliyini təmin edir. Dildə çoxmənalılığın inkişafı həm adi danışq dilinin, həm də bədii dilin emosional-ekspressiv təsir gücünü qüvvətləndirməyə xidmət edir. Yeniliyinə və rəngarəngliyinə görə bu hadisə isimləri və felləri daha çox əhatə edir.

Çoxmənalılıq müxtəlif sistemli dillərdə fərdi xüsusiyyətləri olan leksik-semantik hadisədir. Çünki təfəkkürün məntiqi qanunları hər bir dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının əsasını təşkil edir. Leksemlərin diaxron istiqamətdə analizi göstərir ki, onlar fonomorfoloji sahəyə nisbətən, leksik-semantik cəhətdən daha çox dəyişikliyə məruz qalır. İfadə etdiyi müxtəlif məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az məna çalarlığına malik olur. Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini yalnız mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi məna qazanır. Məcəzi mənada işlənen leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar.

Tədqiqatçılar söz yaradıcılığı prosesində çoxmənalılığın aşağıdakı xüsusiyyətlərinin meydana çıxdığını göstərmişlər: 1) Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlarından biri öz inkişafı nəticəsində həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər; 2) Sözlərin çoxmənalılığı dildə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır; 3) Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dildə sabit söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir.¹

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1956, s. 18-19

Çoxmənalılıq prosesində bir fonetik və orfoqrafik kompleks bir neçə əşya, keyfiyyət və əlamət ifadə edir. Çoxmənalı leksik vahidlərdə məna variantları nə qədər çox olsa da, həmin mənələrdən biri əsas məna kimi çıxış edir. Yəni bu semantik prosesdə nominativ məna əsas məna kimi saxlanılır. Polisemiya hadisəsi sözün semantik strukturunun genişlənməsinə səbəb olur. Bəzi hallarda isə omonimliyə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, bu proses dilin leksik sisteminin zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Polisemiya (çoxmənalılıq) çox zaman əşya, hadisə və proseslərin uyğunluğu, oxşarlığı, assosiasiyası nəticəsində yaranır. Müşahidələr sübut edir ki, bir çox eyni leksik vahidlər bütün türk dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Elə leksemlər var ki, qohum olmayan digər əcnəbi dillərdə də çoxmənalılıq əldə etmişdir. Məsələn, insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözləri buna sübut kimi göstərmək olar.

Nominativ funksiyanın dəyişməsi, sözün kommunikativ münasibətdə və başqa sözlərlə əlaqədar olaraq işlədilməsi çoxmənalılıq üçün zəmin yaradır.¹

Müstəqil sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi prosesi dilin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Sözün daşdığı çox mənələrdən biri öz mənasını konkret olaraq mətnin daxilində bürüzə verə bilər. Çünki təklidə işləndikdə söz özünün bütün məna çalarlığının kompleksini ifadə edən mücərrəd bir formadan - səs kompleksindən başqa bir şey deyildir. Çoxmənalı sözlərdə əsas yeri bir məna tutur və bu məna müstəqil həqiqi mənanı ifadə edir.²

¹ Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1973, s. 14

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1956, s. 19-20

Məna məfhumu geniş anlayışdır. Dil sistem xarakteri daşdığına görə onun müxtəlif sahələrinin inkişafı zəncirvari sürətdə bir-birinə təsir edir. Vaxtilə bir mənada işlənən leksem sonradan bir çox əlavə mənələr qazanır və yaxud, əksinə, vaxtilə geniş mənələrdə işlənən söz həmin mənələri itirmiş olur. Hər iki hal dilin inkişafının nəticəsi olaraq reallaşır. Zaman və məkan yeni mənanın yaranmasına yardımçı olur. Dil həm də psixolinqvistik hadisə olduğuna görə insan təfəkküründə yaranan yeni anlayışlar sözlərin mənələrində öz obyektivliyini nəzərə çarpdırır.

Dildə leksemlərin semantik sahəsi, onların məna tutumu insan həyatı, məişəti və onu əhatə edən obyektiv aləmlə bağlıdır. Dilin daha dəyişkən hissəsi onun leksik fondudur. İctimai-iqtisadi tərəqqi, həyat tərzinin dəyişməsi, təfəkkürün təkamülü, zövqlərin və dəblərin dəyişməsi, elm və texnikanın inkişafı, millətlər və dövlətlər arasında inteqrasiyaların dərinləşməsi dilin lüğət sistemində ifadəsini, əksini tapır. İnsan sivilizasiyası tərəqqi etdikcə dilin də potensialı artır, yeni leksemlər, yeni anlamlar, yeni məfhumlar yaranır. Hər bir dilə digər dillərdən leksik vahidlər keçir, həmin alınmalar dili zənginləşdirir. Bu proseslə paralel, dilin daxili ehtiyatları hesabına - yəni morfoloji, sintaktik və semantik üsullarla yeni sözlər yaranır. Polisemiya da, əslində, dilin daxilindəki sözlərin semantik dəyişikliyinə təkan verən prosesdir. Yəni polisemiyanın bəzi hallarda omonimləşmə ilə nəticələnməsi fikrimizin düzgün olduğunu isbat edir. Məna keçməsi, məna köçürülməsi, məna genişlənməsi, məna daralması polisemiya hadisəsi ilə sıx bağlıdır. Sözlərin rəngarəng məna variantlarına malik olması onların ifadə etdiyi məfhumların əmələ gəlməsini təmin etmiş varlığın

çoxcəhətli və rəngarəng olması ilə izah edilir.¹

Polisemiya prosesində sözün forması qalır, ancaq yeni anlam, yeni mənə çaları və ya mənə variantı yaranır. Polisemantikliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də dilin leksik-semantik təbəqəsinin inkişafının insanın təfəkkür səviyyəsilə xarakterizə olunmasıdır. Real varlığın hər bir əşya və hadisəsini adlandırmaq üçün insan dildə olan mövcud sözlərdən istifadə edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məfhum bütün başqa məfhumlarla müəyyən münasibətdə və müəyyən əlaqədə olur. Həmin yaxınlıq, oxşarlıq və bənzərlik sözləri asanlıqla müxtəlif əşyaların adı kimi işlətməyə imkan verir. Yəni bir problemin və ya hadisənin adı ona oxşar və ya müəyyən əlaqə, yaxınlıq münasibətlərinə əsasən başqa predmet və hadisələrin üzərinə köçürülüb onu adlandırır. Nəticədə, sözün leksik-semantik quruluşu daha da mürəkkəbləşir və zənginləşir. Beləliklə, sözün öz həqiqi mənəsi ilə yanaşı, bir sıra törəmə və məcazi mənələri yaranır.²

V.A.Zvegintsevin qeyd etdiyi kimi, «çoxmənalılığın yaranması üçün əsas şərt sözlərin dildə işləkliyi»³ Tarixi inkişaf prosesində zaman və məkandan, insan fəaliyyətindən asılı olaraq tədricən leksik vahidlərin forması və semantikasi dəyişir. Dilin leksik-semantik sistemində diferensiallaşma prosesi getdiyindən nəticə etibarilə çoxmənalılıqdan omonimliyə gətirən təkamül yolunu həmin prosesin konkret təzahür forması kimi başa düşmək lazım gəlir. Yəni çoxmənalılıq nəticəsində yaranan yeni mənələrdən birinin əsas mənə ilə assosiativ əla-

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, s. 12

² Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində felin çoxmənalılığı. B., 1991. Nam. diss. s. 13.

³ Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957, с. 118

qəsi o qədər zəifləyir ki, semantik qırılma və mənəca motivləşmə baş verir. Həmin proses nəticəsində omonimlər yaranır və beləliklə, mənəsi tamamilə bir-birindən uzaq, müxtəlif, fərqli mənəli sözlər meydana gəlir¹.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasındakı oxşarlıq onların eyni fonomorfoloji tərkibə malik olmasındadır. Semantik diferensiallaşma isə onları bir-birindən fərqləndirir.

Çoxmənalılıq prosesində sözün əlavə mənələri məhz kontekstdə reallaşır. Kontekst, nitq situasiyası mənəni müəyyən istiqamətə yönəldir, çoxmənalılığı sözdən kənar edir. Eyni zamanda kontekst, nitq situasiyası sözün müəyyən mənə ilə işlənməsinə imkan yaradır. İstər leksik, istərsə də qrammatik vahidlərin kontekslə bağlılığı, kontekstdə aşkar olan mənələrin mövcudluğu onunla əlaqədardır ki, dilin bütün inkişaf dövrlərində, bir qayda olaraq, söz az, mənə çox olmuşdur. Həmin obyektiv ziddiyyət dil vahidlərinin birləşmə imkanının genişliyi ilə aradan qaldırılmışdır.

Dildə məfhumun çox olması yeni mənələrin yaranmasına təsir edir. Sözün mənəsi genişlənir. Sözün semantik inkişafı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Yeni yaranan mənə ilə yanaşı, əvvəlki mənələr də yaşayır və onlar dildə eyni dərəcədə fəal ola bilər. Mənələrdən bu və ya digərinin fəal və ya passiv olması onun əvvəl və ya sonra əmələ gəlməsi ilə əlaqədar deyildir². Çoxmənalı leksemlər əsas semantikadan başqa, digər mənələrdə də işlənmə imkanına malik olub, müxtəlif əlaqə və münasibətlərdə aktiv iştirak edir. Çoxmənalı sözlər dilin lüğət tərkibi

¹ Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində felin çoxmənalılığı. B., 1991. Nam. diss. s. 23-24

² Rzayeva K. Müasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı. B., 1974. Nam. diss., s. 153

binin zənginləşməsinə, dilin üslubi imkanlarının artmasına mənalara müstəqilləşməsi yolu ilə təsir edir. Dilin lüğət fondu təkcə dil vahidlərinin deyil, həm də yeni mənalara yaranması ilə zənginləşir. Sözlün bir çox mənalı olması da, həmin mənalara məhz kontekstdə fərdiləşir. V.Vinoqradovun ehtimalına əsasən, «konkret mənada işlənməsindən asılı olmayaraq, söz şüurda bütün mənalı ilə birgə mövcuddur. Sözlün frazada kəsb etdiyi sintaktik xüsusiyyətlər onun mənalara bölünməsinə mühüm rol oynayır. Törəmə nominativ mənalara ilkin mənaya əsasən yaranır və asılı mənaya hesab edilir. Dil sistemində sözlün törəmə nominativ mənası əsas, sərbəst mənadan ayrı düşə bilməz».¹

Dünya dilçiliyində polisemiya hadisəsinin inkarı fikirlərinə də rast gəlinir. Bəzi hallarda isə omonimləşmə ilə çoxmənalılıq qarışdırılır, onlar arasında olan fərqlərin əsaslandırılmasında səhvlərə yol verilir.

Avropa dilçiliyinin nümayəndələrindən Q.Şteyntal, L.Şerba, A.Potebnya polisemiyanı inkar edirdilər. Vaxtilə O.Yespersen bu tendensiyanın əleyhinə çıxaraq, onları tənqid edirdi. G.Vandriyes, R.Budaqov və başqaları da O.Yespersenin fikirlərinə şərik çıxırdılar. Sözdə çoxmənalılıq anlayışını isə dilçiliyə ilk dəfə K.Fossler gətirmişdir.²

Azərbaycan dilçiliyində də çoxmənalılıqdan ayrıca leksik-semantik hadisə kimi bəhs olunmuş, S.Cəfərovun, A.Qurbanovun, H.Həsənovun, İ.Vəlibəylinin, K.Rzayevanın və digərlərinin tədqiqatlarında çoxmənalılıq prosesinin mahiyyəti

¹ Будагов Р. Слово и его значение. М., 1953, с. 11-13

² Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Ташкент, 1966, АКД, с.4

müstəqil hadisə aspektindən şərh olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda çoxmənalılıq yaradan dildaxili və dilxarici amillər ətrafı açıqlanmış, diaxron və sinxron istiqamətdə izah edilmişdir.

Türk dilləri ailəsinin karluq qrupuna özbək, uyğur və salar dilləri daxildir. Özbək dilinə nisbətən, uyğur və salar dilləri az tədqiq olunan dillər sırasındadır. Uyğurlar və salarlar Çin Xalq Respublikası ərazisində yaşayan türkdilli xalqlardır. Çində yaşayan türkləri türkoloji ədəbiyyatda çox zaman «sarı uyğurlar» adlandırırlar. Həmin dillərin tədqiq edilməsində E.Tenişevin, V.Nasilovun xidmətləri böyükdür. Uyğur dilinin öyrənilməsində S.E.Malovun da böyük əməyi olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, salar dili oğuz qrupu türk dilləri ilə çox yaxındır.

Türkoloji dilçilikdə salar dili həm müasir uyğur dilinin bir dialekti kimi, həm də müstəqil dil kimi verilir. Uyğur və salar dillərinin leksik fonduna çin, monqol və Tibet dillərinin böyük təsiri olmuşdur. Tədqiqatlar sübut edir ki, müasir uyğur dili ilə qədim uyğur yazılı abidələrinin dili arasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur.¹ Salar dilinin tədqiqi ilə Q.Potanın, F.Poyarkov, Q.Ladiqin, V.Rokxil, S.Malov, K.Tomsen, N.Poppe, C.Kakuk, V.Drimbi məşğul olmuşlar. S.Malovun isə həmin dilin tədqiqində xüsusi yeri vardır.

Tarix boyu salarların dili əvvəlcə qıpçaq dilinin güclü təsiri altında olmuşdur. Şərqi Türküstan ərazisində isə onlar qədim uyğurlarla sıx əlaqədə yaşamışlar ki, bu da həmin dilin leksikasında öz əksini tapmışdır. Çində Xuanxe çayının sahillərində yaşayan salarlar ətrafda olan çin, tibet və monqol xalqları ilə də əlaqə saxlamışlar. Buna görə də salarların leksikasın-

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960, с. 9

da çin mənşəli kök morfemlər və sözlər əksəriyyət təşkil edir. Coğrafi məkanla və tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq salar dili tarixən çin dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Xüsusilə salarlarda olan şəxs adlarında çin mənşəli adlar komponent kimi çıxış edir.¹

V.Kotviçin, Q.Manqerqeymin, K.Tomsenin, M.Helman-sın, Q.Potaninin tədqiqatlarında sarı uyuqların dili öz əksini tapmışdır. Sarı uyuqların dilinin leksikasında türk qatı qədim sözlərdə özünü göstərir. Qədim türk sözləri daha çox fellərdə müşahidə olunur. Bu dildə qədim uyuqlar yazılı abidələrində işlənən sözlərin bir çoxu saxlanılmış, mühafizə olunmuşdur.

Sarı uyuqların dilində qədim qırğız sözlərinə də rast gəlinir². Onların dilində kifayət qədər alınmalar var. Həmin alınmaların əsasını monqol mənşəli sözlər təşkil edir. Eyni zamanda, uyuqlar dilinin lüğət fondunda tibet, qədim sanskrit, çin mənşəli sözlər də üstünlük təşkil edir³.

İlk dəfə Q.Potanin, Q.Manqerqeym, sonra isə S.Malov uyuqlar dilinin lüğətini tərtib etmişlər.⁴

Uyuqlar dili türk dillərinin cənub-şərq qrupuna daxildir. Tarixi planda baxsaq, bu dil sarı uyuqların dilidir. Müasir uyuqlar dilində qədim uyuqlar dilinin arxaik əlamətləri saxlanılıb. Qədim uyuqlar dili qədim uyuqlar yazılı abidələrinin dilidir. Müasir sarı uyuqların dili qədim uyuqlar dilindən kəskin fərqlənən müstəqil dildir. Həm salar, həm də uyuqlar dilləri suverenlik əldə etmişdir.

¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976, с. 253

² Тенишев Э.Р. Строй сарыг – югурского языка. М., 1976, с. 168

³ Тенишев Э.Р., Э.Р.Тодаев Б.Х. Язык желтых уйгуров М., 1966, с. 7

⁴ Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984, с. 12

Müasir uyuqlar dili digər türk dillərindən qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu dilin özünəməxsus fonetik strukturu, xüsusilə fərdi cəhətlərə malik saitlər sistemi vardır.

Uyuqlar dilinin tədqiqi XI əsrdən başlamışdır. Orta Asiyada, Misirdə tərtib edilmiş müxtəlif lüğətlərdə uyuqlar dilinin leksikası ətraflı təsvir olunmuşdur. Öz yazılarını yaradana qədər uyuqlar qədim runik yazılarından istifadə etmişlər. XI-XII əsrlərdən isə uyuqlar ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar.

N.A.Baskakovun türk dillərinin geneoloji təsnifində də salar dili karluq qrupuna aid edilir. E.Tenişev yazır ki, müasir salar dili qıpçaq substratını əks etdirir.¹

Tədqiqatçılar karluq qrupu türk dillərinin X-XI əsrlərdən formalaşdığını göstərir². Karluq qrupu iki yarımqrupa bölünür: 1) karluq – uyuqlar; 2) karluq-xorəzm.

Qaraxanilər dövründə həmin dillər məhz bu iki istiqamətdə inkişaf edərək bir tərəfdən qərbi və şərqçi türk dillərinin, digər tərəfdən isə Orta Asiyadakı İran dillərinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır.

Salar dili müstəqil dil kimi son zamanlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Salar dili əsas etibarilə canlı damşiq dilindən ibarətdir. Bu dilin özünün əlifbası yoxdur.³ Salar dilinin ətraflı tədqiqi əsasən E.Tenişevin adı ilə bağlıdır.⁴

Karluq qrupu türk dillərinin leksikasında oğuz və qıpçaq

¹ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976 с. 254

² Баскаков Н.А.Тюркские языки. М., 1960, с. 170-175

³ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I. B., 1989, s. 448

⁴ Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963

elementləri üstünlük təşkil edir. Bu dillərin lüğət fondlarında ərəb və fars dillərindən alınma sözlər də xüsusi çəkiyə malikdir.

Karluq qrupu türk dillərindən biri olan özbək ədəbi dili XV əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Özbək dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik sistemi var. Özbək dilinin yaranmasında oğuz-qıpçaq dil elementləri də mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən, bu dilə İran dillərinin böyük təsiri olmuşdur. Karluq qrupunun karluq-xorəzm yarımqrupuna daxil olan müasir özbək dili XV əsrdən hal-hazırkı dövrə qədər tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Digər müstəqil türk dilləri kimi, özbək dilinin də leksik sistemində polisemiya hadisəsi geniş müşahidə edilir.

Türk dillərində söz yaradıcılığından, çoxmənalılıqdan bəhs edən N.A.Baskakov yazır ki, hər bir dilin lüğət fondunun zənginləşməsi ilk növbədə həmin dilin daxili ehtiyatları hesabına yaranır. O, yeni sözlərin yaranmasında köhnə sözlərin məna daralması və ya genişlənməsi nəticəsində məna keçməsinə məruz qalmasını mühüm faktlardan biri kimi qeyd edir. Tədqiqatçı həmin hadisənin məhsuldar formada baş verdiyini göstərir.¹

Özbək dilçiliyində, az da olsa, çoxmənalılıq problemi tədqiq olunmuşdur. Y.D.Pinxasovun², O.Azizovun³, E.Fazilovun⁴, T.Alikulovun⁵ tədqiqatlarında müasir özbək dilində

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М. 1960, с. 72

² Пинхасов Я.Д. Хозирги заман узбек тили лексикасы. Ташкент, 1960

³ Азизов О. Тилшуносликка кириш. Ташкент, 1963

⁴ Фазилов Э. Староузбекский язык. Ташкент, 1966

⁵ Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Ташкент, 1966, АКД, с.10-19

olan sözlərin çoxmənalılığı müxtəlif aspektlərdən şərh edilmişdir.

T.Alikulovun «Özbək dilində işlənən isimlərdə polisemiya» mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında əsl özbək sözlərində çoxmənalılığı yaradan səbəblər, bu prosesin müasir özbək dilində istiqamətləri, özbək mənşəli isimlərin məcazi mənalar kəsb etməsi yolu ilə çoxmənalılıq əldə etməsi, uyğunluq, oxşarlıq, bənzətmə, vaxt, zaman assosiasiyaları nəticəsində isimlərin polisemiyaya meyilli olması məsələlərindən ətraflı bəhs edilir.

M.Mirzəyev, C.Usmanov, İ.Rasulovun¹ birgə yazdıqları «Özbək dili» əsərində də həmin dildəki çoxmənalılıq prosesinin bütün cəhətləri açıqlanmışdır. Uyğur və salar dillərində isə çoxmənalılıq problemi tam öyrənilməmişdir. Yalnız ayrı-ayrı tədqiqatlarda həmin dillərin faktlarından istifadə olunmuşdur.

İSİMLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Hər bir dilin lüğət fondunda işlənən isimlər semantik dəyişikliyə tez məruz qalır. Çünki isimlər dilin leksik qatının özəyini təşkil edir. Məlumdur ki, isimlər ən qədim nitq hissələrindəndir. Bu fakt onlarda çoxmənalılıq hadisəsinin geniş şəkildə yaranmasını şərtləndirir. Türk dillərində məhz ən qədim kök morfemlər isim və fellərdən ibarət olmuşdur. Buna görə də polisemiya isim və fellərə nisbətən digər nitq hissələrində az təzahür etmişdir. Faktları leksik-semantik qruplar üzrə nəzərdən keçirək:

Bədən üzvlərinin adını bildiren isimlər. Çoxmənalılıq əsasən daha çox o sözlərdə özünü göstərir ki, həmin sözlər insanın

¹ Мирзоев М. Усмонов Дж., Расулов И. Узбек тили. Ташкент, 1962.

ətraf mühitlə münasibətini əks etdirir və insanın praktik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu tip sözlər nitqdə aktiv işləndiyinə görə çoxmənalılıq qazanır. Buna görə də insanın bədən üzvlərinin adını bildirən isimlər bütün türk dillərində geniş məna variantlarına malikdir.

Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq hadisəsinin təhlili göstərir ki, bəzi leksemlər bütün türk dillərində eyni məna variantları qazanaraq semantik sahələrini genişləndirmişdir. Bu fakt türk dillərinin genezisinin öyrənilməsi üçün mühüm bir amili önə çəkir. Yəni türk dillərinin qohumluğu həmin leksik paralellərlə də bir daha isbat olunur.

Bədən üzvlərinin adını bildirən leksemlər nəinki türk dillərində, eləcə də dünyanın əksər dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır. İnsanın fiziki vəziyyəti ilə bağlı olan bu cür leksemlər digər sözlərə nisbətən metaforik mənalarda işlənməyə daha meyillidir.

baş/beş(uyğur) - «bədən üzvü, insan və ya heyvan bədəninin ən yuxarı hissəsi, başlıq, sünbül, mənəbə, başlanğıc, hər hansı bir şeyin ən yuxarı hissəsi, numerativ söz, nəyinsə axırı, sonu», *baş ağrıq* «baş ağrısı», *buğday baş aldi* «buğda sünbüllədi» (sünbül tökdü), *gil beşi* «ilin başlanğıcı», *dəryanın baş teripi* «çayın mənəbəyi», *köçinin bu beşi* «bu küçənin axırı»; baş (numerativ söz kimi) - *bəş tuyak mal* «beş baş mal».

Baş bolmaq «rəhbərlik etmək», *baş kilmək* «rəhbər, başçı etmək», *beşi kökkə yatti* «o, çox şad oldu», *beşimğa eğir bir iş çüşti* «başımğa ağır iş gəldi».

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *baş* sözünün Azərbaycan dilində 17(baş, ağıl, zirvə, üst, uc, başlanğıc, əsas hissə, numerativ söz, vəzifəcə böyük, böyük, məsafə, kök, səbəb, yuxarı,

üst hissə, başak, su ölçüsü)¹, özbək dilində 13(baş, rəhbər, başçı, ağıl, ədəd, başlanğıc, mənəbə, başlıq, ölçü vahidi, birinci, zirvə, yuxarı, üst)² mənası var.

miya(özbək) - «beyin, ağıl, düşüncə, şüur»: **boş miya** «baş beyin»;

köz(salar)³ - «insanın görmə orqanı, gözü, deşik, yırtıq»;

caf (salar) - «çənə, ayaqqabı bağlarının düyünləndiyi yer»;

tös(uyğur) - «bədənin ürək və ciyərlər yerləşən hissəsi, məmə, məməli heyvanlarda bədənin ön hissəsi, dağın görünən hissəsi, yamac»;

yüz(uyğur) - «sifət, çöl tərəf, meydan, yuxarı hissə»;

ağız (salar) - «ağız, çıxış nöqtəsi, çıxılacaq yer»;

kyl(özbək) - «qol, barmaq, imza» (məcazi);

boyin(uyğur) - «boyun, coğrafi termin»;

beğir(uyğur) - «qaraciyər, ürək, qəlb»(məcazi);

ajax(salar) - «insan hərəkət orqanı, ayağı, kiçik kasa» (məcazi);

burun(özbək) - «insanın və heyvanların tənəffüs orqanı, qapının, sandığın açar taxılan hissəsi»;

boğaz(uyğur) - «bədənin başla gövdənin birləşdiyi hissəsi, acgöz, tamahkar(məcazi), coğrafi termin, hamilə»; **buğiz//boğaz** (özbək) - «boğaz, boğaz heyvan, coğrafi termin»;

jiqar(özbək) - «qaraciyər, ciyər, yaxın adam, yaxın, qohum»(məcazi);

¹ Azərbaycan türkçesi sözlüğü. İstanbul, 1994, s. 96

² Узбекско-русский словарь. Москва, 1959, с. 83

³ Тенишев Э. Строй саларского языка. М., 1976, с. 280

bel(özbək) - «bədənin ortası, kəmərlə bağlanan hissəsi, insan və heyvanlarda qarnın arxa tərəfi, kəmərlə, qurşaq, dağın iki tərəfi arasındakı əyri, alçaq yer, keçid (məcazi), hər hansı bir şeyin ortası, fəlakət, bədbəxtlik»: *bel oğriği* «bel ağrısı», *belini sindirmək* «bədbəxtlik gətirmək»(məcazi), *belqa tuqmaq* «kəmərlə bağlamaq», *dalaninq beli* «sahənin ortası»; **bəl**(uyğur) - «bel, bel sütünü, dağın döşü, ətəyi»; **bel** sözü ilə bağlı özbək dilində müxtəlif birləşmələr mövcuddur: *bel olişmek* «mübarizə aparmaq», *belini kutarmək* «güc toplamaq», *beli bakuvvat* «arxalı, varlı adam».

Xatırladaq ki, Azərbaycan dilində də bu sözlə bağlı müxtəlif frazeologizmlər yaranmışdır: *bel bağlamaq*, *beli bükülmək*, *beli sınmaq*, *beli qırılmaq* və s.

kaş (uyğur) - «göz çuxurunun üst tərəfində yay şəklində olan tüklü çıxıntı, qaş, üzüyə taxılan qiymətli daş, bənd, çıxıntı, bostanda tərəvəz ləki (məcazi), at yəhərinin qaş».

Azərbaycan dilində *qaş qaralmaq* (axşam düşmək) ifadəsi uyğur dilində *kaş karaymaq* variantında işlənir. Dilimizdə həmin sözlə əlaqədar *qaş oynatmaq*(nazlanmaq), *qaşları düyülmək*, *qaşları çatılmaq* (hirsələnmək, əsəbləşmək) frazeologizmləri də işlənir.

kynqil(özbək) - «ürək, qəlb, məhəbbət, sevgi(məcazi), meyl, istək, arzu»: *Yzim xar coydaman, kunqlim sendadir* (Mukimiy)¹ «Mən hara getsəm də, ürəyim sənənin yanındadır», *kynqil bermək* «sevmək», *kynqlini eritmək* «ürəyini ələ almaq», *kynqil kyymaq* «vurulmaq», *kunqlini kutarmək* «əhvali-ruhiyyəsi yüksəlmək», *kunqilqa ekmək* «xoşuna gəlmək», *kynq-*

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 285

lidaqini aytib bermək «ürəyini açmaq», *kynqildan keçirmək* «özünü haqqında fikirləşmək», *kynqil oğritmək* «qəlbə toxunmaq, incitmək».

oyok(özbək) - «ayaq, stolun, kürsünün və əşyaların aşağı hissəsi, ayağı, bir şeyin axırı, nəticə, son, sahənin, ərazinin axırı, çayın mənsəbi, qurtaran yeri, otağın qapı ilə astana arasındakı hissəsi»: *men uyninq oyoğida utirqan ədim* «mən otağın qapı arxasındakı hissəsində oturmuşdum», *boşdan oək* «başdan axıra», *men uç saat oyokda turib koldim* «mən üç saat ayaq üstə qaldım». Bu sözlə bağlı özbək dilində aşağıdakı ifadələr işlənir:

oyoği enqil «xasiyyəti yüngül adam», *oyokni kulqa olib oqurmək* «tez qaçmaq», *birovning oyoğiqa balta urmək* «kiminsə ayağının altını qazmaq».

oğiz(özbək) «insanlarda, heyvanlarda qidalanma orqanı, ağız, silahın atəş açılan hissəsi, şüşə butulkanın boğaz hissəsi, hər hansı bir şeyin başlanğıcı, giriş hissəsi», *kuçaning oği* «küçənin başlanğıcı», *el oğiqa elak tutib bulmaydi* «elin ağzını yummaq olmaz»: *tup oğzini tankka tuğrilamək* «topun lüləsini tanka tuşlamaq»; *uyaning oği* «yuvanın girişi». Bu sözün özbək dilində *eğiz* variantına da təsadüf edilir.

Müasir özbək dilində həmin sözlə bağlı müxtəlif ifadələr, zərbi-məsəllər işlənir: *qapini oğzidan olmək* «başqasının sözünü kəsmək», *oği buş odam* «xəbərçi(adam)», *baloning oği* «təhlükəli yer», *oği kuloğiqa yetdi* «çox şad oldu», *oğzinqqa karap qapir* «əvvəl düşün, sonra danış», *oğiqa kokmək* «danışmağa imkan verməmək»; *oğiz oçmək* «danışmaq», *bu qap xammaninq oğzida* «bu haqda hamı danışır».

til(özbək) - «dil(insanın ağızındakı əsas orqanı), ünsiyyət vasitəsi - dil, hərbiçilər arasında işlədilən «əsir» mənasında,

müxtəlif mexanizmlərin hissəsi(saatın, kompasın)»: *tilini tişləmək* «dilini dişləmək», *adabiy til* «ədəbi dil», *razvedkaçılar til tutub keldilər* «kəşfiyyatçılar mühüm sirlər verə bilən əsir tutub gətirdilər», *saatninq tili* «saatın dili»: *Kizinqni yo birov olib koçqan, yo birov bilan til biriktirib uzi koçqan*(Oybak «Kutluğ kon»)¹ «Sənin qızını ya oğurlayıblar, ya da o, özü kiminləsə danışaraq könüllü qaçıb».

lab(özbək) - «dodaq, sahil, diyar»: *lab tovuşlari* «dodaq səsləri», *darə labi* «çayın sahili»;

peşana(özbək) - «alın, tale, tale yazısı»,

irak(özbək) - «bağırmaq, rezin boru».

yüz//öz (özbək) - «insanın sifəti; tərəf, üst hissə, yanaq, meydan, hər hansı bir geyim əşyasının üzlüyü, bıçağın, baltanın ağzı»: *kizil yüz* «qırmızı sifət», *ynq yüz* «sağ yanaq», *er yüzidan gonib bulmok* «yer üzündən, yer kürəsindən silinmək», *kuçanınq u yüzida* «küçənin o tərəfində», *uçburçak yüzü* «üçbucaq meydan».

Müasir özbək dilində *yüz//üz* ismi ilə bağlı müxtəlif ifadələr, frazeologizmlər yaranmışdır: *öz bermok* «baş vermək», *özi kora* «günahkar», *öz tutmok* «çıxıb getmək», *tanazzulqa öz tutmok* «uğursuzluğa düşər olmaq», *öz uqirmok* «əlaqələri kəsmək», *özqa aytmok* «sözü yerində demək», *özqa meskari kelmok* «kiminləsə qarşılaşmamaq», *özma tuknaşmok* «qabaq-qabağa gəlmək, qarşılaşmaq», *öz-xatir kilmok* «hörmət etmək», *özi şamqin* «utancaq adam», *öz kyrımok* «nəyisə uzun müddət görməmək», *özidan ytmok* «bir işi bilərəkdən etmək», *öz çidamaydi* «birlikdə, uyğun olmayan», *öz yqirmok* «narazi-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 430

lıqla arxaya çevrilmək», *eşikni öziqa ən mok* «qapını üzünə bağlamaq», *öz kurmas bulmok* «kiminləsə birdəfəlik ayrılmaq», *borning özi eruğ, yukning özi çorik* «varı olan şadlanır, varı olmayan ah çəkir».

jürək(uyğur) «ürək, qəlb; cəsarət, mərdlik, qorxmazlıq» (məcazi mənada): *çin jürəktin* «ürəkdən, təmiz qəlbədən», *jürü-qüm oynap turuptu* «mənim ürəyim döyünür», *unin üçün jürək kerək* «bundan ötrü mərdlik, cəsarət lazımdır». Müasir uyğur dilində **jürək**(ürək) sözü ilə bağlı belə bir ifadə işlədilir: *jürək küydürmək* «kədərləndirmək», *jürək-bağrim* sözü isə «mənim əzizim» anlamında işlənir.

kol(uyğur) «əl, barmaq, imza»(məcazi): *kol elişin körüşmək* «əllə görüşmək», *otmura kol* «orta barmaq», *bu menik kolum əməs* «bu mənim imzam deyil», *kol (qol)* ismi ilə bağlı uyğur dilində müxtəlif ifadələr var: *kol koymak* «imza etmək», *kol-ayak bolmak* «yaxın köməkçi olmaq», *kolğa çüşürmək* «ələ keçirmək», *kol üzmək* «imtina etmək», *koldin kətmək* «tirmək».

bət(uyğur) «üz, yanaq, səhifə(məcazi), yamac, döş, yük-səkkik, vicdan»: *on betim* «sağ yanağımı», *kitapnik birinci betidə* «kitabın birinci səhifəsində», *betin barmu?* «vicdanın varmı?».

ayak (uyğur) «insanın və heyvanın hərəkət orqanı, ayağı, bir şeyin axırı, sonu, çayın, dənizin mənsəbi, qurtaran yeri, bir şeyin nəticəsi»: *baştin-ayak kiyindirmək* «başdan ayağa ge-yindirmək», *maynin oyığıda* «mayın axırında», *ayakka yətküzmək* «axıra çatdırmaq», *ayığı nimə boldi?* «sonu nə ilə qurtardı?», *dəryanik ayığı* «dəryanın mənsəbi».

Müasir uyğur dialektlərində həmin söz «ayaqqabı» anlamında da işlənir. Uyğur dilində *ayak* sözü ilə bağlı aşağıdakı

ifadələr, məsəllər var: *ayıği koyqən toxudək* «toyuq kimi», *ayak üzmək* «əlaqəni kəsmək», *ayak asmi kilmak* «təhqir etmək», *ayığiğa cikilmak* «üzr istəmək», «köməksiz qalmaq», *ayıği xəyrlük bolsun* «axırı xeyirli qurtarsın», *eğir ayak bolmak* «hamilə olmaq». Qeyd edək ki, *ağır ayaq* «hamilə» mənasında Azərbaycan dilində də işlənir.

kulak (uyğur) «insanın eşitmə orqanı, radio üçün istifadə olunan qulaqcıq, bəzi qabların tutacağı, qulpu, musiqi aləti üçün istifadə edilən aşıq, ling» (maşınlarda): *u sözümqə kulak kakmidi* «o mənim sözümə əhəmiyyət vermədi, qulaq asmadı»; *xoşallığıdin unin ağzi kuluğiğa yətti* «onun sevindiyindən ağzı qulağına çatdı». Uyğur dilində bu sözlə bağlı aşağıdakı ifadələr var: *kulak salmastin* «diqqətsiz», *kulak salmak* «dinləmək», *kulak asmaq* «qulaq asmaq», *kulakma tutmak* «unutmamaq».

tiş (özbək) «insan və heyvanların ağız hissəsində yerləşən orqan, diş, maşınlarda, musiqi alətlərində müəyyən bir hissə»: *tiş kablaqiç* «diş pastası», *arra tişlari* «mişarın dişləri», özbək dilində *tiş/diş* sözü ilə əlaqədar bəzi ifadələr işlənir: *tiş tirnoği bilan karşi turmok* «bütün gücü ilə müqavimət göstərmək», *tişini tişqa kuymok* «dözmək», *bunqa tişi utmaydi* «bu, onluq deyil», *birovqa karşi kayramok* «kiməsə qarşı çıxmaq».

tirnok (özbək) «dırnaq, heyvanlarda olan caynaq, bəzi heyvanların pəncə hissəsi»: *tirnok olmok* «dırnaq tutmaq», *burqutning tirnoği* «qartalın caynağı»; *Ot tirnoğiqa tekkan taş ənğokday uşalib ketdi*. «Atın pəncəsi altında qalan daşlar qoz kimi parçalandı», özbək dilində bu sözlə bağlı belə ifadələr var: *tirnok kurmok* «uşağı olmaq», *tirnoği usmaydi* «o heç vaxt varlanmayacaq», *tirnokka zor bulmok* «uşağı olmadığına görə əzab çəkmək»,

kÿz (özbək) «görmə orqanı, göz, baxış, görmə xüsusiyyəti, deşik, dəlik, bir şeyin özəyi, hissəsi, mənbəyi»; *uning ikki kuzi ociz* «onun iki gözü də kordur», *meninq kÿz oldim koraydi* «mənim gözlərim kor oldu», *kÿz xiraliqi* «görmə zəifliyi», *bulokning kÿzi* «bulağın mənbəyi», *iqnaninq kÿzi* «iynənin deşiyi».

Müasir özbək dilində **kÿz**(göz) sözü ilə bağlı çoxlu ifadələr, məsəllər, frazeologizmlər mövcuddur: *kÿzini yÿk kil* «nə işə gizlətmək», *kÿz-kulok bylib turmok* «nəzarət etmək, ətrafa diqqət etmək», *ayaqan kÿzqa çop tuşar* «qorxan gözə çöp düşər», *kÿzda tutmok* «nəzərdən keçirmək», *kÿzdan keçirmok* «nəzər salmaq, baxmaq», *kÿz tutmok* «gözləmək», *kÿz kismok* «göz qırmaq, yandırır-söndürmək», *kÿzqa issik kurinmok* «tanımaq», *kÿzqa karab işkilmok* «ehtiyatlı olmaq», *kÿzi eridi* «dünyaya uşaq gətirdi, doğdu», *kÿzqa çun solmok* «ziyan vurmaq», *kÿzqa əkin* «cazibədar», *kÿz tikmok* «ümidlə baxmaq», *kÿzim kiymaydi* «çox heyflər olsun», *kÿzdan nari - kÿnqildan nari* «gözdən uzaq, könüldən ayrı», *kÿz tanış* «uzaq qohum», *kÿz oçib kurqan ər* «birinci ər», *kÿz oçib yumqunça* «bir anda», *kÿzni kÿr, kulokni kar kilab* «heç kəsə qulaq asmayaraq».

buyin (özbək) - «boyun, başla bədən birləşdiyi hissə, musiqi termini kimi qrif, hər hansı bir əşyanın boğaz hissəsi, texniki termin kimi boğaz»: *uzun buyin odam* «uzun boyunlu adam», *buynini uzmaq* «boynunu üzmək, başını bədənindən ayırmaq», *şişaning buyni* «putulkanın boğazı». Özbək dilində **buyin**(boyun) ismi ilə bağlı aşağıdakı ifadələr işlənir: *buynini solmok* «təbə olmaq», *buyniqa kul taşlamok* «kiminsə boynunu qucaqlamaq», *aybini buyniqa olmok* «günahını etiraf etmək», *buyinqa olmok* «hər hansı bir vəzifəni öz üzərinə götürmək»,

buyin tovlamok «imtinə etmək».

çiş (uyğur) «diş, hər hansı bir alətin uc hissəsi»: *çiş paturmak* «kimisə yaralamaq», *çişim ötməydü* «bu mənim dişlərimə uyğun deyil».

kulok(özbək) - «eşitmə orqanı olan qulaq, müxtəlif aparatlarda istifadə edilən qulaqcıq, zəng (musiqi termini kimi), dəstək, əl tutulan yer, yarpaq, su kanalının hər hansı bir ayrılan qolu, atıcı silahın çaxmağı, çarxın qolu» - *kuloği oğuş* «zəif eşidən», *kulok pardasi* «qulaq pərdəsi», *kozon kuloği* «qazanın tutacağı»; Bu sözlə bağlı müxtəlif ifadələr, söz birləşmələri, frazeologizmlər özbək ədəbi dilində işlənir: *uzun kulok xabarlar* «söz-söhbətlər, şaiyələr», *kulok bermok* «qulaq asmaq, nəyəyə diqqət etmək», *kuloğini burab kuymok* «ciddi xəbərdarlıq etmək, təzyiq etmək (kiməsə)», *kulok solmok* «dinləmək», *kuloğini bitirmok* «kimisə bezdirmək», *kuloğinqa olmok* «qulaq asmaq», *kulok kokmok* «diqqət göstərmək», *küz-kulok bulib turmok* «ətraflı nəzər salmaq, kiminsə qayğısına qalmaq», *kuloğiqə qap kirmaydıqan bola* «söz eşitməyən uşaq», *oğzi kuloğiqə etmok* «çox sevinmək».

til (uyğur) - «dil, ünsiyyət vasitəsi olan dil, saatin əqrəbi»: Həmin sözlə əlaqədar uyğur dilində aşağıdakı birləşmələr mövcuddur: *til almak* «eşitmək», *til biriktürüş* «danışmaq», *tilikni tiy* «dilini saxla», *tildin kalmak* «danışğını itirmək», *tilğa almak* «yada salmaq, xatırlatmaq», *tili sikmak* «danışmaq», *öz tilindən körmak* «özünü danlamaq».

örak (özbək) - «ürək, qəlb, ruh, mərkəz, vacib yer, nöqtə, cəsarət (məcazi), mədə, yaxın, doğma»: *örak kasallığı* «ürək xəstəliyi»; *öraqi yuk* «qorxaq», *öraqi darə* «mərhəmətli», *öraqi tor* «səbirsiz», *kara örak* «qəddar», *örakni bosib olmok* «özünü

ələ almaq», *örakka kil siğmaydıqan kunlar buldi* «ələ günlər vardı ki, heç kəsdə mərhəmət qalmamışdı», *örak betlamaydi* «cəsarəti çatmadı», *uni kÿrişqa öraqim yÿk* «mən onu görmək istəmirəm», *öraqim qumurib ketaëtir* «mən özümü pis hiss edirəm», *unqa öraqim ariydi* «ona yazığım gəldi».

bağır(özbək) - «qaraciyər, ciyər, döş, döş qəfəsi, ürək (məcazi), qucaq, sinə (məcazi), dağın ətəyi»: *bağrini erqa berib etmok* «sinəsini yerə tərəf əyib yatmaq», *sinqlin qiz bağrimda buladi* «sizin bacınız mənim qucağında olacaq», *tabiat bağrida* «təbiətin qoynunda», *tağ bağrida* «dağ ətəyində», *tepalikning en bağrida* «təpənin ətəyində»; *boğrini kon kilmok* «özündən çıxartmaq, əsəbləşdirmək», *bağri toş odam* «rəhmsiz adam», *bağriqa olmok* «qucağına almaq, qucaqlamaq, sinəsinə sıxmaq».

Həmin söz uyğur dilində *beğir* şəklində işlənir. Xatırladaq ki, *bağır* sözü müasir Azərbaycan dilində «qaraciyər, ürək, sinə, qucaq» mənalarda işlənir. Dilimizdə *bağır* ismi ilə əlaqədar müxtəlif ifadələr, frazeologizmlər var: *bağrı çatlamaq*, *bağrı daşa dönmək*, *bağrı qan olmaq*, *bağrı yarılmaq*, *bağrını dəlmək*, *bağrına basmaq*, *bağrına daş basmaq*. Ehtimal etmək olar ki, *bağırmaq* sözü həmin *bağır* sözündən yaranmışdır.

dil(özbək) «ürək, qəlb, insanın mənəvi aləmi, mənəviyyət, ruh» (məcazi): *dilini vayron kilmok* «ürəyinə dəymək, qəlbinə toxunmaq», *dilini oğritmok* «incitmək, mənəvi zərbə vurmaq», *dildan çikarmok* «unutmaq, yaddan çıxarmaq», *dili gəş bulmok* «narahat olmaq, həyəcan keçirmək».

Karluq qrupu türk dillərində işlənən və bədən üzvlərinin adını dildirən isimlərin müxtəlif fellərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində bir çox frazeoloji birləşmələr, ifadələr yaranmışdır: *boşini biriktirmok*(özbək) «birləşmək», *boşini silamok*(özbək) «kimə-

sə kömək etmək», *boş kışmök* (özbək) «iştirak etmək», *boşdan keçirmök* (özbək) «smaqdan keçirmək», *birovning narsasiqa kyz olaytirmök* (özbək) «başqasının işinə qarışmaq», *kız salmök* (özbək) «diqqət etmək, ətrafa baxmaq», *canini kızıqa kışratmök* (özbək) «məhkəm qorxmaq», *burnidan çıkarmök* (özbək) «təəssüratı yoxa çıxarmaq», *joni bığıziqa kelmök* (özbək) «canı boğazına yığılmaq», *eğiz açmaq* (uyğur) «danışmaq», *ağıziğa karaymaq* (uyğur) «təbə olmaq», *ağızi kuluğına yətmək* (uyğur) «çox şad olmaq», *eğiz almak* (uyğur) «açılmaq», *til almak* (uyğur) «eşitmək», *tildin kalmak* (uyğur) «danışığını itirmək».

Qeyd edək ki, bu sözlərlə bağlı əksər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif frazeoloji vahidlər mövcuddur: *əl çəkmək, ələ baxmaq, əl vurmaq, ələ almaq, əli gətirmək, əl tutmaq, əl vermək, ələ vermək, əl açmaq, əl götürmək, əl çalmaq, əl atmaq, başına dönmək, baş götürüb getmək, başı çıxmaq, başı batmaq, baş qoymaq, baş vurmaq, başa düşmək, baş açmaq, başını buraxmaq, baş çəkmək, başa vurmaq, göz dəymək, göz açmaq, gözdən pərdə asmaq, gözü götürməmək, göz vurmaq, göz çıxarmaq, gözə gəlmək, göz oynatmaq, göz qoymaq, dil açmaq, dilə gəlmək, dilə düşmək, dil-boğaza qoymamaq, dil tökmək, boynuna götürmək, boyun əymək, ayaq götürmək, ayaq basmaq, ayaq açmaq, burun sallamaq, dişinə vurmaq, qulaq asmaq, üz vurmaq, üzə vurmaq, qulaq vermək, ağızına su alıb oturmaq, qol çəkmək, qol qoymaq, qol götürüb oynamaq, əl-qol açmaq, boğaz çəkmək, qol açmaq, qol-boyun olmaq, üz-göz olmaq, üzə durmaq, ayaq döymək, ayaq götürmək, baş qaldırmaq, baş tutmaq.*

Məkan bildirən isimlər: *ona* (salar) - «yuva, xırda deşik», *amax* (salar) - «ərazi, ərazi vahidi, tayfa, bölgə, insan toplusu», *coy* (özbək) - «yer, vəzifə yeri, yatacaq yeri, ailə», *car* (özbək) -

«yarğan, sıldırım qayaları olan sahil, uçurum», *etak* (özbək) - «dağın yamac hissəsi, qıraq, kənar, paltarın ətəyi»,

jurt (uyğur) - «ölkə, vətən, bina, yaşayış yeri, tikili, ev»: *jurt müitivərləri* «ölkənin hörmətli adamları», *yat jur* «yad vətən», *mədəniyyət jurti* «mədəniyyət evi», *cəbhə* (uyğur) - «fasad, görünüş, mövqe, cəbhə, döyüş bölgəsi»; *ikki cəbxida çeliş* «iki cəbhədə mübarizə», *çət* (uyğur) - «tərəf, cəhət, səmt, ətraf, qıraq, yad»: *bir çəttə* «bir tərəfdə», *çətkə kakmak* «kənar etmək», *çət jur* «yad ölkə»

çeqira (uyğur) - «diyar, sərhəd, hədd-hüdud»: *çeqira saklaş ətridi* «sərhəd dəstəsi», *kon* (özbək) «mədən, qazma, yataq, baza, mənbə»: *oltin konlari* «qızıl yataqları», *kıy* (özbək) «yol, küçə, vəziyyət, məqsəd»: *Xer düşman bılmasın kıyıda mendek xor-zor* (Furkat)¹ «Heç düşmənimə də mənim kimi alçalmaq qismət olmasın».

maydon (özbək) - «evin qarşısındakı əkin sahəsi, meydan, hər hansı idman sarayı, cəbhə, döyüş sahəsi, əkin yeri»: *maşk maydoni* «təlim meydanı», *siəsiy kuraş maydoni* «siyasi mübarizə yeri».

işik (uyğur) - «qapı, astana, həyət, çıxış yeri»; *arka işik* «arxa qapı», *işik tüvi* «astana», *işik aldi* «qapının arxa tərəfi», *mən işiqindin öttüm* «mən düz evinin qarşısından keçdim», *işikkə çikmak* «həyətdə düşmək».

əl (uyğur) - «ölkə, yurd, kənd, əhali, xalq», *manzil* (özbək) - «görüş yeri, keçid, dayanacaq, mehmanxana, məskunlaşma yeri», *bağ* (uyğur) - «bağ, park, bulvar», *bosuğa* (uyğur) - «astana, qapı arxası, yaxın yer, məkan».

Qohumluq bildirən isimlər: Otuza yaxın qohumluq bildi-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 228

rən söz əksər türk dillərində işlənir¹. Bu sözlər türk xalqlarının həyat tərzi ilə bağlı yaranmış ən qədim sözlərdir. Həmin sözlər qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır.

Qohumluq terminlərinin tarixi-semantik inkişafı daha çox konkret mənadan geniş mənaya doğru istiqamətlənmişdir.² Karluq qrupu türk dillərində də belə sözlərin əksəriyyəti çoxmənalılıq qazanmışdır: **dada**(uyğur) - «ata, baba», **oğa**(özbək) - «böyük qardaş», «böyüklərə müraciət forması»: **oğamiz uluğ rus xalki** «bizim böyük qardaşımız böyük rus xalqıdır», **ata**(özbək) - «ata, baba, dayı» (nəzakət əlaməti olaraq böyüklərə müraciət forması kimi), **ər**(özbək) - «qadının həyat yoldaşı, kişi, igid», **agi**(salar) - «bacı, qız», **cengo**(salar) - «gəlin, böyük qardaşın arvadı», **xaya**(salar) - «nənə, yaşlı qadın», **oğul**(salar) - «oğul, cavan adam», **icu**(salar) - «qadının əri, sahibkar (məcazi)», **aka**(özbək) - «böyük qardaş, dayı», **paya**(salar) - «bacanaq, dost», **en**(salar) - «qohum, tayfa, ailə», **pava**(salar) - «baba, əmi, atanın böyük qardaşı», **gufu**(salar) - «kürəkən, ər»; **bobo**(özbək) - «baba, əcdad, qocalıq», **buvi**(özbək) «nənə, ana, hörmət əlaməti kimi qadınlara müraciət forması», **ağa**(uyğur) - «böyük qardaş, dayı», **kuëv**(özbək) - «kürəkən, bəy, evlənən oğlan», **oila**(özbək) - «ailə, bioloji termin kimi ailə, arvad», **aça** (uyğur) - «böyük bacı, xala, ana, yaşlı qadınlara müraciət forması», **kardoş** (özbək) - «qardaş, dost, qohum».

Məişətlə bağlı anlayışlar bildiren isimlər: **kosa**(özbək) - «kasa, qab, göz yuvası, bəzi musiqi alətlərində rezonator, ye-

¹ Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. М., 1960, стр. 2-3.

² Мəһəրəмов В. Түрк və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik differensiallaşması. B., 2000, s.39. Nam. diss.

miş və ya qarpızın kəsilmiş hissəsi, çarxın yuvası»: **kovuni kosa kilib sşymok** «yemişi üç hissəyə bölmək», **kşyylak**(özbək) - «köynək, paltar, qadın paltarı, kəfən», **aş**(uyğur) - «yemək, qida, plov», **toy**(uyğur) - «toy, evlənmək mərasimi, bayram, qonaqlıq», **ton**(uyğur) - «paltar, xələt, libas», **oş**(özbək) - «plov, isti şorba, yemək», **saroy**(özbək) - «saray, qala, həyət, anbar», **tuz**(uyğur) - «duz, hörmət».

Yaş-cins bildiren isimlər: **kişi**(uyğur) - «insan, şəxs, yad, yad adam, əhsən, ürək, qəlb»(məcazi): **xotun kişi** «qadın», **ər kişi** «kişi»; **kişi**(özbək) - «insan, şəxs, kişi, yad kişi»; **yaxşı kişi yzi biladi** «yaxşı adam özü bilər necə hərəkət etsin», **ayrim kişilar** «ayrı-ayrı şəxslər», **kişidan koçmok** «yad adamdan gizlənmək»; **xotun**(uyğur) - «qadın, arvad, kişinin həyat yoldaşı»: **xotun almak** «evlənmək», **u xotunini koyuvatti** «o, arvadıyla boşandı», **kari**(özbək) - «qoca qadın, yaşlı, yaşlı adam»: **kari kişi** «qoca adam», **kiz**(özbək) - «qız(oğlanın əksi), cavan qadına müraciət forması, qız övladı»: **kiz cuvanlar** «cavan qızlar», **kizi borning nozi bor** «heç kəs qızını hər yoldan ötənə verməz».

Bitki adı bildiren isimlər: Türk dillərinin spesifik fitonimləri(bitki adları) var ki, onların da fərqli leksik-semantik xüsusiyyətləri mövcuddur. Karluq qrupu türk dillərində bəzi fitonimlər çoxmənalılıq qazanmışdır: **qul**(özbək) - «çiçək, qızıl-gül, çiçək xəstəliyi, ən yaxşı hissə, naxış»(məcazi): **olma quli** «alma çiçəyi», **qul bosmok** «naxış vurmaq», **camiyatning quli** «cəmiyyətin ən yaxşı hissəsi», **badaninga qul toşdi** «onun bədəni çiçək xəstəliyinə tutuldu», **əğoç**(özbək) - «ağac, meşə, tir, şalban»: **əğoç skladi** «meşə anbarı», **potincon**(özbək) - «badımcan, pomidor, tomat», **sabza**(özbək) - «göyərtili, təzə ot,

yaşıl rəng, kışmış növü, yeniyetmələrdə təzə çıxmış bığ və ya saqqal», **çəçək**(uyğur) - «çiçək, gül, çiçək xəstəliyi», **emiş** (özbək) «meyvə, məhsul, yemək, qida».

Heyvan adı bildirən isimlər: **çarva**(uyğur) - «mal, mal-qara, təsərrüfat»(məcazi); **xər kim öz çarvisi bilan** «hər kəs öz təsərrüfatı ilə məşğuldur», **conivar**(özbək) - «heyvan, canlı orqanizm, varlıq»(məcazi), **it**(özbək) - «it, yaramaz, axmaq» (adam), **möl**(özbək) - «qaramal, əmlak(məcazi), mal, məhsul», **arşlan**(özbək) - «şir, iri, nəhəng»(məcazi), **bÿta**(özbək) - «dəvə balası, körpə(məcazi), uşaq»(məcazi).

Karluq qrupu türk dillərində işlənən isimlərdə çoxmənalılıq prosesinin müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə tədqiqi göstərir ki, həmin dillərdə ən çox çoxmənalılıq qazanan məhz bədən üzvlərinin adlarını bildirən ümumi isimlərdir. Müxtəlif mənə köçürülmələri nəticəsində onlarda polisemiya hadisəsi baş vermişdir.

İsimlərdə ilkin, əsas mənadan sonra yaranan törəmə, köçürmə, əlavə mənalar onların morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bədən üzvlərinin adını bildirən isimlərdə çoxmənalılığın yaranması əsasən bənzətmə, oxşatma ilə əlaqədardır, heyvan adı bildirən isimlərdə çoxmənalılıq metaforizmlə, əlamət və keyfiyyətin köçürülməsi ilə bağlıdır. Fikrimizi tədqiqata cəlb etdiyimiz dil faktları da sübut edir.

İsimlərin çoxmənalılığından bədii üslubda geniş istifadə olunur. Xüsusilə alleqoriyada heyvan adı bildirən isimlər rəmzi mənə daşıyır.

boy (uyğur) boy
sahil
gövdə

kat (uyğur) qat
mərtəbə
sıra
sahil

uruğ (özbək) mənşə, əcdad
qohum
tayfa, qəbilə
atəş (silahdan)

ÿt (özbək) od,
ocaq
ehtiras
yanğın

tuproq (özbək) torpaq
ərazi
toz
yer

poya (özbək) saplaq
ayaq
pillə, dərəcə
paya, ağac

soya (özbək) kölgə
qayğı
müdafiə
arxa, kömək

tabiat (özbək)	təbiət	çix-	«çixmaq»	«getmək, tərək etmək, böyütmək, qalxmaq, əmələ gəlmək»
	xarakter	(salar)		
	arzu	in-	«enmək»	«yaranmaq, yola düşmək»
qas (salar)	zövq	(salar)		
	tərəf	kak-	«vurmaq»	«qapını döymək, silkeləmək, əl eləmək, işarə etmək»
	diyar	(uyğur)		
tomir (özbək)	qohum	kÿç-	«köçmək»	«yerləşmək, dəyişmək, ayrılmaq»
	yaxın adam	(özbək)		
	damar	ÿt-	«ötmək»	«aşmaq, keçmək, vaxtı keçmək, qabaqlamaq, dözmək»
	nəbz	(özbək)		
	kök			
	qohum			

FELLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Türk dillərində fellərin leksik-semantik inkişafı həmişə sürətli olub. Xüsusilə türk dillərində fellərin valentlik xüsusiyyəti (yəni müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənmə) onlarda polisemiyanın yaranma və inkişafına təkan vermişdir. Müxtəlif kök fellərin karluq qrupu türk dillərində fərqli sayda semantik variantları mövcuddur. Məsələn, **çix-** felinin salar dilində 8, **çüş-** felinin uyğur dilində 15, **bul-** felinin özbək dilində 13 mənə variantı var. Ümumiyyətlə, fellər çoxmənalılığa ən çox meyilli nitq hissəsidir.

	Əsas mənə:	Törəmə mənələr:
tap-	«tapmaq»	«qazanmaq, dünyaya gətirmək, əldə etmək»
(uyğur)		

	kÿş-	«qoşmaq»	«birləşmək, əlavə etmək, buraxmaq»
	(özbək)		
	buşal-	«boşalma»	«köçürülmək, azad olmaq, ayrılmaq»
	(özbək)		
	buğ-	«boğmaq»	«əşəbləşdirmək, suyun qabağını tutmaq»
	(özbək)		
	talaş-	«dalaşmaq»	«mübahisə etmək, hücum etmək, dişləmək»
	(özbək)		
	tin -	«durmaq»	«kəsilmək, iştirak etmək, sakitləşmək»
	(özbək)		
	yət -	«çatmaq»	«kifayət etmək, təqib etmək, gəlmək, əldə etmək»
	(uyğur)		

yəş– (uyğur)	«açmaq»	«çıxartmaq, soyunmaq, həll etmək»
çik– (uyğur)	«düzəltmək sazlamaq»	«boşanmaq, birlikdə çıxıb getmək, yoluna qoymaq»
çək– (uyğur)	«vurmaq»	«doğramaq, əzab çəkmək, peyvənd etmək»
çaç– (uyğur)	«tökmək»	«genişlənmək, yatmaq, səpmək»

Hərəkət felləri: **surmok** (özbək) - «hərəkət etmək, itələmək, çəkmək, həyat yaşamaq, idarə etmək»: *stolni devor tomonqa surmok* «stolu divara tərəf çəkmək», *umr surmok* «həyat yaşamaq», *duşmanni surib bormok* «düşməni sıxışdırmaq»; **aparmak** (uyğur) - «aparmaq, köçürmək, ötürmək, müşayiət etmək», *ininni bakka apirin kəl* «balaca qardaşını bağçaya apar», *bu yol şəxərqə apiridu* «bu yol şəhərə gedib çıxır», *oyin-qa apirin koyaymu* «səni evədək ötürümmü?»; **atmak** (uyğur) - «atmaq, atəş açmaq, güllələmək, nəyisə tullamağa məcbur etmək, tullamaq»: *u miltik atturup məşk kildurdi* «o, bizə güllə atmağı öyrətdi»; **acralmak** (uyğur) - «ayrılmaq, bölünmək, boşanmaq, fərqlənmək»; **ağmak** (uyğur) - «çevrilmək, əymək, rədd etmək» (məcazi), **akmak** (uyğur) - «axmaq (fel), «hərəkət etmək, insan axınının hərəkəti»; **ayrilmak** (uyğur) - «ayrılmaq, xüsusiləşmək, boşanmaq, dağılmaq»; **ötküzmək** (uyğur) - «keçirmək, çəkmək, icazə vermək, buraxmaq, düzəltmək»: *tömür yol ötküzmək* «dəmir yolun ayrılması», *ömür ötküzmək* «həyat

keçirmək», *məclis ötküzmək* «məclis düzəltmək, qurmaq»; **öt-mək** (uyğur) - «keçmək, axmaq, başlamaq, ölmək, iti uclu olmaq»; *vaxt ötüp ketip berivatidu* «vaxt keçir», *müdditi öttü* «vaxtı qurtardı», *piçak ötməydi* «bıçaq kəsmədi», *dunyadin otmək* «vəfat etmək»; **orlimək** (uyğur) - «qalxmaq, yuxarı çıxmaq, vəzifəsi yüksəlmək, qiymət qalxmağı, bahalaşmaq»; **ös-türmək** (uyğur) - «buraxmaq, tərbiyə etmək, böyütmək, qaldırmaq»; **urmok** (özbək) «toxunmaq, vurmaq, zərbə vurmaq, döymək, oğurlamaq»: *boşimni eşikka urib oldim* «başımı qa-pıya vurdum», *omqa kamçi urmok* «atı qamçılamaq», *öraqim qup-qup uraëtir* «ürəyim dup-dup döyünür», *u kitobimni urib ketibdi* «o, kitabımı oğurlayıb»; **kelismok** (özbək) - «gəlmək, yaranmaq, uyğun gəlmək», **aylanmok** (özbək) - «fırlanmaq, dönmək, dolanmaq, hərlənmək, çönmək»; **çix**-(salar) - «çıxmaq, getmək, yuxarı qalxmaq, yaranmaq, böyümək»; **sürmək** (uyğur) - «hərəkət etdirmək, qovmaq, idarə etmək, itələmək»; **kirmək** (uyğur) - «daxil olmaq, çıxıb getmək, tərk etmək»; **çat-mak** (uyğur) - «çatmaq, gəlib çıxmaq, bağlanmaq, əldə etmək»; **pirildatmak** (uyğur) - «cəld hərəkətə gətirmək, məcbur etmək»; **toşmak** (uyğur) - «axmaq, almaq, əldə etmək»; **cürqüzmək** (uyğur) - «hərəkətə gətirmək, həyata keçirmək, aparmaq»; **kezmok** (özbək) - «gəzmək, keçmək, müxtəlif yerlərdə olmaq, səyahət etmək»: *çyllarda kezmok* «çöllərdə gəzmək», *şaxarni kezib çikmok* «şəhəri tam gəzib dolanmaq»; **kelmok** (özbək) - «gəzişmək, gəlmək, uyğun gəlmək, aparmaq, itələmək, meydana çıxmaq»: *yz vaktida kelmok* «öz vaxtında gəlmək», *u biz-nikqıqə keldi* «o bizə gəldi», *mana baxor xam keldi* «budur, yaz fəsli gəldi», *kenq kelmok* «iri ölçüdə olmaq», *kyyılak senqa kenq keldi* «köynək sənə böyük oldu», *kovun olti kiloqram keldi*

«yemişin çəkisi altı kiloqram oldu»; **kelmok** feli ilə bağlı müəssir özbək ədəbi dilində aşağıdakı ifadələr işlənir: *ēza kelmok* «yazmaq», *kira kelmok* «yola düşmək», *kaytib kelmok* «geri qayıtmaq», *dui kelmok* «qarşılaşmaq», *xuş kelmok* «xoşuna gəlmək, ürəyincə olmaq»; **ketmok** (özbək) - «getmək, tərək etmək, çıxıb getmək, baş vermək, izləmək, sərf etmək, silinmək, təmizlənmək, yerləşmək, tutmaq»: *qap xuddi şu tığrida kemar edi* «söhbət bu istiqamətdə getdi», *bunqa kyp pul ketdi* «bu işə çoxlu pul sərf olundu», *Abdişukur bu yuldan ketmadi* (Oyövək «Kutluğ kon»)¹ «Abdişükür bu yolla getmədi», *bu samovarqa beş litr suv ketadi* «bu samovar beş litr su tutur», *kiyimning doğu ketmadi* «paltardan ləkə getmədi».

Təfəkkür felləri: səzmək (uyğur) - «hiss etmək, duymaq, qeyd etmək»; **oylimak** (uyğur) - «fikirləşmək, ehtimal etmək», «düşünmək, əlaqələndirmək»; **bilmok** (özbək) - «bilmək, hiss etmək, ehtimal etmək»; *ying bilasan* «özün bilərsən», *u paxmaçilikdan nimani biladi?* «o, pambıqçılıq haqqında nə bilir?», *oyogim ogriətanini endi bilaəpman* «mən indi hiss edirəm ki, ayaqlarım ağrıyır», *uning kim ekanliqini endi bildim* «onun kim olduğunu indi dərk etdim», *men bu işni Karimdan deb bilaman* «Mən ehtimal edirəm ki, bu Kərimin işidir»; **tonumak** (uyğur) - «tanımaq, boynuna almaq, etiraf etmək, başa düşmək, öyrənmək, araşdırmaq»: *uni tonup bolmaydu* «onu tanımaq olmurdu», *akkarini tonuğan* «hər şeyi başa düşən»; **tuymak** (uyğur) - «hiss etmək, duymaq, tanımaq, fikir vermək, nəzərə almaq, başa düşmək»: *aldin tuymak* «əvvəlcədən hiss etmək, tanımaq», *tuymay kaldim* «mən fikir vermədim»; **sanimak** (uy-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 211

ğur) - «hesab etmək, fikirləşmək, ehtimal etmək»; **saymak** (uyğur) - «saymaq, hesab etmək, ehtimal etmək»; **sezilmək** (uyğur) - «hiss olunmaq, tanınmaq, bilinmək»; **kırmok** (özbək) - «görmək, baxmaq, izləmək, baş çəkmək, hesab etmək, ehtimal etmək, qəbul etmək»; *men uni xozirqina kırdim* «mən onu indicə gördüm», *bu masalani biz maclisda kıramiz* «bu məsələyə iclasda baxacağıq», *biz yanqi spektaklni kırdik* «biz yeni tamaşaya baxdıq», *kasal kırmok* «xəstəyə baş çəkmək», *men seni yz yğlimdek kıraman* «mən səni doğma oğlum hesab edirəm»; **kırmok** feli ilə bağlı özbək dilində bir çox ifadələr işlənir:

xuş kırmok «sevmək, hörmət etmək»

kun kırmok «yaşamaq»

zarar kırmok «ziyana düşmək»

çora kırmok «ölçü götürmək»

yomon kırmok «sevməmək, görmək istəməmək»

Nitq felləri: Nitq felləri hər bir dildə aktivliyi ilə seçilir.

Karluq qrupu türk dillərində nitq fellərinin əksəriyyəti müxtəlif mənə variantlarına malikdir: **demok** (özbək) - «danışmaq, söyləmək, hesab etmək, seçmək, adlandırmaq, ehtimal etmək, fikirləşmək»: *Samarkandqa boray deyman*¹ «Mən hesab edirəm ki, Səmərqəndə getməliyəm», *yo meni de, yo uni de* «ya mənə seç, ya da onu», *yozni yoz demay, kişni kiş demay* «yaya yay, qışa da qış deyirlər», *uni Axmad deydir* «onu Əhməd adlandırırlar»; **sıramok** (özbək) - «soruşmaq, xahiş etmək, idarə etmək»: *ört sıramok* «ölkəni idarə etmək», *pul sıramok* «pul istəmək», *u mendan sıramadi* «o məndən soruşmadı»; **sorumak** (uyğur) - «soruşmaq, maraqlanmaq, idarə etmək»; **çıxar** (salar) - «çağır-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 125

maq, adlandırmaq, dəvət etmək»; **ejişa**-(salar) - «danışmaq, cavab vermək»; **býba**-(salar) - «çağırmaq, dəvət etmək»; **qe**-(salar) - «demək, söyləmək, vermək»; **tovlimak**(uyğur) - «qışırmaq, dolaşmaq»; **janşa**-(salar) - «danışmaq, demək, dua etmək»; **kaçatass**-(salar) - «danışmaq, demək, söhbət etmək»; **demək**(uyğur) - «demək, söyləmək, fikirləşmək, ehtimal etmək», *deqili bolmay* «demək olmaz», *şundak boldi dəyli* «ehtimal edək ki, bu belədir»; **sözlümək**(uyğur) - «danışmaq, nağil etmək, çıxış etmək»: *ciğinda baş dixan çikip sözlidi* «iclasda beş kəndli çıxış etdi»; **eytmək**(uyğur) «danışmaq, söyləmək, dua etmək, dəvət etmək»: *u rastini eytidu* «o, həqiqəti danışdı», *sizni eytip kəldim* «gəldim, sizi dəvət etməyə»; **tilimək**(uyğur) - «xahiş etmək, dilə gəlmək, tələb etmək, arzu etmək, istəmək»; **cavap bərmək**(uyğur) - «cavab vermək, icazə vermək», **deyişmək**(uyğur) - «öz aralarında söhbət etmək, mübahisə etmək, dalaşmaq».

Hal-vəziyyət felləri: **aynimək**(özbək) «rəngini dəyişmək, heyrətə gətirmək, salmaq, qabıgım dəyişmək»; **kýkarmək**(uyğur) - «göyərmək, böyümək, dağılmağa başlamaq»; **botmək**(özbək) - «batmaq, yüklənmək, oturmaq»; **cizillamək**(özbək) - «yanmaq, adlanmaq, fisıldamaq, köpüklənmək»; **ayrilmək**(özbək) - «parçalanmaq, çatlamaq, qırılmaq, yarılmaq», **xyfla**-(salar) - «əziyyət vermək, xarab etmək, korlamaq, incitmək»; **çidimək**(uyğur) - «dözmək, səbirli olmaq, aparmaq»; **götür**-(salar) - «korlamaq, məhv etmək, pozmaq», **oynimək**(uyğur) - «şənlənmək, oynamaq, qalib gəlmək»; **eçilmək**(uyğur) - «şən olmaq, parlamaq, açılmaq»; **çinilmək**(uyğur) - «xarab etmək, lənətləmək, möhkəmləndirmək»; **küydürmək**(uyğur) - «əsəbləşdirmək, kədərləndirmək, yandırmaq, məcbur etmək»; **kamar-**

mak(uyğur) - «ayırmaq, qayıtmaq»; **acralmək**(uyğur) - «başlanmaq, ayrılmaq, fərqlənmək»; **tutulmək**(uyğur) - «həbs olunmaq, dumanlı olmaq»; **sargaymək**(uyğur) - «saralmaq, qüssələnmək, darıxmaq»; **kamilmək**(uyğur) - «həbs etmək, mühasirəyə almaq»; **çoklimək**(uyğur) - «ölçünü kiçiltmək, azaltmaq, böyümək, iri olmaq»; **tutaşmək**(uyğur) - «qaralmaq, toqquşmaq, bağlamaq»; **çekilmək**(uyğur) - «parıldamaq, işıldamaq, toxunmaq, sınmaq», *kara çekildi* «kasa sındı», *çakmak çekildi* «şimşək çaxdı»; **býğışmök**(özbək) - «boğmaq, nəfəsini kəsmək, dolaşmaq», **aytışmök**(özbək) - «mübahisə etmək, çəkişmək, yarışmaq», **ëix**-(salar) - «sürümək, oğurlamaq, xilas etmək», **adaşmök**(özbək) - «itirmək, azmaq, səhv etmək»; **çuqalturmək**(uyğur) - «qarışıq salmaq, səhv etmək, asmaq»; **sirilmək**(uyğur) - «sürüşmək, xəstələnmək»; **ukmək**(uyğur) - «zərbəyə tuş gəlmək, çaxmaq, dəmir döymək, taxıl döymək»; **saklimək**(uyğur) - «qorumaq, saxlamaq, mühafizə etmək, gözləmək»; **çüşmək**(uyğur) - «tökülmək, qarşılaşmaq, yüklənmək, hasarlanmaq, yıxılmaq, rast gəlmək, aşağı düşmək»; **joqqan**-(salar) - «itmək, yoxa çıxmaq, kəsilmək»; **jefe**-(salar) - «itələmək, çəkmək»; **cutmək**(uyğur) - «udmaq, tutmaq, zəbt etmək»; **cüklən****mək**(uyğur) - «yüklənmək, üzərinə qoymaq, tapşırmaq»; **cikil****mək**(uyğur) - «yıxılmaq, məğlubiyyətə dözmək, tökülmək»; **okarmək**(özbək) - «ağarmaq, ağ rəngə boyanmaq, rəngi solmaq, zəifləmək»: *devor yaxşı okardi* «divar yaxşı ağardı», *uning ranqi okarib ketdi* «onun rəngi soldu»; **oğırlaşmök**(özbək) - «vəziyyəti ağırlaşmaq, çətinliyə düşmək, maddi durumu pisləşmək, xəstəliyi güclənmək»; **parçalanmök**(özbək) - «hissələrə bölünmək, tərkib hissələrinə ayrılmaq, bölünmək, fərqlənmək, ayrılmaq»; **bulğamök**(özbək) - «mane olmaq, ara qarışdırmaq»;

pismok(özbək) - «pusmaq, gizlətmək, gizlənmək, əyilmək»: *Ravşan-bek astaşına pisib borib, qulniq içiqə yaşirindi* («Ravşan»)¹ «Rövşən bəy astaca əyilərək güllərin içərisində gizləndi»; **toxtatmak**(uyğur) - «saxlamaq, dayandırmaq, kəsmək, sakitləşdirmək, ara vermək»: *biz kannik ekışini toxtutalmiduk* «biz qan axınının qarşısını ala bilmədik («və ya kəsə bilmədik»), *sunı toxtatmak* «suyu kəsmək», *öz-özünü toxtutupalalmay* «özünü sakitləşdirə bilmir»; **tolmak**(uyğur) - «dolmaq, yetişmək, olmaq, tökülmək, razı qalmaq»: *almilar toluş kaldı* «almalar yetişdi», *mana on yaş toldı* «mənim on yaşım oldu», *könlüm tolmidi* «mən razı qalmadım»²; **tutmak**(uyğur) - «saxlamaq, tutmaq, təklif etmək, həbs etmək»; **tüqümək**(uyğur) - «qurtarmaq, axıra çatmaq, ölmək, vəfat etmək»: *iş tüqəy dəp kaldı* «iş axıra çatır», *xotunum tüqən kaldı* «mənim arvadım vəfat etdi».

İş felləri: **Jar**-(salar) - «kəsmək, sancmaq»; **köm**-(salar) - «qazmaq, əkmək, basdırmaq», **ki**-(salar) - «geyinmək, taxmaq»; **qazy**-(salar) - «qazmaq, oymaq, əldə etmək»; **üzmək**(uyğur) - «kəsmək, ayırmaq, dağıtmaq, son qoymaq»; **əqmək**(uyğur) - «əymək, məhv etmək, uzaqlaşmaq»; **çinilmək**(uyğur) - «möh-kəmləndirmək, xarab etmək»; **sozmək**(uyğur) - «tərpətmək, uzatmaq, itələmək»; **soymək**(uyğur) - «kəsmək, təmizləmək, təzələmək»; **ölçimək**(uyğur) - «asmaq, ölçmək, sürümək»; **ake**-(salar) - «aparmaq», **çəkmək**, **gətirmək**; **çur**-(salar) - «tulla-maq, çıxartmaq, buraxmaq»; **sıs**-(salar) - «böyütmək, becər-mək, yetişdirmək, qaramal bəsləmək»; **komarmək**(uyğur) - «ayırmaq, dağıtmaq»; **cuymək**(uyğur) - «yumaq, təmizləmək,

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 327

² Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с. 323

silmək»; **cişmək**(uyğur) - «yığmaq, silmək, bir nöqtəyə cəmləş-mək, toplamaq»; **eymək**(özbək) - «sərmək, döşəmək, açmaq, buraxmaq, genişləndirmək»; **soçmək**(özbək) - «səpmək, tök-mək, boşaltmaq, əkmək, ələmək» - *yolkaqa kum soçmok* «yola qum səpmək»; **ağdarışmək**(özbək) - «çevirmək, bir yerə yığ-maq, dəyişdirmək»; **kesmək**(özbək) - «kəsmək, doğramaq, sünnət etmək, ara vermək»: *daraxt kesmok* «ağac kəsmək», *bir-ovniq şyzini çyrt kesmok* «kiminsə sözünü qəfildən kəsmək»; **ğtış**-(salar) - «bölmək, paylamaq, vermək»; **açmək**(uyğur) - «açmaq, tapmaq, üzə çıxarmaq», *könül açmak* «əylən-mək», *göz açmak* «dünyaya gəlmək», *su açmak* «suyu burax-maq»; **bosılmək**(özbək) - «çap etmək, basmaq, təzyiq etmək»; **sirləmək**(özbək) - «bəzəmək, rəngləmək, örtmək»; **toplımək**(uyğur) - «qazmaq, yığmaq, qruplaşdırmaq»; **toxtatmak**(uyğur) - «saxlamaq, kəsmək, dayandırmaq»; **kəbləmək**(özbək) - «qazmaq, belləmək, qurdalamaq, eşələmək»; **kymmək**(özbək) - «qazmağa başlamaq, basdırmaq, dəfn etmək, doldurmaq, yıxmaq, uçurtmaq, əkmək»: *erqa sabzi kymdik* «yerə kök əkdik», *eski kudukni kymib taşladım* «köhnə bir quyunun ağzını doldurdum»; **təmguzmək**(uyğur) - «qazmaq, axıtmaq»; **çanimək**(uyğur) - «qazmaq, kəsmək»; **tosmək**(uyğur) «hasar çəkmək, hasarlamaq, bağlamaq, kəsmək»: *sunı tasap koydum* «mən suyu kəsdim»; **keltirmək**(özbək) - «gətirmək, sürümək, əsaslandırmaq»: *ytin keltirmok* «odun gətirmək», *dalil keltir-mok* «dəlil gətirmək»; **kuçirmək**(özbək) - «köçürmək, keçir-mək, yerləşdirmək, keçirilmək, çıxartmaq (üzünü), tərcümə et-mək, çap etmək, yazmaq, yapışdırmaq, müalicə etmək»: *poezdni bış turqan yylqa kyçirmok* «qatarı boş yola keçirmək», *xarbiy kismni boşka şaxarqa kyçirmok* «hərbi hissəni başqa

şəhərdə yerləşdirmək», *xuccatdan nusxa kəçirmək* «sənədin üzünü çıxarmaq»; **oçmək** (özbək) - «açmaq, hərəkətə gətirmək, sirr açmaq, başlamaq, təmizləmək»: *derazalarni oçmok* «pəncərəni açmaq», *vistavkani kaçon oçmokçisiz?* «sərgini nə vaxt açacaqsınız?», *yt oçmok* «atəş açmaq»; *kÿnqil oçmok* «könül açmaq, şənəlmək», *kornim oçdi* «mən acmışam», *kÿzini oçmok* «gözünü açmaq»; **saklamok**(özbək) - «saxlamaq, qorumaq, müdafiə etmək, nəzarət etmək»: *ÿz oğirliqini saklamok* «öz çəkisini saxlamaq», *ÿlimdan saklab kolmok* «ölümdən xilas olmaq», *intizom saklamok* «intizam saxlamaq»; **sepmok**(özbək) - «səpmək, tökmək, yaymaq, əkmək, ələmək»; *kÿçaqa suv sepmok* «küçəyə su tökmək», *kuşlarqa don sepmok* «quşlara dən səpmək», *yaraqa tuz sepmok* «yaraya duz tökmək», *dardqa suv sepmok* «sakitləşdirmək».

Maraqlıdır ki, karluq qrupu türk dillərində digər türk dillərində işlənməyən bəzi arxaik fellər də geniş mənə variantlarına malikdir. Məsələn: **aytmok**(özbək) - «demək, danışmaq, nağil etmək, dəvət etmək, çağırmaq, adlandırmaq»; *uni xalk şoiri deb aytadilar* «onu xalq şairi adlandırdılar», *uni bir neça coyqa aytib kÿyişqan* «onu bir neçə yerə dəvət etdilər», *rostini ayt* «həqiqəti de», *kizim, senqa aytaman, kelinim, sen eşit* «qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit»; **bÿlmok**(özbək) - «axtarmaq, yaranmaq, iştirak etmək, yerləşmək, baş vermək, mövcud olmaq, qurtarmaq, kifayət etmək»; *sizqa nima bÿldi?* «sizə nə oldu?», *bu narsa sabru kanoat bilan bÿladi* «bu iş səbrlə əldə edilir», *kim bilan bÿlasan?* «sən kiminləsən?»; **ulaşmak**(uyğur) - «birləşmək, əlaqələnmək, qarışmaq, cilalamaq, qaynaq etmək»; *xarva biznik məliqə ulaşkanda* «araba bizim məhəlləyə çatanda», *büqünqi künqə ulaştım* «bu günü görmək mənə qis-

mət oldu»; **ünmək**(uyğur) - «böyümək, yaşlanmaq, nəticə vermək, doğulmaq, yaranmaq»: *tavuznik urukliri ünün çikti* «qarpızlar yetişdi», *mexnitinkdin bal ünidu* «sənin zəhmətinin nəticəsi bal oldu»; **bormok**(özbək) - «getmək, baş vurmaq, baş çəkmək, gəzmək, çatmaq, yaxınlaşmaq». Qeyd edək ki, müasir özbək dilində işlənən *bormok* feli bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində arxaikləşən *varmaq* felinin fonetik variantıdır: *Men Moskvaqa beş marta borqanman* «Mən Moskvaya beş dəfə getmişəm», *sÿz adabiyot ustida borayaptı* «söhbət ədəbiyyatdan gedir», *yoşi ellikka bordi* «yaşı əlliyə çatdı», *ÿtardaqi kÿylarning soni beş özqa bordi* «otarılan qoyunların sayı beş yüzə çatdı», *U erqa borqandan bormağan əxşi* «o yerə getməkdənsə, getməmək daha məsləhətdir»; **tüqmək**(uyğur) - «bağlanmaq, əlaqələnmək, sıxılmaq»: *muştıni çin tüqmək* «yumruqları möhkəm sıxmaq».

SİFƏTLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Sifətlərin xeyli hissəsinin əsas nominativ mənəsi incə əlamət və keyfiyyət çalarlıqları ilə işlənir ki, bu da əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətinin nisbəliyi ilə əlaqədardır(26,125). Karluq qrupu türk dillərində də bu fakt özünü göstərir.

Müxtəlif sifətlərin digər sözlərlə kontaktı, işlənmə tezliyi sürətli olduğundan onlarda polisemiya hadisəsi tez yaranır. Yəni əlamət və ya keyfiyyət bildirən leksemlərin metaforik mənaları mətnədə özünü büruzə verir. Sifətlər məcaziliyə meyilli olduğuna görə, onların törəmə mənaları fərqli birləşmələrin tərkib hissəsi kimi işlənir.

Karluq qrupu türk dillərində işlənən sifətlərdə çoxmənalılıq prosesini sistemli şəkildə müşahidə etmək və öyrənmək üçün onları leksik-semantik qruplar formasında nəzərdən

keçirək:

Rəng bildirən sifətlər: **ak**(uyğur) - «ağ rəng, işıqlı, boz, dəqiq, təmiz, doğru, düzgün, yumurtanın ağ, gözün ağ»: *ak lay* «ağ rəngli gil», *ak aydun keçə* «ışıqlı gecə», *ak at* «boz rəngli at», *ak jürək* «təmiz qəlblı», *ak niyət* «təmiz niyyət», *ak yol* «uğurlu yol»: Uyğur dilində **ak/lağ** sifəti ilə bağlı aşağıdakı ifadələr var: *yüzün ak bolsun* «üzün ağ olsun» (Bu ifadə əksər türk dillərində işlənir), *ak yol tilimək* «uğurlu yol arzulamaq», *közümün ak-karisi* «gözümün işığı»(məcazi mənada), *ak-karini acratmaq* «düşüncəli olmaq»; **kara**(uyğur) - «qara, tünd, hədəf, kontur, matəm(məcazi), qara at, qara rəngli boyaq, his»: *kara köz* «qara göz», *kara kizil* «tünd qırmızı», *kazanğa yoluksan karisi yukar* «qazana toxunsan hisi tökülər», *kariğa almak* «hədəfə almaq», *kara tutmaq* «matəm saxlamaq». Bu sözlə bağlı yaranmış ifadələr: *kara kilmək* «ittiham etmək», *kara künlər* «kədərli günlər», *bexti kara* «bədbəxt», *kara cuk-turmak* «çirkləndirmək»; **kara**(salar) - «qara, tünd, qarışıq»; **ok**(özbək) - «ağ rəng, günahsız (məcazi), gözün, yumurtanın ağ, ağ hissəsi»; **kyzyl**(salar) - «qırmızı rəng, tutqun, boz», **kÿk**(özbək) - «göy rəng, mavi, yaşıl, boz, səma, matəm paltarı, nişan, qeyd»: *kÿk bÿək* «göy rəngli boya», *kÿk ÿt* «yaşıl ot», *kÿk ot* «boz at»; *uning şodliqi eru kÿkka sigmaydi* «onun sevinci yerə göyə sığmadı», *kÿk solmok* «nişan vurmaq, qeyd etmək», *kÿk kiymok* «matəm rəngi olan paltar geymək»; **kora**(özbək) - «qara rəng, tünd, qəddar, cinayətkar(məcazi), kölgə, hədəf, matəm, yas, bəxtsiz»: *kora bÿək* «qara boya», *baxtı kora* «bədbəxt», *kora niyatlar* «pis fikirlər», *kora kiymok* «yasa batmaq»; **ala**(uyğur) «boz, rəngarəng, müxtəlif rəngli», **kök**(uyğur) «göy rəng, boz, yaşıl, səma», **sarik**(özbək) «sarı rəng,

sarı-qırmızı, sarılıq xəstəliyi».

Əlamət, hal-vəziyyət bildirən sifətlər: **tutuk**(uyğur) - «dumanlı, buludlu, bulanıq, pəltək»; **roşən**(uyğur) - «ışıqlı, aydın, dəqiq, başa düşülən»; **zaxir**(uyğur) - «zahiri, görünən, aydın, xarici, çöl», **soğuk**(uyğur) - «soyuq, rahat olmayan, rahatsız, səhlənkər»(məcazi); **takir**(uyğur) - «çılpaq, sıx, möhkəm», **katta**(uyğur) - «böyük, yaşlı, iri, həcmli», **oruk**(uyğur) - «arıq, boş, çılpaq»; **çolak**(uyğur) - «əlsiz, şikəst, axsaq», **kÿr**(özbək) - «kor, gözsüz, savadsız, təhsilsiz, məcazi mənada kor, naşı»; *kÿr tutqanini kÿymas, kar – eşitqanini* «kor tutduğunu buraxmaz, kar da eşitdiyini», *siësiy kÿr* «siyasətdə naşı olan»; **eqri**(özbək) - «əyri, çəp(göz), pis, düzgün olmayan» *eqri, tor kÿça* «ensiz, əyri küçə», *Fazliddin tircayib, eqri-buqri tişlarining okini kÿrsatdi*(Oybəy «Kutluğ kon»)¹ «Faziləddin qıcanaraq əyri dişlərini göstərdi»; **xÿl**(özbək) - «çirkli, təzə, yeni»; **uzun**(uyğur) - «uzun, uzun müddətli, çoxdan, hündür, uca»: *uzun müddətlik, uzundin beri* «çoxdan bəri»; **uşşak**(uyğur) - «kiçik, balaca, parçalanmış, xırda, xırda-xuruş, xırdalıq»: *uşşak oğrilik* «kiçik oğruluq», *uşşak pul* «xırda pul»; **koronği**(özbək) - «tutqun, bulanıq, qorxunc, qaşqabaqlı qəmli, aydın olmayan, başa düşülməyən»; **ğÿr**(özbək) - «kal, yetişməmiş, rütubətli, xam, işlənməmiş, çiy»: *ğÿr uzum* «kal üzüm», *ğÿr asar* «xam, zəif əsər», *cuda ğÿr ekansan – ku!* «sən təcrübəsizsənmiş ki»; **xapkat**(özbək) - «ən böyük ölçülü, iri, böyük»; **tok**(uyğur) - «tox, təmin olunmuş, varlı, qidalandırıcı, kök, yağlı»: *tok adəm* «tox adam», *tok turmuş* «zəngin həyat» *tok yaşımak* «varlı yaşamaq», *tok tamak* «qidalandırıcı azuqə»; **incik**(uyğur) - «kü-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 551.

sülü, nazlı, qəməzəli, küskün; yersiz irad tutan»; **kuruk** (özbək) - «həcməci kiçik, balaca, yaşa görə kiçik, vəzifəyə görə kiçik».

Dad bildirən sifətlər: **şirin** (özbək) - «şirin, dadlı, nəzakətli, əla cəlbədedici, əziz», **şirin tarvuz**, «**şirin qarpız**», **şirin şyrva** «dadlı şorba», şirin bola «əziz övlad, uşaq»; *Bu cüda şirin iş bəylar edi* (Oybəy «Kutluğ kon») «Bu çox əla ola bilərdi»¹; **aççik** (özbək) - «acı, tırş, möhkəm (məcazi), tünd», **çürük**² (uyğur) - «şirin, xoşagələn, ürəyəyatan»; **tetiksiz** (uyğur) - «dadsız, ləzzətsiz, zövqsüz, maraqsız (məcazi)»

Dad bildirən sifətlərin mənə çalarlıqları, müxtəlif mənə variantları dad etibarilə oxşarlıq nəticəsində yaranmışdır.

Keyfiyyət bildirən sifətlər: **jemen** (salar) - «pis, zərərli, ziyanlı»; **ciddiy** (uyğur) - «ciddi, kəskin, gərgin»; **jürəksiz** (uyğur) - «qorxaq, fikrini tez dəyişən, aciz, dəqiq qərar verməyən»; **tetik** (uyğur) - «təzə, möhkəm, sağlam, ağıllı»; **kelin** (uyğur) - «möhkəm, bərk, irihəcmli»; **kizgin** (uyğur) - «enerjili, ehtirashı, coşqun»; **botir** (özbək) - «cəsür, mərd, qəhrəman, sərkərdə»; **buzuk** (özbək) - «pis, sınıq, dağınıq»; **tüz** (uyğur) - «təzə, möhkəm, bərabər, düz»; **xaire** (salar) - «yaxşı, mərhəmətli, əla»; **toşu** (salar) - «sadə, boyun əyən, itaət edən, aciz»; **oxak** (uyğur) - «diribaş, möhkəm, ayıq»; **kuruk** (özbək) - «quru, susuz, boş, nəticəsiz, bəhrəsiz, əhəmiyyətsiz, soyuqqanlı (məcazi)»: *kuruk ytin* «quru odun», *kuruk meva* «susuz meyvə», *kuruk kыл bilan* «boş əllərlə», *kuruk kolmok* «heç nəsiz qalmaq», *kuruk bağda* «boş vədə»; **kuək** (özbək) - «sıx, qatı, qahn, bərk, səxavətli, əliaçıq», **yaxşı** (özbək) - «yaxşı, mərhəmətli, ədalətli», **yanqi** (özbək) «ye-

¹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 542

² Уйгурско-русский словарь. М., 1968, с. 397

ni, təzə, cavan»; **tüzük** (uyğur) - «düzümlü, bərabər, həqiqi, yaxşı, alicənab»; **cinğur** (uyğur) - «sakit xarakterli, quru, soyuqqanlı»; **ciddiy** (özbək) - «ciddi, vacib, əhəmiyyətli, təhlükəli»; **çakkon** (uyğur) - «cəld, bacarıqlı, diribaş, zirək, qoçaq»; **çok** (uyğur) - «yaşlı, böyük, iri, dövlətli»; **çürür** (uyğur) - «çiy, bişməmiş, yetişməmiş, kal»; **çin** (uyğur) - «möhkəm, güclü, düzümlü, mürəkkəb, çətin»; **xəsis** (uyğur) - «xəsis, simic, alçaq» (adam); **əzqü** (uyğur) - «müqəddəs, yaxşı (insan), mərhəmətli»; **əski** (uyğur) - «köhnə, xarab, qədim, əvvəlki, mühafizəkar»: *aski oy* «köhnə ev», *biz aski cayimizda turumiz* «biz əvvəlki yerdə yaşayırdıq», *aski kitaplarda* «qədim kitablarda», *aski adam* «mühafizəkar, köhnə fikirli adam»; **şyx** (özbək) - «qızgın, coşqun, şən, dəcəl, nadinc»; **eğir** (uyğur) - «ağır, çəkili, mürəkkəb, çətin, ciddi, sakit, düzümlü, səbrli», **yiqit** (özbək) «cənc, cavan, igid, cəsür».

uç (uyğur)	son iti hündür
ak (uyğur)	ağ rəng ışıqlı aydın
tutuk (uyğur)	dumanlı buludlu pəltək

təzə	
tetik (uyğur)	möhkəm sağlam
	qırmızı tutqun boz
kuzul(salar)	
	pis
buzuk (özbək)	sınıq,dağınıq
	ağ rəng günahsız yumurtanın ağ hissəsi (dialektdə var)
ok (özbək)	
	düz ədalətli həqiqi
tuğri(özbək)	
	qabaq ön xarici
en (salar)	
	hamar uyğun gözəl
tekis (özbək)	

SAYLARDA ÇOXMƏNALILIQ

Saylar kəmiyyətə digər nitq hissələrindən az olduğuna görə polisemiya bəzi leksik vahidləri əhatə edir.

bir(özbək) - «bir, tək, hansısa, kimsə, eyni cür, bərabər» *bir odam* «kimsə», *men bir marti qapiraman* «mən sözü bir dəfə deyirəm»; **bir**(uyğur) - «tək, bir, vahid, kimsə, hansısa»: *bir kil-mak* «birləşmək, bərpa etmək, *bir-ikki* «bir neçə», *birdəmlik* «eynifikirlik», *bir-xil* «bircinsli»; **ikki**(uyğur) - «iki, müxtəlif tərəfli»; **ikkinçi** (uyğur) - «ikinci, ikinci dərəcəli, ikinci növbə»; **etti** (özbək) - «yeddi, ölən adamın yasının yeddinci günü».

Müqayisə üçün qeyd edək ki, *bir* sayının müasir Azərbaycan dilində 7 mənası (konkret miqdar, qeyri-müəyyənlik, eyni, oxşar, qüvvətləndirici ədat, heç bir, az-çox) var. *İkinci* sayının isə Azərbaycan dilində 5 mənada (sıra sayı, digər, yəni-dən, növ, vəzifəyə görə yer) işlənməsi müşahidə olunur.¹

birinci (özbək) - «birinci, ən yüksək səviyyəli, ali, ilk dəfə»: *buni birinci kəşifim* «mən bunu ilk dəfə görürəm»; **birov** (özbək) - «bir, tək, kimsə, yad, başqa»: *birovqa yəlim tilağunça, yəziqqa umr tila(məsəl)* «başqasına ölüm diləyincə, özünə uzun ömr dilə», *birovqa ayıma* «heç kimə demə»; **bitta**(özbək) - «bir, tək, bir ədəd, dəfə, bir dəfə, kimsə»: *bitta kişi* «bir adam», *bitta urmok* «bir dəfə vurmaq»; **ikkinçi**(özbək) - «ikinci, başqa, digər, ikinci dərəcəli, başqa vaxt, daha»; *ikkinçi kitab* «ikinci kitab», *ikkinçi turli* «başqa görkəmdə», *ikkinçi kator belqilar* «ikinci dərəcəli əlamətlər», *ikkinçi kuni* «başqa gün, səhəri», *ikkinçi oğiz açmadi* «daha ağız açmadı».

Qeyd edək ki, özbək dilində *kəjn* qeyri-müəyyən miqdar

¹ Hacıyev İ.Z. Say. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (öçerklər). B., 1985, səh. 230-239

sayı işlənir ki, o da çoxlu mənə variantlarına malikdir: kÿn «çox, tez-tez, həddindən artıq»: *uning dÿstlari kÿn* «onun çoxlu dostları var», *men şu kişini kÿn uçramatan* «mən bu adamı tez-tez görürəm»; *az* (uyğur) - «az, azsayılı, bir qədər, bir balaca, qısa»; *az kÿn içidə* «qısa vaxt ərzində», *ölüşkə az kaldi* «ölməyinə bir qədər qalıb», *öz* (özbək) - «az, bir neçə, az qala, bir az».

ƏVƏZLİKLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Əvəzlilər semantik cəhətdən digər nitq hissələrindən onunla fərqlənir ki, əvəzlilərin konkret mənası yalnız kontekstdə aşkara çıxır və bütövlükdə nitq prosesində müəyyənləşir. Əvəzliyin əsas funksiyası əvəz etmə olmasına baxmayaraq, o, başqa mənaları da əhatə edir¹.

şu (özbək) - «bu, budur, o, bax belə, belə»: *xikoyaning şu eriqa kelqanda qap bÿlindi* «hekayə, bax, bu yerdə kəsildi», *uning bÿlqan-turqani şu* «o, həmişə belədir», *maclisda sÿzlaqan şu* «iclasda çıxış edən odur»; *neçançi* (özbək) - «neçənci, hansı»; *nima* (özbək) - «nə, hansı, bu»; *butun* (özbək) - «bütün, bütöv, tam, tam şəkildə»; *ne* (özbək) - «nə, hansı, hansısa», *neça* (özbək) - «neçə, bir neçə, nə qədər, nə vaxt, bir müddət»: *poezd neça saatdan keyin keladi?* «Qatar nə vaxt gələcək?», *bir neça vakt* «bir müddət», *u bir neça vakt zavodda işladi* «o bir neçə müddət zavodda işlədi»; *neçik* (özbək) - «hansı, necə, nə cür»; *nukul* (özbək) - «bütün, tam, təmiz»: *bu yer nukul tokzor* «bu yer bütün üzümlükdür», *bu coy nukul toş va kumdan iborat* «bu

¹ İsrailova R.D Əvəzlik. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1985, səh. 195-213, Суяров И. Местонаимения в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1965, Автореф. канд. дис.

yer tam daş və qumdan ibarətdir», *nukul oltin* «təmiz qızıl»; *birar* (özbək) - «hansısa, kimsə, heç bir, heç kimi»; *bu* (özbək) - «bu, o, belə»; *bu ek* «bu tərəf», *uning bu bilan işi yuk* «onun işi yoxdur», *buning tuzuk* «belə daha yaxşıdır»; *kimsa* (özbək) - «kimsə, adam, heç kim, şəxs»,

Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, bir qrup əvəzlik karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır.

ZƏRFLƏRDƏ ÇOXMƏNALILIQ

Karluq qrupu türk dillərində digər nitq hissələri kimi, zərflər də çoxmənalılığa malikdir. Faktları nəzərdən keçirək:

Tarzi-hərəkət zərfləri: *tez* (özbək) - «tez, sürətli, üzdən, səthi»; *muntazam* (özbək) - «ardıcıl, nizamlı, təşkilatlanmış halda»; *baravar* (özbək) - «bərabər, birgə, eyni cür»; *xəskən* (salar) - «cəld, bir anda»; *sekin* (salar) - «sakit, sakit-sakit, ehtiyatla, asta»; *baravər* (uyğur) - «bərabər, birgə, birlikdə, eyni zamanda»; *birdin* (uyğur) - «birdən, qəflətən, o dəqiqə, bir anda»; *yaşirinqa* (özbək) - «gizli, sakitcə, xəlvətcə»: *yaşirinqa iş olib bormok* «iş xəlvətcə aparmaq»; *təkrar-təkrar* (uyğur) - «təkrarən, ikinci dəfə»

Zaman zərfləri: *keyin* (özbək) - «sonra, ardınca, axır», *ərtə* (uyğur) - «səhər, tezdən, sabahısı gün, əvvəl»: *ərtə kökəmdə* «payızın əvvəlində»; *axşam* (uyğur) - «axşam, dua vaxtı», *erta* (özbək) - «səhər vaxtı, səhər, sabah, səhərisi gün»; *artıq* (salar) - «sonra, arxa, arxasında»; *arın* (salar) - «birisi gün, başqa gün, arxa, arxa hissə»; *ilqiri-axır* (uyğur) - «əvvəl-axır, heç vaxt»; *birviraki* (uyğur) - «eyni anda, eyni zamanda, bir-birinin ardınca»; *ilqiri* (uyğur) - «əvvəl, irəli, bundan əvvəl, qədər, indiyə qədər»: *ilqirirək eytiş kerək edi* «bunu əvvəl demək lazım idi», *ilqiri kətmək* «irəli getmək»; *bayitin* (uyğur) - «o vaxt, bayaq,

bir az əvvəl, o vaxtdan, çoxdan»: *bayitin kayakmasən* «o vaxtdan sən harada yerləşmişən»; *kei*(özbək) - «gecə, axşam, gec, vaxtsız»: *kei bıldı* «axşam düşdü», *u yıkişqa kei boşladı* «o, təhsil almağa gec başladı»; *oldin*(özbək) - «əvvəl, hər şeydən qabaq, birincisi, əvvəla»; *enq oldin* «ən əvvəl», *oldin bu masalani kal kiliş kerak* «birincisi, əvvəl bu məsələni həll etmək lazımdır»; *əbədən*(özbək) - «həmişə, həmişəlik, heç vaxt».

Yer zərfləri: *ıççı*(salar) - «yuxarı, şərq»; *arxa*(uyğur) - «arxa, arxa hissə, arxa tərəf, dəstək, yardım(məcəzi)»; *tövən*(uyğur) - «aşağı, ucuz, qiymətdə aşağı düşmə, ucuzluq»; *orxa*(özbək) - «arxa, arxa tərəf, əks tərəf»; *olı*(salar) - «irəli, qabaq, qabaq hissə; yađane(salar) - «çöl tərəf, çöldən, çöl, xarici»; *təq*(uyğur) - «aşağı, aşağı hissə, dib, əsas, kök»; *cukuri*(uyğur) - «yuxarı, yüksək, ali, böyük, qaldırılmış, hündür»: *urun cukuri çıkmak* «yuxarı uçmaq», *cukuri çıkmak* «yüksək vəzifə tutmaq», *cukuri məktəp* «ali məktəb», *cukuri və ottura ofiserlik unvani* «yüksək və orta zabit rütbələri»; *nari*(özbək) - «ora, o tərəfə, bir qədər aralı, dalda, arxada»; *beri*(uyğur) - «bəri, bura, bu tərəfə, o vaxtdan».

Miqdar zərfləri: *keraqiça*(özbək) - «nə qədər lazımsa, kifayət qədər, bir qədər, lazımı qədər, bir az»; *munça*(özbək) - «bir qədər, bir az, müəyyən dərəcədə, tez, cəld»; *cuda*(özbək) - «çox, çox miqdarda, həddindən artıq, bərk, möhkəm»: *cuda kam kırıkib ketdim* «mən bərk qorxdum», *ziəd*(özbək) - «həddindən artıq, çox böyük, artıq»: *mitinqqa minqdan ziəd adam yığıldı* «mitinqə mindən artıq adam yığıldı»; *birər-birər*(uyğur) - «bir-bir, az-az, hərdən».

Qeyd edək ki, karluq qrupu türk dillərində səbəb zərflərində çoxmənalılığa rast gəlinmir. Faktlar sübut edir ki, zərflər-

də çoxmənalılığın yaranması onların spesifik sintaktik mövqələrdə işlənməsi ilə şərtlənir.

Zərflərin sifətlərlə, saylarla oxşarlığı olduğundan onların dəqiq müəyyənləşməsi məhz mətndə mümkün olur. Mətn bu cür dil faktlarını özü diferensiallaşdırır.

ALINMA LEKSİKADA ÇOXMƏNALILIQ

Karluq qrupu türk dillərində alınma sözlərdə də çoxmənalılıq prosesi geniş müşahidə olunur. Lakin onların sayı türk mənşəli sözlərdə çoxmənalılığın geniş yayılması, təbii ki, onların qədimliyi ilə bağlıdır. Qədim sözlərin işləklik səviyyəsi yüksək səviyyədə olduğundan onlarda çoxmənalılıq daha tez və aktiv yaranmışdır.

Dilin inkişafı labüd prosesdir. Çoxmənalılıq leksikosemantik hadisə olsa da, digər dil hadisələri ilə sıx bağlıdır. Sintaktik valentlik, dildə qənaət prinsipləri, kontekstdə işlənmə momenti, fonetik və morfoloji dəyişikliklər, müxtəlif fərqli nitq situasiyaları, metaforik və metonimik mənalar həmin prosesin yaranmasını sürətləndirir. Alınma sözlər də daxil olduqları dildə semantik dəyişikliyə uğrayır.

Karluq qrupu türk dillərində bəzi alınma sözlər çoxmənalılıq qazanmışdır. Uyğur, salar dillərində əsasən ərəb və fars mənşəli alınmalar, özbək dilində ərəb və fars mənşəli sözlərlə yanaşı, rus dilindən alınan bəzi sözlər çoxmənalılığa məruz qalmışdır. Faktları nəzərdən keçirək:

Əxl(uyğur) - ərəb mənşəli, «xalq, əhali, insan»; *əməl*(uyğur) - ərəb dilindən alınma, «iş, fəaliyyət, hərəkət, hərəkət»; *əndişə*(uyğur) - fars mənşəli, «fikir, təhlükə, şübhə, narahatçılıq»; *zabun*(özbək) - fars mənşəli, «bədbəxt, aciz, özünü itirmiş, halsız»; *ayla*(uyğur) - ərəb mənşəli «xala, bacı, böyük bacı»;

xeli(uyğur) - fars mənşəli, «çox, fəvqəladə, uzun müddət»; **xizmət**(uyğur) - ərəb mənşəli, «qulluq, vəzifə, fəaliyyət, iş, xidmət»; **tuxum**(uyğur) - fars dilindən alınmadır, «toxum, fəsilə, cins, sort»; **eziz**(uyğur) - ərəb mənşəli, «əziz, hörmətli, doğma, qiymətli, müqəddəs»; **aynımak**(uyğur) - ərəb mənşəli, «dəyişmək, qəbul etmək, fikri dəyişmək»; **çəza**(uyğur) ərəb mənşəli, «cəza, repressiya, divan tutmaq»; **çazanə**(uyğur) ərəb mənşəli, «faiz, sələm, sələmlə pul vermək»; **çançal**(uyğur) - fars mənşəli, «qalmaqal, mübahisə, konflikt»; **çanana**(uyğur) - fars mənşəli, «sevimli, gözəl»; **çalla**(salar) - monqol mənşəli, «dəvət etmək, çağırmaq, aldandırmmaq»; **aziyyət**(özbək) - ərəb mənşəli, «çətinlik, ziyan, zərər»; **amal**(özbək) - ərəb mənşəli, «fəaliyyət, iş, rütbə»; **xarap** (uyğur) ərəb mənşəli, «dağılmış, boşalmış, solmuş»; **xatirə** (uyğur) ərəb mənşəli, «yadigar, yaddaş, fikir, şüur, düşüncə»; **dərixə**(uyğur) - ərəb mənşəli, «hədd, hüdud, səviyyə, rütbə» temperatura»; **dəkkə**(uyğur) - fars mənşəli, «zərbə, kobud münasibət»; **dunya**(uyğur) - ərəb mənşəli, «dünya, kainat, var-dövlət, çox, xeyli»; **roşən**(uyğur) - fars mənşəli, «aydın, işıqlı, başa düşülən, dəqiq»; **zor**(uyğur) - fars mənşəli, «güc, qüvvə, böyük, iri»; **ğurbat**(özbək) - ərəb mənşəli, «kədər, iztirab, yad yer»; **baxo**(özbək) - ərəb mənşəli «qiymət, dəyər, qiymətləndirmə, bal»; **andişa**(özbək) - fars mənşəli, «narahatlıq, təhlükə, qayğı, fikir»; **samovar**(özbək) rus dilindən alınmadır, «samovar, çayxana»; **alam**(özbək) - ərəb mənşəli, «kədər, ağrı, çətinlik»; **dərd**(özbək) - ərəb mənşəli, «xəstəlik, kədər, qayğı»; **dil**(özbək) - fars mənşəli, «ürək, can»; **ilax**(uyğur) - ərəb mənşəli «vasitə, yol, dərman, çarə, çıxış yolu, imkan»: *munin birər ilaxçı barmu* «bu vəziyyətdən çıxış yolu varmı?», *ilaxçim yok* «başqa əlacım yoxdur»; **pəyz**(uyğur) - ərəb mənşə-

li, «xeyirxahlıq, əhval-ruhiyyə, mərdlik, ürəyiaçıqlıq»: *pəyzim yok* «kefim yoxdur»; **karar**(uyğur) - ərəb mənşəli, «qərar, nəticə, səbr, hörmət, dəyişkənlik»: *bir karargə kəlmək* «bir qərara, nəticəyə gəlmək», *karari yok adəm* «fikrini tez dəyişən adam», *kararim kalmidi* «səbrim qurtardı», *sizsiz kararim yok* «sizsiz mənə rahatlıq, sakitlik yoxdur», *karar tapmaq* «sakitləşmək, sakitlik tapmaq»; **vəzifə**(özbək) - ərəb mənşəli, «tapşırıq, borc, məqsəd, səlahiyyət»; **vəziyyət**(özbək) ərəb mənşəli, «vəziyyət, mövqə, duruş anı»; **vaximə**(özbək) - ərəb mənşəli, «dəhşət, qorxu, yalan»; **xavob**(özbək) - ərəb mənşəli, «cavab, icazə»; **çan**(özbək) - fars mənşəli, «can, bədən, insan, əziz adam(məcəzi), insan həyatı, güc, qüvvə»; **zaxmat**(özbək) - ərəb mənşəli, «əmək, çətinlik, əzab-əziyyət»; **udora**(özbək) - ərəb mənşəli, «müəssisə, kontor, idarə etmək»; **bikor**(uyğur) - fars mənşəli, «işsiz, boş»; **biməzə**(uyğur) - fars mənşəli, «dadsız, xoş olmayan, pis»; **pak**(uyğur) - «təmiz, günahsız»; **pəx**(uyğur) - fars mənşəli «aşağı, hündür olmayan, şəərəfsiz»(məcəzi); **puxta**(uyğur) - fars mənşəli, «möhkəm, dözümlü, səliqəli, təmiz»; **perişan**(uyğur) - fars mənşəli, «narahat, diqqətsiz, kədərli»; **taza**(uyğur) - fars mənşəli «çox, güclü, möhkəm, fəvqəladə, yaxşı»; **tamaşa**(uyğur) - fars mənşəli, «təqdimat, tamaşa, teatr, əyləncə, gəzinti»; **məəddi**(uyğur) - ərəb mənşəli, «qəddarlıq, güc tətbiq etmək»; **təxlit**(uyğur) - ərəb mənşəli, «hərəkət, görkəm, yamsılama, təqlid»; **təxadun**(uyğur) - ərəb mənşəli «gözlənilməz görüş, epizod, uyğun gəlmə»; **təşkil**(uyğur) - ərəb mənşəli «əsas, əsas yaratmaq, formalaşdırmaq, rəhbər, başçı, hər hansı bir işi quran, yaradan»; **mələy**(uyğur) - ərəb mənşəli «xoşbəxtlik, xoşbəxtlik ulduzu, tale, ömür yolu»; **mal**(uyğur) - ərəb mənşəli «qaramal, mülk, əmlak»; **raxan**(uyğur) - çin mənşəli

«qonaqlıq, duz-çörək»; **zıy**(özbək) - fars mənşəli, «güc, qüvvə, cəhd, iri, möhkəm»; **imtixon**(özbək) - ərəb mənşəli, «sınaq, yoxlama, sınaqdan keçirmə, məktəbə qəbul üçün keçirilən tədbir»; **talab** (özbək) - ərəb mənşəli «tələb,məqsəd,arzu»; **xalk**(özbək) - ərəb mənşəli, «xalq, əhali qrupu, hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin sakinləri»; **təxrir**(uyğur) - ərəb mənşəli, «redaktor, redaksiya, redaktə etmək»; **təbə**(uyğur) - ərəb mənşəli,«asılı,itaətkar, itaət edən, tabe olmaq, qulluq edən, təbə»; **xəstə**(uyğur) - ərəb mənşəli, «xəstə, xəstələnmiş, halsız, kefsiz, düşgün»,

Yuxarıdakı faktlardan görünür ki, karluq qrupu türk dillərində ərəb və fars mənşəli alınmalar digər alınmalara nisbətən daha çox çoxmənalılığa malikdir. Bu da həmin sözlərin daha qədimdən türk dillərində işlənməsi ilə əlaqədardır.

Özbək, uyğur, salar dillərində çoxmənalılıq prosesinin müqayisəli tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir.

- Çoxmənalılıq hadisəsinin analizi bir daha sübut edir ki, polisemiya dilin leksik sisteminin əsas inkişaf proseslərindən biridir.
- Bəzi leksik vahidlərdə eyni mənə variantları yaranmışdır. Bəzi sözlərdə isə fərqli, törəmə mənələr yaranmışdır ki, bu da müqayisə edilən üç qohum dilin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.
- Polisemiya hər üç dildə ən çox isim və fellərdə müşahidə edilmişdir.
- Çoxmənalılıq fellərin leksik-semantik qrupları içərisində əsasən hərəkət fellərində baş vermişdir.
- İsimlərdə isə ən çox bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərdə semantik şaxələnmə nəticəsində yeni mənə variantları

yaranmışdır.

- Alınmalara nisbətən, milli sözlər daha çox çoxmənalılıq qazanmışdır.
- Hər üç dildə çoxmənalılığın yaranma səbəbləri əsasən məcaziliklə, metaforik mənələrin yaranması ilə, leksemlərin işlənmə tezliyi ilə bağlıdır.
- Çoxmənalılıq prosesi bütün türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də paralel baş vermiş və həmin dillərin lüğət fondunun zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Аликулов Т.Полисемия существительных в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1966.
2. Антрушина Г.Из истории слов и их значений.М.,1960.
3. Азизов О. Тилшуносликка кириш. Ташкент,1963.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., I-1964, II-1980, III-1968, IV-1987
5. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. B., 1978
6. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960.
7. Баскаков Н.А.Введение в изучение тюркских языков. М., 1939.
8. Бертагаев Т.А. К вопросу о внутренних законах развития полисемия. Известия ОЛЯ АН СССР. М.,1951,№ 6.
9. Будагов Р. Введение в науку о языке. М.,1958.
10. Будагов Р. Многозначность слова. Научные доклады высшей школы. М.,1958, № 1, с.15.
11. Будагов Р. Слово и его значение, М., 1953.
12. Дегтерева Т.А.Многозначность слова и синонимика.М., 1948.
13. Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, B.,1962.
14. Фазилов Э.И.Староузбекский язык. Хорозмийские памятники XIV в. т.I, Ташкент, 1966.

15. Нәсəпов Н. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, В., 1973
16. Исрафилова Р.Д. Обогащение в советский период словарного состава азербайджанского языка за счет внутренних ресурсов и отражение его в словарях. Канд. дисс. Б., 1971.
17. Исмаилова М. Изменение значений слов на азербайджанском языке и их отражение в толковом словаре азербайджанском языке. Автореф. канд. дисс., Б., 1990.
18. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
19. Канцельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л., 1966.
20. Кайдаров А. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка.
21. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
22. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952.
23. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, 1957.
24. Мехтиева Т.М. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке. АКД. Б., 1984.
25. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. В., 1988.
26. Mūasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (öçerklər). В., 1985.
27. Мирзоев М., Усмонов Дж., Расулов И. Узбек тили. Ташкент, 1962.
28. Муравицкая М. Некоторые вопросы полисемии. Киев, 1964
29. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.
30. Пинхасов Я.Д. Хозирги заман узбек тили лексикасы. Тошкент, 1960.
31. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
32. Реформатский А. Введение в языкознание. М., 1960.
33. Rzayeva K. Mūasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı. Nam. diss... В., 1974
34. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.
35. Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963.
36. Тенишев Э.Р. Салары. «Народы Восточной Азии. М.-Л., 1966

37. Тенишев Э.Р. Хозяйственные записки на древнеуйгурском языке. – сб. «Исследование по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
38. Тенишев Э.Р., Годаев Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. М., 1966.
39. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М. 1976.
40. Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.
41. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976.
42. Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
43. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
44. Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
45. Vəlibəyli İ. Mūasir Azərbaycan dilində felin çoxmənalılığı. Nam. diss. В., 1991.
46. Виноградов В. Русский язык. М., 1947.
47. Виноградов В. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, М., 1953, № 5, с. 5.
48. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981.
49. Звегинцев В. Семасиология. М., 1957.

Şəkər ORUCOVA
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ

Azərbaycan dilində olduğu kimi karluq qrupu (özbək, uyğur, salar) türk dillərində də leksik-semantik sistemin özünü leksik vahidlərin semantik münasibətlərinin müxtəlif tipləri – çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik təşkil edir. Sözlərin bu semantik qruplarının həm ümumi, həm də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

SINONİMLƏR

Sözlərin leksik-semantik məna qrupları arasında sinonimlik xüsusi yer tutur. Ən zəngin leksik söz qruplarından olan sinonimlər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Məlumdur ki, sinonimlik təkcə sözləri əhatə etmir, idiomatik ifadələr də bir-birinin və ya sözlərin sinonimi olur. Dildə leksik sinonimlərlə yanaşı qrammatik sinonimlik də mövcuddur. Leksik-qrammatik sinonimlik dildə ümumi sinonimlik sahəsi yaradır ki, bunun da əsasını leksik sinonimlik təşkil edir.

Sinonimlik üslubiyyatla sıx bağlı kateqoriya olduğundan bütün türkdilli xalqların yazıçılarının dil və üslubundan danışılan əsərlərdə də sinonimlərə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlik bu və ya digər dərəcədə bütün nitq hissələrində mövcuddur və hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus sinonimlik xüsusiyyətləri vardır. Türkologiyada bu barədə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, fellər və adlarda sinonimlik daha geniş və əhatəlidir. Azərbaycan, eləcə də, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq dillərində də sinonimlər

haqqında fikir birliyi yoxdur.

Prof.A.Ələkbərov çox doğru olaraq qeyd edir ki, «Semasiologiyada sinonimlər problemi qədər mübahisəli ikinci bir problem çətin tapılar. Burada sinonimliyin ümumən dildə mövcud olub-olmaması məsələlərindən tutmuş sinonimlərin tərifinədək, demək olar ki, bütün nəzəri məsələlər mübahisəlidir»¹.

Sinonimliyin meyarı, dublet və sinonimlik, variant və sinonimlik, eləcə də eyniköklü sinonimlər barədə mübahisələr hələ də davam edir. Əsas məsələ isə ondadır ki, dilçilərin bir qrupu yaxın mənalı, bəziləri isə yaxın və eyni mənalı bildirən sözləri sinonim hesab edirlər.

Türkologiyada sinonimliyə aid yazılan əsərlərdə sinonimlərin tərfi, sinonimlərin təsnifatı və s. leksik sinonimliyə əsasən verilmiş, qrammatik, üslubi və b. sinonimliyin sərhədini müəyyənləşdirməyin leksik sinonimliyə nisbətən çətin olduğu qeyd edilmişdir².

«Синонимы – это близкие по значению, но разно

¹ A.Ələkbərov. Fellərin sinonimliyi. «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası», Bakı, 1985, s.72.

² Болгабаев А. Синонимы в казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1971; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. АҚД, Ашхабад, 1962; Ханбикова М. Синонимы в татарском языке. АҚД, Казань, 1962; Исамухамедова С. Синонимы в современном узбекском литературном языке. АҚД, Ташкент, 1963; Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы в современном башкирском языке. АҚД, Уфа, 1966; Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишира Навои. АҚД, Ташкент, 1966; Календаров В. Синонимы в каракалпакском языке. АҚД, Ташкент, 1970; Суранчиева П. Синонимы в киргизском языке. АҚД, Фрунзе, 1971; Абдуллаев Б.Т. Лексические синонимы в азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1965; Мамедов И.Т. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1970; Исрафилова Р. Синонимы местоимения. Вердиева З. Лексическая синонимия в азербайджанском языке. Баку, 1988; Сеидалиев Н. Стилистические синонимы в совр. азербайджанском языке. АҚД, Баку, 1989.

звучащие слова, выражающие оттенки одного понятия. Синонимия в той или иной степени характерна для всех языков, что обусловлено необходимостью в дифференциации, уточнении семантики близких по значению наименований явлений, понятий и предметов в человеческом сознании и окружающей его действительности. Поэтому «основная функция синонимов может быть названа дифференцирующей, уточнительной»¹.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də (özbək, uyuğur, salar) isim, sifət, fel, zərflik sinonim ola bilirlər.

İsmi sinonimlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

adam, insan;
quyu, puar – (quyu);
hava, qoq – «səma»;
faxır, fuxara, duşkün- «fağır, kasıb»;
kurt, canavar – «qurd, canavar»;
polat, çəlik - «polad»;
tay, kurik – «dayça», «qulun»;
tikan, kıdık – «keçi balası»;
xəçə, yelko – «peysər», «ənsə», «boynun ardı»;
arzuhal, zavelenya, arizə - «ərizə», «şikayət», «əfv»;
potlika, şuşa – «butulka», «şüşə qab».

İsmi sinonimlər mənşəyinə görə üç yerə bölünür:

- a) yalnız türk mənşəli sözlərdən düzələnələr;
- b) türk mənşəli və alınma sözlərdən düzələnələr;
- c) yalnız alınma sözlərdən düzələnələr;

¹ Будагов Р.Я. Введение в науку о языке. М., 1965, с.58.

Karluq qrupu türk dilləri, xüsusən uyuğur dili üçün xarakterik olan cəhət ikinci və üçüncü qrup sinonimlərin daha çox üstünlük təşkil etməsidir.

Özbək dilində eləcə də karluq qrupunun digər dillərində (uyğur, salar) sinonimlər qədim tarixə malikdirlər. Onlara qədim türk runik abidələrində rast gəlinmişdir:

Yuğrı sığıtçı önja, kün toğsikda Bökli çöl(l)iq il, tabğaj, tüpüt, apar, purum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabibunja budun kalipan sığtamış yığlamış¹.

Yuxarıda verilən parçada yuğçı-sığıtçı-sığtamış-yığlamış sözləri sinonimlərdir.

XI əsrdən başlayaraq yazılı abidələrdə sinonimlərin daha çox işləndiyi müşahidə olunmuşdur:

Cığlattı-yığlatdı. Ol ani yığlattı – u uni yığlatdı. Sixlattı-yıqlatdı. Ol ani sixlattı u uni yığlatdı. Ol ani sıxtattı u uni yığlatdı².

Digər türk dillərində olduğu kimi, özbək dilində, eləcə də uyuğur dilində özünün məna gözəllikləri, üslubi rəngarəngliyi ilə seçilən müxtəlif sinonimlər cərgəsi mövcuddur. Məsələn: *kışı-odam-başar-inson-botır-baxodır-casur-kaxramon-dov-yurak; kulmok-kulimsiramok-cilmaymok-tabassum kilmok-kaxkaxa urmok-ilcaymok-tircaymok (özbək); tala-tüz; aman-esən-aman-esən-sak-salamət-teç; yakşi-üekimlik-ubdan-onişluk (uyğ.)*

Misallardan da göründüyü kimi, bu sinonim cərgələrindəki sözlər həm öz lüğəvi mənaları, həm də üslubi calarları ilə də bir-birindən fərqlənir. Hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan üslubi sinonimlər, şübhəsiz ki, eyni məna yükü daşıya

¹ С.Е.Малов Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. стр.29.

² Maxmud Kaşqariy. Devonu luğatit turk. T.II., Taşkent, 1961, 379, 410 betlar.

bilmirlər. Çünki dildə elə sözlər var ki, dar çərçivədə, elələri də var ki, daha geniş əhatədə işlənir. Amma elə sözlər də var ki, onlar danışana ətraf mühitdəki əşya və hadisələrə öz nöqteyi-nəzərindən yanaşma imkanını verir. Sinonimlərin bu cür müxtəlif tərkibliliyi onları üslubi baxımdan da tədqiq etmək zəruriyyətini yaradır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, qıpçaq qrupu türk dillərindəki sinonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci qrupa bir-biri ilə qrammatik əlaqə və göstəricisi olmayan sinonimlər daxildir: *tilla-oltin-sabr-tokat-çidam-bardos; baxt-saodat-ikbol; kuç-kuvvat, katta-uluğ-buyuk-quqant; mard-baxodir-kaxramon-botır, casur*.

2. İkinci qrupa düzəltmə sözlərdən əmələ gələn sinonimlər daxildir ki, bunlar da iki yolla yaranır:

a) eyni söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə: bu məsələ sinonimliyi tədqiq edənlər arasında mübahisəlidir. Amma özbək dilində *tilçi-tulşunos (dilçi-dilhünas), tunukaçi-tunikasoz (dəmirçi-dəmirçilik); tikuvçi-tikubçilik (tikişçi-tikişçilik); kaşaçi-kaşaduz (tikişçi-tikişçilik); folklorçi-folklorist (folklorçu, folklorşünas); fikrdoş-şamfikir (fikirdaş-həmfikir); muzikaçi-muzukant (musiqiçi-muzi-kant); davlatli-badablat (dövlətli-varlı); vafoli-vafodar (vəfali-vəfadar)*;

b) müxtəlif söz köklərinə eyni və ya müxtəlif şəkilçilərin artırılması yolu ilə: *şaytadan-boşşatdan təşkil etmək (mürəkkəb fel), yeni (zərf), birdənqə (zərf) - tusatdan (zərf), qəfildən, birdən, (gözlənilmədən-qəfildən, gözlənilmədən, birdən)*.

Tüşatdan şattıq samol turdi-birdən (gözlənilmədən, qəfildən bərk külək qopdu);

tarcimon-tilmoç (tolmaç) - (tərcüman-dilmanç): Ammo buç toptik bilan tilmoçtan nari utib bulmadi (A. Kaxxor, «Uğri»). «Bunlara baxmayaraq o, dilmanlıqdan o yana gedə bilmədi».

sofdil-sofkünqil (safdil, təmiz). Uning kunqli kuvonçlarqa tuldi - onun ürəyi, qəlbi fərəhlə, sevinclə doldu.

3. Bu qrupa daxil olan sinonimlər kök sözlərlə düzəltmə sözlər arasında olanlardır. Bunları qarışıq qrup da adlandırmaq olar). Məsələn: *boy-puldor (bəy, varlı, dövlətli-pullu). Mamlakatimiz turli kazilmalarqa cuda boydir.* (Məmləkətimiz müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngindir); *dust-şadrdon (dost, aşna-yaxın, qədirli, əziz dost). Dust açitib qapirar, duşman kildirip qapirar.* (Dost acitib qandırar, düşmən güldürüb qandırar).

«Bu kişi bizqa cuda şadrdon – («Bu kişi bizə çox əzizdir») və ya «İkkalamiz eski şadrdon – (biz ikimiz köhnə dostlarıq); bilçi (bilən, bilici); dono-bilmdon (müdrük-bilici, dərin biliyə malik, erudisiyalı, təcrübəli). Mamlakatimizqin dono siyasati («Məmləkətimizin müdrük siyasəti»); Bizning kişloqi tobora bilimrok aqronomlarni talab kila beradi (A. Kaxxor, «Kuşçinor») – («Bizim kəndin get-gedə daha təcrübəli bilikli aqronomlara ehtiyacı var»); tez-darxol (tez, sürətli-dərhal); Tez kadamlar bilan barmok - (iri addımlarla getmək); y tez işlaydi – («o tez işləyir»); Darxol keling – (dərhal gəlin); Qapimni darxol tuşundi – (Dərhal mənim dediklərimi düşündü).

4. Bu qrupa bir-birindən mənaca az fərqlənən mürəkkəb sözlərdən ibarət olan sinonimlər daxildir. Məsələn: *iş xaximexnat xaxi – (əmək haqqı - günəmuzd əmək haqqı). Mexnatqa qarab tulanadiqan xax sarafli (Günəmuzd qazanılan əmək haqqı şəərəflidir); kunqaboşar piştaçka (günəbaxan-günəbaxanın qovrulmuş tumları), bir xilli-bir tusli – eyni rəngli, eyni çeşidli və s.*

5. Sinonimlərdən başqa müasir karluq qrupu türk dillərində sinonim cərgələr də mövcuddur. Bunlar başlıca olaraq söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, idiomlar, hiss-həyəcan

bildirən sözlərlə ifadə olunur: *bir yokadan boş çıxarmok* – *bir tan bir con bulmok* («bir yokadan baş çıxarmaq- birlikdə mehriban olmaq» mənasında) - *Bir yokadan boş çıxarıb ketibdi*. (Bir yaxadan baş çıxarıb gedibdi) və ya: *Oğzinqdan çikib yokanqqa yopişsin!* (Ağzından çıxıb yaxana düşsün); - *bir con bir tan bulmok-umrimizda xeç kaçon xozirqiday bic on, bir tan bulqan* («Ömrümdə heç bir zaman indiki kimi mehriban, birgə gün yaşamadım»); *Nodadan oldin çanq çanq çikarmok* – *tüydan oldin noğora çalmok*(«Sürü gəlib çatmamış toz qaldırmaq-toydan sonra nağara çalmaq mənasında»).

6. Özbək dilində elə kök sözlər var ki, onlar sinonim birləşmələr şəklində işlənə bilirlər. Məsələn: *unutış* – *esdan çikarmok* (unutmaq, yaddan çıxarmaq, xatirədən silmək); *koçmok-kuyon bulmok*(*Uy kuyoni kupdan koçib kutulmas*-«Çox adam olan yerdən dovşan da qaçmaz»)-(hərfi mənası). *uyaltirmok* – *erqa karatmok* («utandırmaq» – yerə qapatmaq) –yəni, utandığından yerə girmək. «*U meni qattış uyaltirdi* – *O məni bərk utandırdı*»). Məsələn: *Yetimnik erqa kirib kemmi* (Yetim utandığından yerə girdi). *Şodlanmok* – *boşi osmonqa yetmok* (*şadlanmaq- başı göylərə ucalmaq*). *Murodqa, maksadqa etdim, boşim osmonqa yetti*. --«Muradıma, məqsədimə yetişdim(sevincdən) başım asımana ucaldı». *Şux* – *erqa ursa* (dəcəl, başabəla – yerə vuran-hərəkətləri ilə utandıran). *U Səidi daim erqa uradi* – *O Səidi daim yerə vurur; osmonqa saçramok* (*asimana sıçramaq*). *Bolta zarbidan osmonqa payraxalar saçradi* – (Baltanın zərbindən odun qırıntıları asımana sıçradı).

7. Özbək dilində qoşa sinonimlər də işlənir ki, bunların da tərəfləri mənacə ya bir-birilərinə yaxın olan sözlərdən, ya da mənacə eyni olan sözlərdən ibarət olur:

omon – *eson amanda olan* (Allah əmanətində olan).

eson – sağ-salamat;

omonmısz? (salamatsınızmı?)
eson-omon yuribsizmi? Necəsiniz, sağ-salamatsınızmı?
soğ-salomat (sağ-salamat, sağlam):

Men soğ-salomat qaytdim. (Mən sağ-salamat qayıtdım)
Ğam-qussa (qəm-qüssə, kədər), *ğamqa-ğussaqa batmok* (qəm-qüssəyə batmaq).

qaxru-ğazab/ğaqab (qəhr, hirs-kin, küdurət, qəzəb).

Uninq qaxri keldi (o hirsələndi);

Uninq butun vucudini ğazab kopladi - (Onun bütün vücudunu qəzəb çulğaladı); *çul-biyobon* (çöl-biyaban, susuz səhra).

çüllü-saxro, çüllü-biyobon-səhra

Belə qoşa sinonimlər karluq qrupu türk dillərində çox geniş yayılmışdır.

Göründüyü kimi, sinonimlərin belə qoşa işlənməsi heç də təkrara yol vermir, əksinə, onların birgə işlənməsi haqqında danışılan məfhumə yeni çalar, rəng və bütövlük verilməsinə xidmət edir. Həm də belə qoşa sinonimlərin iki xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir: a) hər iki komponent bir-birinin mənasını açmağa, onu qüvvətləndirməyə xidmət edir; b) komponentlərdən biri digərinin(alınmanın) mənasını izah edərək onu tamladır.

Beləliklə, aydın olur ki, özbək, eləcə də karluq qrupu türk dillərinin sinonimləri çox maraqlı tarixə malik olan semantik kateqoriya olub, bu dillərin leksik qrupunun böyük bir hissəsini təşkil edir. Hər bir dildə olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərinə məxsus sinonimlər də dövrdən asılı olaraq sabit, dəyişkən, kontekstual, tərkibinə görə isə sadə, düzəltmə və mürəkkəbdirlər və hər birinin də özünə məxsus semantik və üslubi xüsusiyyətləri vardır.

OMONİMLƏR

Omonimlik polisemiya ilə sıx bağlı olan dil təzahürüdür. Omonimlərin yaranma prosesi karluq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır. Bu dillərdə də eyni səs tərkibinə malik olub, ayrı-ayrı mənalar bildiren sözlər çox rəngarəngdir. R.A.Budaqovun yazdığı kimi: «...омонимы – это слова одинаковые по звучанию, но разные по своему значению»¹.

«Omonim» - yunan sözü oşlub «eyni» (homos) və «ad» (onuma) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də (özbək, uygur, salar) omonimlər leksik, morfoloji, fonetik üsullarla yaranır və bunların bir qismi çoxmənalı sözlərlə sərhəd təşkil edir. Bu dillərdə də bir-birindən fərqli olan iki semantik hadisəni ayırmaq çətindir. Rus, Azərbaycan və başqa dillərdə olduğu kimi bu, karluq qrupu türk dillərində də hələ özünün tam həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, karluq qrupu türk dillərində öz şəkli əlamətləri və ifadə tərzləri etibarilə bu dillərdə omonimlərlə çoxmənalı sözləri ayırd etmək həddindən artıq çətinlik törədir. Bir-birindən fərqlənən bu iki semantik hadisə ünsürlərini müəyyənləşdirmək üçün istər omonimlərin, istərsə də çoxmənalı sözlərin məna əlaqələrini nəzərə almaq başlıca meyar olmalıdır, yəni daha dəqiq desək, hər bir sözün sözyaratma imkanı nəzərə alınmalıdır. Bunun isə ən sadə yolu – sinonimlərlə tutuşdurulmasıdır. Tədqiq olunan dillərdə də bu prinsiplər gözlənilmiş, eyni səs kompleksinə malik olan sözlər ifadə etdikləri məna ilə başqa sözlərin yaranması üçün baza ola

¹ Р.А.Будагов. Введение в науку о языке. М., 1965, с.46.

bilib, lakin omonim ola bilməmişlərsə, çoxmənalı sözlər adlandırılmışlar. Karluq qrupu türk dillərində, xüsusilə də uygur və salar dillərində rus dilində olan bölgü özünü göstərməkdədir.

Digər dillərdə olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də omonimlər leksik-morfoloji və fonetik üsullarla yaranır.

Morfoloji yolla düzələn omonimlərin çoxu adlıq halda olan söz köklərinin mənacə deyil, formacə ona oxşar fellərə bənzərliyi nəticəsində əmələ gələn omonimlərdir. Məsələn:

	saçaq, baxroma
sacax	secək (seçmək)
qoyun	qoyun [bir şeyi] qoyun maral
sıgın	sıgın [sıxmaq mənasında]
yaz	yay yaz [yazmaq] qırx [say]
qırx	qırx [qırxmaq] şahin, qızılquş
toğan	toğan [doğan qadın] xna
qına	qınamoq [qınamaq]

Leksik üsulla yaranan omonimlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Azərbay.: qayın –«qayınağacı», qayın;
özbək: qayın-«qaym, ərin qardaşı»;
Azərbay.: nar-«güclü alov»
özbək: nar (qranat);
Azərbay.: aşıq- «aşıq», «sümük» (alça);
özbək, uygur: aşux-«alça»;
salar: tal (budaq)- tal-dal (arxa, kürək);

özbək, uygur, salar: qurt «canavar»- qurt «soxulcan» və s.

Başqa türkdilli xalqlar kimi, özbəklər, eləcə də uygur və salarlar da qonşu ərazilərdə yaşayan taciklər, ərəblər, hindlilər, çinlilər, o cümlədən də ruslarla tarixin bütün dövrlərində mədəni-iqtisadi əlaqələrdə olduqlarından, şübhəsiz ki, o dillərdən özbək, uygur və salar dillərinə, bir çox sözlərin isə, əksinə, həmin dillərə keçməsi istisna deyil.

Leksik və morfoloji üsula nisbətən fonetik üsulla düzələn omonimlər karluq qrupu türk dillərinin, demək olar ki, hamısında azlıq təşkil edir. Bunlar, əsasən mənşəcə ərəb, fars və az miqdarda da ingilis dili sözləridir.

Özbək dilində elə alınma sözlər var ki, onlar bu dildəki sözlərlə həm tələffüzçə, həm də yazılışca eynidir. Məsələn, tacik dilindəki «boğ»(bağ) sözü ilə – özbək dilindəki «boğ» (bağ, düyün) sözü həm tələffüzçə, həm də yazılışca eynidir.

1. Alınma sözlərlə düzələn omonimlər:

Özbək dilindəki omonimlərin çox hissəsini başqa dillərdən keçən sözlər təşkil edir. Bunların bir qrupu həm tələffüzçə, həm də yazılışına görə eyni olan omonimlərdir. Məsələn: «caz» sözü bu dildə «ovkat» (ovqat) bildirir. İngilis dilindən bu dilə keçən «cazz» (mis trubali çolğu asboblar orkestri) sözü, həm yazılışına, həm də tələffüzünə görə eyni olduğundan

omonim hesab olunur. Başqa bir misal: ərəb mənşəli «olmas» (almaz) sözü rus dilindən keçən «olmas» (qaymaq çiçəyi) sözü ilə omonimdir.

2. Özbək dilindəki omonimlərin ikinci qismi hər iki tərəfi alınma olan sözlərdir. Məs.: rus dilindən alınma «sud» (kişilərin qunoxıra karab cazo belqilovçi va cancalli masalalarni acrim kiluvçi orqan) – (məhkəmə) sözü ilə farscadan alınan «sud» (v k -karrzni tulaşda, ündan foydalanqanlik üçün, kuşib beriladiqan xissa)- (mənfəət - xeyir)sözü omonimdir. Və yaxud: italyan mənşəli «banca» - (pul bilan muomala kiluvçi muassasa) sözü ilə polyak mənşəli «banka» (silindrsimon idiş) – (şüşə qab-banka) sözləri də omonim hesab olunur.

3. Özbək dilindəki omonimlərin digər qismi isə başqa dillərdən alınan, eyni sözün iki müxtəlif mənə verən sözlərindən ibarət olan omonimlərdir.

Məsələn: ərəb mənşəli «asr» (əsr-zaman, vaxt bildirən yüzillik) sözü ilə «asr» (şom nomozı) sözü omonimdir. Digər misal: fransız mənşəli «kadr» (cadre-maclum soxa büyiça yetişqan mutaxassis) sözü ilə «kadr» (kinolentadaqi xap bir surat) mənalı söz omonimdir. Latın mənşəli «original» (oriqinalis), «operasiya», ərəb mənşəli «rasm» ±~ψ - rəsm sözü həm rəsm sənətini (şizik, sancati bilan aks ettirilqan xayet lavxasi) həm də adət (kup takrorlanaverip, avloddan-avlodqa ütüb künikib ketilqan odat) mənalarında işlənməklə omonimlərdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə fars, tacik dillərindən olan alınma omonimlər qismən üstünlük təşkil edir.

Məsələn:

<i>özbək</i>	<i>azərb.</i>	<i>tacik</i>
<i>kələpuş</i>		<i>kələpüş</i>
<i>düppi</i>	<i>araqçın</i>	
<i>Bəççə</i>	<i>uşaq</i>	<i>bəççə</i>
<i>Bələ</i>		
<i>Sərpüş</i>	<i>qazan</i>	<i>sərpüş</i>
<i>Korkok</i>	<i>qapağı</i>	
<i>Dəstək</i>		
<i>qap,</i>	<i>qonaqlıq</i>	<i>qəştək</i>
<i>ziyafət</i>		
<i>ıcrəmo</i>	<i>payız</i>	<i>tirəmə</i>
<i>Kuz</i>		
<i>Zəmirca</i>	<i>yemiş</i>	<i>zəmuça</i>
<i>xandalak,</i>		
<i>çərçə</i>	<i>balqabaq</i>	<i>kadu</i>
<i>Kədc</i>		
<i>Ковок</i>		
<i>Kəpçə</i>	<i>bel</i>	<i>kafçə</i>
<i>kiçik</i>		
<i>belkurak</i>		
<i>Kurə</i>	<i>qoduq</i>	<i>kura</i>
<i>Xütik</i>		
<i>bərək//bər</i>	<i>düşbərə</i>	<i>çuççara</i>
<i>əq</i>		
<i>çuçvara</i>		

Özbək dili lüğət fondunun əsasını ümumtürk leksik qatı təşkil edir. Dialektlərdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar heç özbək ədəbi dilində qalmamışdır. Bu leksik-semantik qruplara da şamil olunur.

Uzun illərdən bəri fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu günə

gəlib çıxan elə sözlər var ki, onlar ilkin mənalarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Məsələn:

<i>aya</i>	<i>ovuc</i>
<i>allaşan</i>	
<i>oğlok</i>	<i>keçi</i>
<i>təkə</i>	<i>balası, oğlaq</i>

Özbək dilindəki «yavul» - aula bənzəyən söz bu mənada çox maraqlıdır. «*Onəm yavul kidirip ketti*» (anam aulu axtarmağa getdi) «*xotuğu yavul ketkən*» (onun xanımı qonaq getdi). Bu söz özünün ilkin mənası olan (kışlak) «*qışlaq*» mənasını itirərək yalnız qadınlara aid olmuş və «*avulqa getdi*», «*aul kidirin kettr*» sözlərində qorunub saxlanılmışdır.

Özbək dilindəki omonimlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dildə işlənən hər hansı bir söz o dilin dialektlərində işlənən digər bir sözlə omonim ola bilər. Məsələn, Daşkənd dialektindəki «*kuyonçik*» (epilepsiya xəstəliyi) ilə ədəbi dildəki «*kuyotik*» (çanaqdakı vətər) sözləri omonimlərdir.

Özbək dilindəki omonimləri mənşəyinə görə 2 yerə ayırmaq olar:

1. Qrammatik omonimlər. – (bunlar həm yazılışca, həm də tələffüzçə təsadüfən eyni yazılanlardır). Qrammatik omonimlərin özü də 2 yolla düzəlir:

1) şəkilçilərlə: *bandi//bandi* «əsir», *band+i* «onun bəndi»; *qullar//qul+lar* «güllər», *gül+la+r* «güllər açılır»; *ataladi//atala+di* «qarışır», *ata+l+adi* adlanır, «ata adı».

2) fonetik dəyişmələr nəticəsində: *yoği//yoğ+i* «onun tə-

rəfi», *yoğ+tu* «onun piyi, iç yağ», *yoğqan/yoğ+qan* «yağırdı (yağış), *yoğ+qan*» yandırırtdı».

2. Leksik omonimlər isə 5 üsulla yaranır:

1) başqa dillərdən alınma sözlər hesabına: *sir-* «sirr», «boya»; *alam* - «ağrı», «bayraq», «ələm» və s;

2) özbək ədəbi dilinin dialekt sözləri ilə zənginləşməsi hesabına: *bulışmok* - ayırmaq, «nişanlanmaq»; *çavok* - «xırda balıq», «çəkilməmiş ət(farş)» və s;

3) sözlərin leksik inkişafı nəticəsində: *ort* - «arxa», «yük-lə»; *ğarç* - «cırıldamaq», «səs təqlidi»; *kük* - «səma», «göy (rəng)»; *ütar* - «keçici, ötəri», «sürü» və s;

4) sözlərin semantik dəyişməsi nəticəsində: *banoras* - «şə-hər adı», «parça növü»; *teri* - «dəri», «yemək növü»; *yaraşmok* - «barışmaq, sülhə gəlmək», «yaraşmaq (geyim mənasında)»; *kizik* - «közərdilmiş, qızgın», «maraqlı»; *is* - «iy, qoxu», «his-duda» və s;

5) sözlərin fonetik inkişafı nəticəsində: *üt* - «ot», «od»; *uç-* «üç», «təpə(başda)», *çağır* - «şərab, çaxır», «daş növü»; *boğ-* «nəyinsə bağı», «bağ»; *oz* - «az», «arıq»; *yor* - «acıla, sanc», «dost» və s.

Omonimlərin leksik yolla yaranmasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, digər türk dillərində elə fellər var ki, onlar başqa nitq hissələrində də müşahidə olunur. Türkologiyada bu barədə müxtəlif mülahizələr var. P.M.Melioranski və İ.A.Batmanov belə sözləri fel və adların differensiallaşması, M.Kaşğaridən başlayaraq məşhur dilçilər - Q.Vamberi, S.Cəfərov, A.Yuldaşov müstəqil qoşa sözlər saymışlar. A.Qu-lyamov belə cütlükləri sözlərin semantik dəyişməsinin, K.Axa-nov isə fonetik dəyişmənin nəticəsi hesab etmişlər. B.M.Yunu-səliyev və M.Mirtacıyev isə K.Qrönbekin fikrinə əsaslanıb on-

ları fellərin leksik-qrammatik inkişafının məhsulu olaraq ilkin omonimlər adı vermişlər.

İlkin omonimlərin isə xarakterik xüsusiyyəti tərəflərindən biri fel olan cüt sözlərdən ibarət olmasıdır. Məsələn:

1) fel+isim: *iç [iç(mək)+iç(daxil)]*;
sol [qoy(maq)+sal(körpücük)];
ort yüklə (mək)+arxa];

2) fel+sifət: *ış [birləşdir (mək)+qoşa]*;
ış [döy(mək);taqqıldat(maq)+quru];
or(aç+ışıqlı);

3) fel+zərf: *küp [böyü(mək)+çox-çox]*;
oz [arıqla(maq)+az-az];
cim [sus(maq)]+sakit, yavaş, itaətka);

4) fel+bor(var) sözü: (*gəl+var*) və s.

Məlumdur ki, bütün türk dillərindəki kök sözlər *sait* + *samit* quruluşuna malikdir¹. Bu quruluş özbək dilinin ilkin omonimlərində özünü daha qabarıq büruzə verir. İlkin kökləri *ti-* olan və «kəsmək» mənasını verən *tiz-*, *tik-*, *til-*, *tit-*, *tir-* (müasir özbək dilində isə *tira-*) fellərini buna misal göstərmək olar.

Bu da məlumdur ki, *samit+sait+samit* quruluşunda olan fellərin son səsi onların təsirli, yaxud təsirsiz olmalarını müəyyən edir. M.Mirtacıyev onları semantikalarına görə bir neçə yerə bölərək ilkin köklü təsirsiz fellərdəki son samitlərin *-n*, *-m*, *-nq*, *-l*, *-k*, və *ya -ş*; təsirli fellərdəki son samitlərin isə *-r*, *-z*, *-s*, *-t* samitləri ilə bitmələrini ehtimal edir².

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. II, ч.1.М., стр. 100.

² М.Муртаджиев. Возникновение лексических омонимов в узбекском языке. АКД,Ташкент, 1964, стр.10.

Qrammatik omonimlər (onlara omoformlar da deyilir) qrammatik dəyişmələr nəticəsində yaranır.

Müasir özbək dilində omonimlər aşağıdakı qrammatik şəkilçilərlə düzəlir:

-a şəkilçisi fel köklərindən isim, sifət düzəldən şəkilçidir.

1. Yeçib yuvar *sanama* qızlar, kulimni (sənəm – qız, gözəl mənasında).

2. sanama – çəki çəkmə, naxış vurma sənəti.

- *ayak* şəkilçisi – fel köklərindən gələcək zaman mənalı samitlə bitən feli sifət düzəldir. Məs.: 1. kelacak – «gələcək». Eyni zamanda bu şəkilçi ilə düzələn feli sifətlə qəti gələcək zaman feli də düzəlir:

Bizniq baxtiyor kelacaqimiz (bizim bəxtiyar gələcəyimiz).

2. *Muradxon kelacak* (Muradxan gələcək).

- *mok* şəkilçisi – ilə düzələn omonimlər: yazmoq – «yazmaq», *Ükib bülmaydıqan kilib yozubsan*. «Sən aydın yazmısan».

yozmox – döşəmək, sərmək- dasturxon yazmoq.

üozmox – günaha batmaq.

ANTONIMLƏR

Karluq qrupu türk dillərinin leksikasında antonimlər də mühüm yer tutur. Adından da məlum olduğu kimi, antonimlər bir-birinə zidd məfhumları bildiren əks mənalı sözlərdir. Antonimlər həm insan həyatında, məişətində, həm də təbiətdə baş verən təzadlı hadisələrin fərqlərini bildiren əvəzədiməz leksik-semantik söz qruplarından. Məsələn: *buyıl-bıltır*, *eqri-tüz*, *qız-oqlan* (özbək); *atalik-analik*, *atasiz-anasız*, *ıuğan*, *çökân* -

“cavan-yaşlı”, oğulluk-kızlıq, oq-sol - “sağ-sol”, dos-duşman (uyğur) və s.

Antonimlər bu dillərin şifahi xalq ədəbiyyatında, bədii ədəbiyyat nümunələrində, xalq məsəlləri (məqallarda), atalar sözü və təmsillərdə, eləcə də nəzm əsərlərində geniş işlənmişdir. Məsələn:

Yaxşıqə - işarət, **yamaşa** – juvalduz; **Vapasız** qerindaştin – **Vapadar** xoşna yaxşı; **çon** bolsan üzəgni **kizik** tut; **Künduzi** türük-türük **Kezisi** buluq sürük (uyğur); **Säxiläp** bolmasa erdi, **Bäxilni** yap ıutap erdi! **Säxiläp** şeraputidin **Bäxillär** kün kərär ermiş! (salar) və s.

Başqa türk dillərində olduğu kimi, tədqiq olunan dillərdə də antonimlər, əsasən isim, sifət, say və fellərdən düzəlir; sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Məsələn: **sadə**: **qış** - **yaz** (isim), **aq-çara** (sifət), **az-çox** (say), **yat-dur** (fel) və s.; **düzəltmə**: **qaranğuyoruk**, **qattıq-yumşaq**, **tatlık-azzik**, **hallıq-halsız**, **nainsap-insaplıq**; **mürəkkəb**: **xosal-xoram**, **qayğü-həsərət** və s. Atasidin karyış alğan **Sağdru-ölmäs!** (uyğur); **Axuř** emesken, **qaror** emesken, **poyci jen'şeli!** (salar); **Dustimi** da, **duşmanimi** da titrattim (özbək).

Müşahidələr göstərir ki, karluq qrupu türk dillərində işlənən qoşa sözlərin komponentləri də antonimlərlə ifadə olunur. Məs.: *hayat-mamat*, *eliş-beriş*, *kelim-ketim*, *qıjayın-soxiblar*, *azdu-tola* və s. **Kelimli-ketimli** *dunnä*, *sonı* da **mamattı** *dunnä* (uyğur), **qıjayın-soxiblar** *çaqimizni* *kupaytiradiqan* buldılar, *lekin* *oldadılar* (özbək).

Göründüyü kimi, yuxarıda verilən nümunələrdə antonimlər obyektiv varlıqda baş verən hadisələrin təzadlı anlayışlarını ifadə etməyə xidmət göstərmişlər.

Digər türk dillərində olduğu kimi, karluq qrupu türk dillərində də antonimlər polisemiya, o cümlədən sinonimika hadisələri ilə sıx əlaqədə olur. Məsələn:

1. **qelin** (qelin qəğəz, qelin taxtay)—**nəpniz**; 2. **qelin** (qelin zaz, qelin qoray)—**salan** (surək); 3. **qelin** (qelin üzük tavuc)—**inzikə** və s. Əgər bu sinonim cərgələrə **qelin münasibət**, **qelin dost**, **gzi qelin adəm** sözlərini də qoşsaq, bunlar da öz növbəsində başqa antonimli sinonimik cərgə yaratmış olarlar. Belə ki, tədqiq olunan dillərdə bir sözün antoniminin bir neçə sinonimik cərgə ilə ifadə olunması da mümkündür. Məs/: **az-köp**; **jik**, **tola**, **mol**, **nurgun**, **kəpəri**, **vəççida** və ya: **asta**— **çapsan**, **ildam**, **tez**, **iştik** və s.

Karluq qrupu türk dillərində antonimləri mənə xüsusiyyətə gürə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) Əşya bildirən antonimlər. Məsələn: **Kük diqän üze**—**yiğnä**, **ak diqän yip**.

b) miqdar və ölçü, eləcə də həcm bildirən antonimlər. Bunlar tədqiq olunan dillərin hər üçündə mövcuddur. Məsələn: **artuq-kəm** (özbək), **artuq-kam** (uyğur), **artuk-kem**(salar), **Az yatdım şänxo yamında**, **çok bilän yatkanda** (uyğur);

c) qohumluq, cins bildirən antonimlər: **Atam sän**, **sän!** **Anam sän**, **sän!**(uyğur); **Pu tazgur oqlän aba!** **Iča!** **tep yuqlamıuu** (salar); **Sahū**[-uü **İ ulқан avalerim!** **Yalқан iyelerim;** **Tokus oğulluk**, **ber kızluk bolğai!**; **Ar xotun ikölän keçini**, **Naqma kıp**, **toi kəp berimiz**. **Atalikle**, **analikle** **Deçmi dasmä gül ikän!** **Atasizla**, **anasizla köibekän kül ikän;**

z) Əlamət və keyfiyyət bildirən antonimlər: **Ai**, **ber yaxşıqa**, **Ber yaman xər yä dä ba!** (uyğur); **Anu teper yaxşı iyamenni kupe**, **i** [ki **supse3ux sürini3'anä!** (salar); **Sän tart**, **män**

tart, **aqaine**, **törtöla tən tart**, **Sän soı**, **män soı**, **aqaine**, **tötölä tən soı** (uyğur); **Kakasy** uxtamış, **inisi** saxlamış; **Uu an** mikän, **zökän** miken kanşanda yamkan və s.;

d) münasibət bildirən antonimlər: bez ikölän **dos** bulainiñ **Duşmanğa** toıdurmañ yañrim;

e) təbiət hadisələri bildirən antonimlər: Bu xava xava modu? **Kä yamğur** yağamodu? **Öz** kızni almakka **Şarıda** reva modu?; **yläk**(<ölyq) kopap, **tiriqini** tutuv aldı(uyğur); **Ki** | yoqqan volzi, **öi** yoqqan volzi;

ə) tərəf bildirən antonimlər: qabaq>arxa: At **aılımda**, **kün keñimda** Xezirəp (<xäsrät) içimda ; sağ> sol: **Oñ** kolumğa arak aldım, sol kolumğa şam çirak; qaş-göz: **Kaşım** bilän közüñqa **Aşni** boldum özünqä;

f) hərəkət bildirən antonimlər: gəlmək>getmək: Bez **käqü** däk! Bez **ketqü** däk!; gələn>gedən: **Bağanladin**, **käränladin** Seni suraı mo!?!; batırmaq>çıxarmaq: Ber yiğniçi **soğarañ**, Ber yiğniçi **uiğarañ**; Kişiqə **kəlmə**, üzün **jiğlaysən** (maqal).

Beləliklə, müxtəlif ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrdən də aydın olur ki, karluq qrupu türk dillərindəki antonimlər istər bədii ədəbiyyat incilərində, istərsə də canlı danışiq dilində rəngarəng üslubi çalarlıqlara malikdirlər. Antonimlər işləndikləri hər bir yerdə digər leksik-semantik qruplar kimi üslubi bir vasitə rolunu oynayır, oxucuda təzadlı anlayışların müqayisəli təsəvvürünü yaradır, əşya və hadisələrin əlamət, keyfiyyət və münasibətləri haqqında canlı təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Elçin MƏMMƏDOV
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SOMATİK LEKSİKA

I. BƏZİ SOMATİK VAHİDLƏRİN ETİMOLOJİ ARAŞDIRILMASI

Türk dillərində və onlara aid dialektlərdə, eləcə də yazılı mənbələrdə qədim formaları özündə saxlayan çoxlu sayda leksik vahid işlənir. Düzdür, bu leksik vahidlərin bəziləri etimoloji araşdırmaya cəlb edilərkən qohum olmayan dillərin də materiallarına əsaslanmaq lazım gəlir. Lakin əksər sözlərin etimologiyası türk sözyaratma modellərinin, türk əsilli köklərin bazası əsasında izah edilir. Hətta etimoloji araşdırmalara kömək edən dil faktları türk dillərində o dərəcədə mükəmməl qorunub ki, təhlil üçün monqol, tunqus-mancur dillərinə müraciət etməyə ehtiyac qalmır.

Türk dillərinin lüğət fondu çox zəngindir. Bu zənginliyi yaradan sözlərin bir qrupu bütün türk dillərində cüzi fonetik fərqlə işlənir. Belələrinə insanın bədən üzvlərini bildirən leksik vahidləri göstərmək olar. Əslində həmin sözlər digər söz qruplarına nisbətən daha qədimdir. Bu qədimlik xüsusiyyəti həm onların çoxlu mənə qazanmasında, həm də bütün türk dillərində eyni intensivliklə işlənməsində özünü göstərir. Belə ki, qədim dil faktları olan bədən üzvlərini bildirən sözlər ulu türk dilində işlənmiş və diferensiaslaşma zamanı yaranan milli türk dillərinə eyni işlənmə xüsusiyyətlərilə keçmişdir.

Dilçilikdə aktual sahələrdən biri olan bədən üzvlərinin termin kimi ifadəsi «somasemiya» sözündə öz əksini tapmışdır.

Bəzən yuxarıda qeyd etdiyimiz termin «somatizm» formasında da işlədilir. Hər iki halda bu terminlər bədən üzvlərini bildirən sözləri və onların yaratdığı məcazi mənəli ifadələri əks etdirir. Terminin əsasında dayanan «soma» hissəsinin «bədən» mənəsini bildirdiyi dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilmişdir¹. Bu sözlərə məxsus və bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamət idiomatiklikdir². Yəni insanın bədən üzvlərini bildirən sözlər məcazi mənəli ifadələrin – frazeologizmlərin yaranmasında (bəzən bunlara somatik-frazeologizmlər də deyilir) çox məhsuldar şəkildə iştirak edir. Bu sahənin araşdırıcılarından biri olan Ə.Hacıyeva haqlı olaraq göstərir ki, «dildə tam köhnəlmiş, yaddan çıxmış somatik ifadələr – somasemiya yoxdur, canlı danışq dilində, eləcə də bədii əsərlərin dilində belə ifadələrin arxaik hesab edilənləri təzələnilir, onlar ifadəlilik və işləklik qazanır»³.

Dilimizdə rəngarəng məcazi mənəli birləşmələr əmələ gətirən somatik sözlər aşağıdakılardır: *ağız, ayaq, alın, arxa, bağırsağ, barmaq, baş, beyin, bel, boğaz, boyun, burun, qabırğa, qan, qarın, qaş, qıç, qol, qoltuq, qulaq, daban, damaq, döş, əl, əsəb, yan, yumruq, kəllə, kürək, göz, ovuc, öd, pəncə, saç, sinə, sifət, sümük, tük, üz, ürək, hörük, çənə, çiyin*.⁴

Bəzi frazeoloji birləşmələr somatik sözlərin etimoloji təh-

¹ E.Məmmədov. Özbək və Azərbaycan dillərində somatik vahidlər. Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2004, səh.226-227; G.Karanfil. Qaqauz dilinin somatik leksikası. Tədqiqatlar, №4, Bakı, 2004, səh.115-117.

² Ə.H.Hacıyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, səh.7.

³ Yenə orada, səh.7.

⁴ Г.Гурбанлы. Сравнительное исследование многозначной соматической лексики (на материалы русского и азербайджанского языков), Автореф. канд.фил.наук. Баку, 2000, с.17.

lilini düzgün istiqamətə yönəltməyə kömək edir. Bu mənada insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin etimoloji araşdırılması zamanı onların yaratdığı somatik-frazeoloji vahidlər də müqayisəyə cəlb olunacaq.

Ağız. Bu söz türk dillərində *ağız//ağız//avız//ağuz//avız//avuz//oğiz* variantlarında işlənir. «Qədim türk lüğəti»ndə *ağaz* formasında qeyd olunmuşdur (DTC,17).

Sözün qədim mənbədə qeyd edilmiş forması *ağaz* sonrakı mərhələdə *ağiz* variantına dəyişmiş və türk dillərində işlənən formalar da elə *ağiz* sözünün derivatlarıdır.

«*Ağiz* formasının özü iki istiqamətdə təkamül yolu keçib:

1) *ğ* -süz işlənən forma; 2) *ğ* -nın *v* -ya keçmiş forması.

Birinci fonetik təkamülün məhsulu türk, qaqauz, xakas dillərində işlənən *avız//a:z//a:s* formalarıdır ki, bunlardan qaqauzcada işlənən *a:z* forması çox güman ki, «*ağaz*»-dan formalaşmışdır.

İkinci fonetik təkamülün nəticəsində yaranan formalar bütün qırqcaq dillərində, ayrıca türk və türkmən dillərinin dialektlərində işlənir. Eyni zamanda, *av//o:z//o:s//u:s* bazaları əsasında yaranan formalar qırğız, altay və yakut dillərində işlənir» (ЭСТЯ, 81).

Ağız sözü bütün türk dillərində ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Lakin bəzi türk dillərində bu sözün başqa mənaları da bildirdiyi müşahidə olunur. Məsələn, çuvaş dilində «nitq» mənasını, özbək dilində «söz, kəlmə» mənalarını da ifadə edir: *Makolada bu xakda bir oğizsuz yok* «Məqələdə bu barədə bir kəlmə belə yoxdur». ¹ Yakut dilində hətta bu söz «dodaq», «üst dodaq» mənalarını da bildirir.

¹ Узбекско-Русский словарь. М., 1959, с.313.

«*Ağız* sözünü *ağ* + *ız* hissəsinə ayırmaq mümkündür. *Ağ* – kökü monqol dilində «yarıq», «açıq», «geniş açılmış», tunquz-mancur dillərində «dimdik», «deşik» mənalarını bildirir. *Iz* morfemi «cəmlik» mənasını daşıyır. Məsələ burasındadır ki, bu cür morfoloji analiz apararı V.Banq da digər bədən üzvlərinin adlarını təhlil edərkən –z ünsürünün «ikilik» mənasını bildirdiyini göstərir. Məsələn, *bəviz* sözündə «iki yanaq», *əkiz* sözündə «iki oxşar canlı» mənaları qabarıq görünür. Bir qrup tədqiqatçılar (Y.Nemet) *ağız* sözünü fin-uqor və nen dillərindəki ekvivalentləri ilə tutuşduraraq uyğunluqlar olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Hətta Ramstedt *ağız* sözü ilə koreya dilində «*ağız*» mənasını bildirən *ağari* və kalmık dilində «deşik» mənasını daşıyan *ağ* formaları arasında əlaqə olduğunu göstərir» (ЭСТЯ, 82).

Beləliklə, *ağız* sözünün türk dillərində və qeyri-türk dillərində ifadə etdiyi mənaları nəzərdən keçirərkən həmin sözün «dodaq» mənasını bildirən *ağ*- kökündən və «ikilik» mənasını ifadə edən *-ız* affiksindən ibarət olduğu fikrinə gəlmək olar. Buradan *ağız* sözünün «iki dodaq» mənasını bildirdiyi ortalığa çıxır. *Ağız* sözünün iştirakı ilə əmələ gələn «*ağzını* qıfıllamaq» somatik-frazeoloji birləşməsində somanın «dodaq» mənasını bildirdiyi görünür.

Ağız sözünün yuxarıda təklif etdiyimiz etimoloji təhlilinə yaxın bir formada analizi prof.A.Axundov da aparmış və qeyd etmişdir ki, «*ağız* sözünün iki hissədən – *ağ*- kökü və *-ız* şəkilçisindən ibarət olması şübhə doğurmur. Demək mümkündür ki, *aq* – əvvəllər, göründüyü kimi, insan bədəninin üzvlərini bildirən «dodaq», «çənə» mənalarını vermişdir. Müasir Azərbaycan dilində *a:ğ* sözünün «aşağı çənə» mənasında anq,

ana, əng genetik korrelyatları olduğuna görə *ağız* sözünün ilkin hipotetik formasını *anqız* şəklində bərpa edirik.

Artıq qeyd edildiyi kimi, *-uz* şəkilçisi qoşalıq kateqoriyasının qrammatik göstəricisidir. Beləliklə, əvvəllər «*ağız*» və «*çənə*» mənaları bildiren *ağız* soması sonralar məhz *ağız* mənasında işlənmişdir.¹

Ayaq. Bu söz türk dillərində *ayak//ayağ//ayax//azax//ızak//atax//yadaq//oyek* formalarında işlənir.

«Qədim türk lüğəti»ndə bu söz *azak//adak* şəklində qeyd olunmuşdur (DTC, 8).

«Təqdim olunan fonetik variantlar ümumtürk əsaslı *ayak* formasına söykənir. Məlum olan bu formalardan fərqli bir işlənmə variantı yakut dilində qorunmuş *yadak* sözüdür. Bu forma tədqiqatçılar tərəfindən *y*-laşmış qədim variant hesab olunur. Altay dillərində işlənən *padak* forması *yadak* sözündəki *y*-nın proteza hadisəsi olmadığını göstərir»(ЭСТЯ, 103)/

Ayaq sözü türk dillərinin hamısında «pəncə», «ayağın altı» mənasını ifadə edir.

Hərəkət vasitəsi mənasından törəmiş *ayak* sözü *ay//ad* felinə *ağ//ak* affiksinin qoşulması ilə əmələ gəlmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *ay-amak* sözü «çayın üzərindən salınan və bir nəfərin keçə biləcəyi körpücük, keçid» mənasını bildirir (DS,I,406). *Addamax* sözü «sudan balaca keçid»(ADDL,23), Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində *addama* formasında «arıxdan və ya kiçik çaydan keçmək üçün qoyulan daş» mənasını bildirir.²

¹ A.Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, səh.300.

² Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1966, s.225.

Prof.A.Axundov *ayaq* sözünün etimoloji analizini aparaq göstərir ki, «*atmaq* felinin kökü olan *at-* sözünə fəldən isim düzəldən *-aq* şəkilçisinin (müq.et: *yat+aq* = *yataq* sözündə olduğu kimi) artırılması ilə düzəlmişdir:*at+aq* = *ataq*. İnkişaf prosesində *ataq/atağ/atax* forması *adaq/adağ/adax* şəklinə düşmüş və həmin dövrdən *adaq//azaq//layaq* şəkillərində işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, *p/d/z/ɣ* səs uyğunluğu türk dillərində geniş yayılmışdır».¹

Azərbaycan dilinin dialektlərində *ayaqçı* sözü işlənir. Burada *ay-ağ* «addım» mənasını bildirir.² Eyni zamanda, dilimizin dialektlərində *ayustu/ayüstü* sözləri «ayaqüstə» mənasını ifadə edir (ADDL, 25). Əslində təhlil olunan bütün formaların *ay-, ad-, az-* köklərindən əmələ gəldiyi şübhəsizdir.

Vamberi «addımlamaq», «addım», «ayaq» mənalarını bildiren *at//ay//az//aq* köklərini ayırmış və bunların müxtəlif formalarda «ayaq» mənasını ifadə etdiklərini qeyd etmişdir. Onun bu etimoloji analizinin qeyri-dəqiqliyinə baxmayaraq, əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Nemet Vamberinin bu təhlil sxeminə əsaslanaraq, *ayak* sözünün kökünü çuvaş dilində işlənən və «addım atmaq» mənasını bildiren *ut-*, qırğız, qazax, türk(osmanlı), Azərbaycan dillərində işlənən *addım//atla//adda* sözləri ilə müqayisə etmişdir.

Eyni zamanda, monqol dilində «yola düşmək» mənasını ifadə edən *ayala//ayalax* sözləri işlənir» (ЭСТЯ, 103).

Beləliklə, yuxarıda aparılan müqayisələr onu göstərir ki, qədim forma *adak* sonrakı mərhələdə *azak//ayaq* formasına transformasiya olunmuşdur. Etimoloji təhlilə cəlb edilmiş *ayaq*

¹ A.Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, səh.469.

² Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1966, s.225.

sözünü *ay+aq* hissələrinə parçalamaq mümkündür. Burada *ay-* «addım», *-aq* affiksi isə cütlük hal şəkilçisidir. Fikir versək, tərkibində *-aq//ək* ünsürləri olan *ayaq, qulaq, böyrək, bəbək, yanaq, kürək, topuq* sözləri cütlük təşkil edən bədən üzvlərinin adlarını ifadə edir.

Alın. Türk dillərində *annu//arın//al* formalarında işlənir. Türk(osmanlı), altay dillərində «ön», tafalar, uyğur, kumandin dillərində, eləcə də türk (osmanlı) dilinin dialektlərində «sifətin yuxarı ön tərəfi», «əks tərəf» mənalarını ifadə edir (ЭСТЯ, 146).

Alın sözü «ön» mənasını bildirən *al-* kökünün üzərinə kiçiltmə mənasını yaradan *-ın* affiksini artırmaq yolu ilə əmələ gəlmişdir. Sözü belə hissələrə parçalanaraq etimoloji araşdırılmasına rəvac verən fakt ondan ibarətdir ki, türkmən dilinin Noxur dialektində «alın», «ön» mənalarını bildirən *al* sözü işlənir. Həmin dialekti tədqiq edən X.Muxiyev «ön» mənasını ifadə edən *al* sözüne bir qrup hal şəkilçiləri artıraraq bildirdiyi mənaları təqdim etmişdir.¹

Yuxarıda təqdim olunan etimoloji analizi Melioranski, V.Banq, sonralar Şerbak, Brokelman, Dörfer kimi dilçilər də aparmış və sözün *al-* hissəsinin «ön tərəf» mənasını bildirdiyi fikrinə gəlmişlər.

Sözün əsasım «ön», «qarşı» mənalarını bildirən *al-* kök morfemi təşkil edir. *-ın* isim düzəldən şəkilçi kimi *al* sözüne, görünür, sonralar əlavə edilmişdir.²

Ovurd. Türk dillərində *avurt//aurt//uvurt//u:rt//o:rt//urt//*

¹ Muxiyev X. Türkmən dilinin noxur dialekti. Aşqabat, 1959, s.232.

² В.Асланов. О путях установления первичных корней слов с не продуктивными аффиксами в тюркских языках, АДД, 1967, с.91.

hovurt//omurt//ağurt fonetik variantlarında işlənir.

Qeyd edilmiş bu əsas formalar içərisində türk (osmanlı) variantı *avurt*, türkmən və özbək variantı *ovurt* sözlərinin *ağ//ov* hissələri qıpçaq forması *urt* hissəsi ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Xakas dilində də *ort* forması işlənir.

Türkmən dilinin dialektlərində işlənən *xovurt* sözünün əvvəlindəki *x-* səsi proteza hadisəsidir.

Yakut dilində işlənən *omurt* forması çox güman ki, *oburt* sözündən törəyib.

Qədim uyğur mənbələrində qeyd olunmuş *adurt* sözü «yanaq» mənasını bildirir. V.Banq hesab edir ki, *adurt* formasının inkişafı zamanı sonrakı mərhələdə *d ~ b ~ v* əvəzlənməsi baş vermişdir (ЭСТЯ, 407).

Ümumiyyətlə, *ovurd* sözü türk dillərində «yanaq», «yanağın içəri hissəsi», «üz», «udlaq» mənalarını ifadə edir.

Ovurd sözünün semantikasına fikir versək, məlum olur ki, türk dillərində ifadə olunan əsas məna «ağzın giriş hissəsi», «qidanın çeynəndiyi yer» mənalarıdır. Digər mənalar əsas mənanın kompleks əlaqə assosiasiyası prinsipi üzərində yaranmışdır.

«Qırğız, xakas, altay dillərində *avurt//ovurt* sözlərinə *-a, -la* affiksləri qoşulur və yaranan *urta//orta//aurtla* sözləri «ağzına maye doldurmaq», «hortahortla içmək», «dadmaq» mənalarını ifadə edir.

Ovurt sözünün kökündə dayanan feli *-op* şəklində bərpa etmək olar. Müqayisə üçün deyək ki, yakut dilində *uop* sözü «ağzına bir şey doldurmaq» mənasını bildirir. Eyni məna bildirən *op* forması noqay dilində, *optuk* forması tuva dilində, *opkok* forması qırğız dilində işlənir.

Sadalanan bu formaların əsasında dayanan *op* feli *ovurt* sözünün başlanğıc mərhələdə fonetik modifikasiyasıdır. Sonrakı mərhələdə *ovurt//urt* formaları əmələ gəlmişdir. *Op-* felindən düzələn *apıldat* sözü qırğız dilində «tələsə-tələsə yemək» mənasını ifadə edir.

Sözün kökünün iki paralel inkişaf istiqamətini qəbul etmək olar: *ap//ab* və *op//ob*. Bunlardan *ap-* inkişafın birinci, *op-* isə ikinci mərhələsidir. Yakut dilində işlənən *uop-* sözü «acgözlüklə yemək», «sümürmək» mənalərini ifadə edir» (ЭСТЯ, 408).

Sözyaratma standartlarını nəzərə almaqla *avurt//ovurt* sözünün əmələ gəlmə yolunu belə müəyyənləşdirmək olar: (*ab-ur-t//ob-ur-t*). Burada *ab//ob* elementləri fel kökü, *-ur* – «qida udmağa kömək edən», *-t* elementi isə türk dillərinin areal qruplarında «yer» mənasını bildirir. Bu təhlilə analogi olaraq sözün etimoloji parçalanmasını bir qədər dəyişmək olar. Belə ki, sözün *ab* və *urt* hissələrindən təşkil olunduğunu da iddia etmək olar. *Ab-* fel kökü və *-urt* – altay dillərində işlənir və «udlaq» mənasını daşıyan hissələr, haqqında söhbət gedən sözün əmələ gəlməsini şərtləndirə bilər.

Qırğız, altay, qazax dillərində *urta//urtla* fellərinin işlənməsi də bu fikrin doğruluğuna əsas yaradır.

Ovuc. Bu söz türk dillərində *avuç//avuş//avıç//auy//auç//oç//uas//uvuç//huş//huvıç//hvas//xavuç//abuç//övüç* fonetik variantlarında işlənir. Türk dillərinə aid qədim mənbələrdə *ovuç* formasının əvvəlki variantı *abuc* şəklində qeyd edilmişdir (DTC, 3). Sözün digər yerdə qalan formaları qanunauyğun şəkildə həmin formadan törəmişdir.

Türk dillərinin materialları əsasında bu sözün etimoloji analizini aparmaq çətinlik yaratdığından monqol dilinin mate-

riallarına müraciət etmək lazım gəlir.

«Monqol dilində «götürmək» mənasını bildirən *abu* feli, şübhəsiz, qədim türk forması olan *abuc* sözündən törəmişdir. Məşhur tədqiqatçı Korş türk dillərində olan *avuc* sözünü etimoloji təhlil edərək sözün kökü ilə monqol dilində «götürmək» mənasını bildirən *ab-xu* sözü arasında əlaqə olduğunu göstərir. Ramstedt də kalmık dilinə aid tərtib etdiyi lüğətdə *abuç//avuç* sözü ilə monqol dilindəki *abu//ab* və mancur dilindəki *afu* sözlərini müqayisə etmişdir» (ЭСТЯ, 409).

Türk dillərində işlənən *avuç//ovuç* sözünün kökü *av//ab* felləridir. Sözün *-uç* hissəsi ilə bağlı maraqlı mülahizələr söyləmək mümkündür. Belə ki, «qədim mənbələrdə qeyd edilən və «ovuc» mənasını ifadə edən *uç* sözü, eyni mənada, müasir tatar dilində işlənir. Qədim türk mətnlərində qeyd olunan *uç* forması sözün ifadə etdiyi mənanı özündə əks etdirir. Qədim formanın yalnız tatar dilində qorunması və «ovuc» mənasını bildirməsi tədqiqatçıları belə bir fikir söyləməyə vadar edib ki, *ovuc* sözünün hissələri haqda dəqiq mülahizə söyləmək çətinidir» (ЭСТЯ, 410). Lakin sözün kökündə *ov-* felinin dayandığı şübhəsizdir. İkinci hissə – *uc* hissəsi, fikrimizcə, *iç* sözünün fonetik şəkil dəyişməsidir.

Bəbək. Azərbaycan dilində «gözün ortasında qara dairə-cik», «körpə uşaq» mənalərində işlənir: Abbasın zəfəran kiini qırmızı xətlər görünən yanaqları yumrulandı, dərində gizlənən *bəbəkləri* parladı;

O gözəl sevməli ol nurlu *bəbək*,
Yuxusundan oyanar əsnəyərək.¹

¹ Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I cild, Bakı, 1964, səh. 233.

Bəbək sözünün kökü *bəbə* formasında bərpa edilə bilər. Çünki ümumxalq danışığı dilində *bəbə* sözü «körpə uşaq» mənasını bildirir.¹

V.Aslanovun 1973-cü ildə yazdığı doktorluq dissertasiyasında qeyd edilir ki, ilkin mənası «körpə uşaq» olan *bəbək* sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və Qazı Bürhanəddinin «Divan»ında işlənmiş, XV əsrdən başlayaraq «göz bəbəyi» mənası qazanmışdır. *Bəbək* sözü *bəbə* formasında «yeni doğulmuş» mənasında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunmuşdur.² XIV əsr azərbaycandilli yazılı mənbələrdə də bu söz «gözün ortasındakı qara» mənasında işlənmişdir:

*Müdəvvər nöqtəyi-xalun bəbək tək eynə qondırdum,
Bəbəksiz qalsın ol göz kim, bu xalın qədrini bilməz.*³

Müasir türk(osmanlı) dilində «körpə uşaq», «oyuncaq kukla» mənalərini bildirən *bebek* və türkmən dilində «göz bəbəyi» mənasını bildirən *bebek* sözləri işlənir: *Yarın seni bonmarşeye götürəcəgim, begendigin bebegi alacağım*⁴, «Sabah səni univərmağa aparacağam və bəyəndiyin oyuncaq kuklanı alacağam»; *Özlerinin öyündə xem şeyle bir bebeğin əmele qelmeğini Allahdan dileyərlər*⁵ «Öz evlərində də belə bir uşağın dünyaya gəlməyini Allahdan arzu edirlər».

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, müasir türkmən dilində *bebenek* sözü «göz alması» mənasını bildirir: *Bəbeneğin akdımı?*⁶ «Gözlərin kor oldumu?».

¹ E.M.Məmmədov. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində (türk mənşəli ümumi isimlər və fellər əsasında). Nam.diss., Bakı, 2004, səh.41.

² Bax: V.İ.Aslanov. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar. II cild, Bakı, 2003, səh.205.

³ C.Qəhrəmanov. Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı, 1970, səh.127.

⁴ Türkçe Sözlük, I cild, Ankara, 1992, səh.161.

⁵ Türkmən dilinin sözlüğü. Aşqabat, 1962, səh.118.

⁶ Туркменско-русский словарь. М., 1968, с.124.

Bəbək sözünün kökü *bə-* formasında təsəvvür edilə bilər. *Bəralmək* felinin də *bə-* kökündən yarandığı şübhəsizdir. «Gözləri bərələ qalmaq» ifadəsində «göz bəbəyinin» aldığı vəziyyət əks olunmuşdur.

II. SOMATİK VAHİDLƏRİN FRAZEOLÖGIYADA YERİ

Türkoloji ədəbiyyatda əksər hallarda karluq qrupuna özbək və uyğur dillərini daxil edir, karluqların formalaşmasını bilavasitə uyğurların formalaşması ilə eyniləşdirirlər. «Əslində isə uyğurlar çox-çox əvvəllər həyat səhnəsinə atılmış (III-V əsrlər), karluq tayfaları ortaya çıxana qədər həttə ədəbi dili, yazısı da olmuş, çoxlu abidələrə (uyğur abidələri) malik olmuşlar».¹

Karluq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində çin, tibet, moңqol dillərindən keçmiş sözlər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, bu qrup dillərdə oğuz-Səlcuq uyğunluğu da çox qüvvətlidir. Bu, karluqların əvvəlcə oğuz, sonralar isə Səlcuq hökmranlığı dövründəki əlaqələri ilə izah oluna bilər.

Əksər türkoloqların fikirlərini nəzərə alsaq, karluq qrupu türk dillərinə özbək, uyğur və salar dillərini daxil etmək olar. Bu dillərin xüsusiyyətlərindən danışan tədqiqatçıların bəziləri həmin dillərin oğuz qrupu ilə daha çox yaxın olduğunu söyləyirlər. Məsələn, salar dilinin araşdırıcılarından E.R.Tenişev qeyd edir ki, «müstəqil türk dillərindən biri olan salar dili özündə oğuz əsasını və qıpçaq substratlarını mühafizə edərək oğuz dillərinə, xüsusən türkmən dilinə yaxınlığını büruzə verməkdədir».²

¹ F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s.251.

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, с.254.

Türk dilləri sistemində müstəqilliyi və unikalığı ilə seçilən uyğur dili haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Uyğur dili «türk mənşəli leksikasında arxaik elementləri daha çox saxladığı»¹ üçün unikal hesab edilir.

Salarları və uyğurları birləşdirən digər bir cəhət hər iki xalqın çinlilərin, tibetlilərin, monqolların əhatəsində yaşamalarıdır. Məhz bu qonşuluq zamanı yaranan dil əlaqələri nəticəsində salar və uyğur dillərinin lüğət tərkibində xeyli sayda çin mənşəli kök morfemlər özünə yer tapmışdır. Bu təsir o qədər güclüdür ki, «salarlar və uyğurlar məişətlərində ana dillərində danışsalar da, rəsmi-ışgüzar dairələrdə çin ədəbi dilindən istifadə edirlər.² Göründüyü kimi, salarlar və uyğurlar doğma dillərini məişət səviyyəsində qoruyub saxlayıblar. Lakin bu fikri özbəklər haqqında demək olmaz. Özbək, uyğur və salar dillərinin daxil olduğu karluq qrupunu hansı səviyyədə qorunmasından və işlədilməsindən asılı olmayaraq tədqiqata cəlb etmək və Azərbaycan dilinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə paralel müqayisə etmək zəruridir. Bu müqayisəli araşdırmalar dilin müxtəlif səviyyələrində həyata keçirilməlidir.

Somatik vahidlər dilin leksik qatında xüsusi yer tutur. Karluq qrupu türk dillərində somatik vahidlərin işlənməsini ardıcıl izləmək və Azərbaycan dilində işlənən eyniadlı vahidlərlə müqayisə etmək bu problemlə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, «somatik» termininin əsasında dayanan «soma» hissəsi yunan mənşəli olub «bədən» deməkdir. «İlk dəfə bu ter-

¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976, с.168.

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, с.23.

min alman zooloqu A.Veysman tərəfindən işlədilmişdir».¹

Somatik vahidlər frazeoloji birləşmələrin bir hissəsidir. Bəzən onlara somatik-frazeoloji birləşmələr də deyilir. Bütövlükdə onu qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin ən təsirlilərinin yaranmasında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlər fəal iştirak edir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspressiv gücü xüsusi qeyd edirlər. Bunun səbəbini dəqiq müəyyənləşdirən f.e.d.M.Mirzəliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq, bəlkə də, insanın ən əsas bədən üzvlərinin ifadəsi ilə bağlı hallarla əlaqədardır. Məsələn: ürəyi düşmək, ürəyinə salmaq, gözdən salmaq və s.²

Somatik frazeologiyanın əmələ gəlməsində iştirak edən bədən üzvlərini ifadə edən sözləri karluq qrupu türk dillərinin və Azərbaycan dilinin materialları əsasında nəzərdən keçirərkən həm müəyyən fonetik, həm də məna fərqlərinin mövcud olduğu aydınlaşır. Bunu həmin dillərə aid mənbələrdən seçdiyimiz aşağıdakı nümunələr daha aydın əks etdirir.

Azərbaycan dilində «yeyib-içməyə və səs çıxarmağa məxsus üzv» mənasını bildirən *ağız* sözü özbək dilində *oğiz*, salar dilində *ağaş/ağuz* fonetik variantlarında əsas mənanı ifadə edir. Lakin salar dilində bu söz eyni zamanda «dodaq, çənə» mənalарını da ifadə edir: *ilte azy* «üst çənə». Özbək dilində isə hətta «söz» mənasını da bildirir: *Makolada bu xakda bir oğiz suz yok* «Məqalədə bu barədə bir kəlmə belə yoxdur» (URS, 313). Bu məna Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Mə-

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984, s.576.

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, s.28.

sələn, *İmkan ver, bir ağız da mən deyim*. Somatik frazeologiyanın yaranmasında bu sözün iştirakı da maraqlıdır. Belə ki, «danışığını kəsmir» mənasında özbək dilində «*oğizdan tuşmaydi*» (URS,313) somatik vahidi işlənirsə, Azərbaycan dilində bu mənə «*ağzını yummur*» şəklində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində canlıların yeriməsinə xidmət edən bədən üzvü *ayaq* şəklində, özbək dilində *oʻyok*, salar dilində *ayex/ayax* formasında işlənir. Məsələn:Azərbaycan dilində *Fərraşlar Məşədi Həsəni yerə yıxıb ayağına on çubuq vurdular* (Y.V.Çəmənəminli).

Bu söz karluq qrupu türk dillərində, xüsusən salar və uyğur dillərində «ayaq» mənasından başqa, «pəncə, oynaq» mənalarını da bildirir. Məsələn, salar: *ayyun) toyu* - oynaq; *ayayun) sony* - daban. Bu sözün iştirakı ilə yaranan somatik frazeologiya ən çox özbək dilində müşahidə olunur və Azərbaycan dilində olan somatik vahidlərlə uyğun olan və uyğun olmayan məqamlar özünü göstərir. Məsələn, salar dilində *ayex saluç* birləşməsi «bir-birinə qonaq getməyi» ifadə edir. Özbəkçədə başqa forma müşahidə olunur: *U bizniqə oyok bosmay kuydi* «O daha bizə qonaq gəlmir»(YPC,296). «Yorulmaq» mənasını Azərbaycan dilində «*əldən-ayaqdan düşmək*» ifadəsi bildirirsə, özbək dilində bu daha yığcam ifadə olunur: *oyokdan xorimok* «bək yorulmaq»(YPC,296). Azərbaycan dilində «iki ayağını bir başmağa dirəyib» ifadəsi özbəkçədə də eyni formada işlənir: *İkki oyokni bir etikka tikib*(YPC, 297). Digər bir misal:Azərbaycan dilində «qaçmaq» mənasında «*ayağını yerdən üzmək*» ifadəsi işlənirsə, özbəkçə bu bir qədər başqa formada işlənir: *Oyokni kылqə olib yugurmok* «ayağını əlinə alıb qaçmaq» (URS, 297).

Somatik frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən üzvlərdən biri də *baş* sözüdür. Özbək dilində *boş*, salar dilində isə *bas/vəy* formasında işlənir. Azərbaycan dilində: *Başından ağrı qopur,gözlərimə qaranlıq çökür*(Mir Cəlal); Özbək:*boşim aulanayapti* «mənim başım hərələnir»(URS,83). Bu sözün somatik frazeologiyanın yaranmasında iştirakı özbək və salar dillərində aşağıdakı kimi müşahidə olunur. Azərbaycan dilində «*əyilmək, təzim etmək*» mənasında «*baş əymək*» ifadəsi salar dilində «*baş vur*» şəklində işlənir. Özbək dilində isə *baş* sözünün iştirakı ilə yaranan somatik vahidlər Azərbaycan dilindəki eyniadlıları ilə tam uyğunluq təşkil edir. Bunu özbəkçədən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr də sübut edir: *boşıqə çıkmok* - «başında oturmaq» - *boşimda toş çakadi* - «başında daş sındırır»(URS,84). Azərbaycan dilində isə bu ifadə «*başında qoz sındırır*» formasında işlənir. «Yuxudan ayılmaq» mənasını bildirmək üçün özbəkçədə *baş* sözü iştirak edir: *uykudan boş kutarmok* - «ayılmaq»; *uykudan boş kytarmaüdi*«O, bütün günü yatır»(URS,84); «*İşləməyən dişləməz*» ifadəsi özbək dilində bir qədər geniş formada və *baş* sözünün iştirakı ilə işlənir: *işlaqan tişlaüdi, işlamaqan boş kaşiüdi* «işləyən dişləyər, işləməyən baş qaşayar»(URS, 84).

Somatik frazeologiyanın yaranmasında passivliyi ilə seçilən *barmaq* sözü özbək dilində *barmok*, salar dilində *purmax* formasında işlənir. Azərbaycan dilində: *Daşdəmir iri daşın altında qalmış barmaqlarının al-qan içində olduğunu gördü*. Salar: *imən purmax* - şəhadət barmağı. *Barmaq* sözünün iştirakı ilə Azərbaycan dilində «*fikrə getmək*» mənasını bildirən «*barmağını dişləmək*» ifadəsi işlənir. Bu forma özbəkçədə də eyni şəkildədir: *u barmoğini tişlab koldi* - «o çox təəccübləndi və

fikrə getdi»(URS,55).

Bədən üzvləri içərisində *burun* sözü də somatik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Azərbaycan və özbək dillərində *burun/burun*, salar dilində isə *purnu* şəklində işlənir. Dilimizdə «*burnunu soxmaq*» ifadəsi özbək dilində «*burnini tikmok*» formasında özünü göstərir. «Lovğalanmaq» mənasını bildirən «*burnunu yuxarı tutmaq*» ifadəsi özbəkcədə «*burun kutarmok*» kimi işlənir. Özbək dilində *burun* sözünün iştirakı ilə «burnunun altında donquldamaq» mənasında *burun ostidan tünğillamok* (URS,91) somatik vahidi işlənir.

Boyun sözünün yaratdığı somatik vahidlər özbək və Azərbaycan dillərində eynilə işlənir. Özbək dilində: *Şu işni men buynimqa olaman* - «Mən bu işi öz boynuma götürmürəm»; *Aybini buyniqa oldi* «O, günahını etiraf etdi»; *Tuyaqa yantok kerak bulsa, buynini çuzadı* - «Dəvəyə tikan lazım olanda, boynunu dartır».

Bəzən bədən üzvləri karluq qrupu türk dillərində Azərbaycan dilində bildirdiyi mənadan əlavə başqa mənalar da bildirir. Məsələn, **qarın** sözü salar dilində *karun* formasında «mədə, bətn» mənalarını bildirir. Özbək dilində *korin* variantında somatik vahidlərin yaranmasında iştirak edir: *Oç kor-nim, tinç kuloğim* - «Ac qarnım, dinc qulağım»; *korin bandasi* - «Mədəsinin qulu»; *Ona kornida etqanday* «Qarnı üçün qayğı çəkmir» (URS,624).

Qaş sözü də somatik frazeologiyanın yaranmasında fəal iştirak edir. Özbəkcədə *koş*, salar dilində isə *kulix* şəklində işlənir. Ümumiyyətlə, yaranan somatik vahidlər Azərbaycan və özbək dillərində uyğun şəkildədir. Məsələn, Azərbaycan dilində «qaş-qabağını sallamaq» ifadəsi özbək dilində də işlənir:

Koş-kovoğini osiltirmok - «qaş-qabağını turşutmaq»; *birovning koş-kovoğuca karamok* - «kiminsə əhval-ruhiyyəsinə uyğunlaşmaq» (URS, 626).

Qol sözü Azərbaycan, salar və uyğur dillərində eyni, özbək dilində isə *kul* şəklində işlənir. Karluq qrupu türk dillərində **qol** sözü Azərbaycan dilindən fərqli olaraq «barmaq» və «əl» mənalarını da bildirir. Məsələn, özbək dilində: *Beş kul baravar emas* - «Barmağın beşi də eyni olmaz»; *İkkala kulini burniqa tikib golmog* - «İki barmağı burnunda sakitləşmək» (URS,635); salar dilində «əl» mənasını bildirir: *qol vasyI* - «bir-birinin əlini sıxmaq».

Azərbaycan dilində bu söz «çiyinin başından barmaqların ucuna qədər olan iki üzvdən biri» mənasını bildirir: *Izzət Əhmədin qolundan yapışıb gətirib oturtdu palaz üstə ki, oğlan rahatlınsın* (C.Məmmədquluzadə).

Qol sözünün özbək dilində yaratdığı somatik-frazeoloji vahidlərə fikir versək, görürük ki, həmin sözü Azərbaycan dilində *əl* sözü əvəz edir. Məsələn, dilimizdə «*özünü ələ almaq*», «*fürsəti əldən vermək*», «*əлиндən bir iş gəlmir*» ifadələri işlənir və bu ifadələr özbək dilində **qol** sözünün iştirakı ilə işlənir: - *Uzini kulqa almok* - «özünü ələ almaq»; *fursatni kuldən bermok* - «fürsəti əldən vermək»; *Bu iş kulimdan kelməydi* - «bu iş əlimdən gəlmir»; *uning kulidan xar narsa keladi* - «Onun əлиндən hər şey gəlir»(URS, 635). Özbək dilində **qol** sözünün iştirakı ilə somatik frazeoloji vahidlər – atalar sözləri səviyyəsində formalaşmışdır: *Kuli uynyamaqanning kuzi uynar* - «Kim işləmirsə, o, yemir» (URS, 635).

Məsələ burasındadır ki, salar dilində *qol* sözü yalnız «əl» mənasını bildirir: *sux qol* – sağ əl; *qol uzaç* – əl uzatmaq. Salar

dilində «yuxarı yan ətraf» mənasında *qulas* sözü işlənir.

Somatik vahidlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən üzvlərdən biri də *qulaq* sözüdür. Azərbaycan, uyğur dillərində *qulaq*, salar dilində *qulax*, özbək dilində isə *kulok* formasında işlənir. Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində bu sözün leksik mənası eynidir. Azərb: Canlılarda eşitmə orqanı: *Nəvəsi onun burnundan, qulağından yapışır, boğazının altını qıdıqlayırdı* (M.Rzaquluzadə); Özbək: *Suzimni kuloğinqqa olmadıq - «Sən mənə qulaq asmadın»*(URS,629).

Azərbaycan dilində «kar oldum» mənasını bildiren *qulağım batdı* ifadəsi özbək dilində *kuloğım bitdi* formasında işlənir. «Təəccüblənmək» mənasını isə hər iki dildə, təxminən, eyni ifadə ilə əks etdirmək mümkündür. Azərbaycan: *Ağzı qulağının dibinə getdi*; Özbək: *Oğzi kuloğığa etdi* (URS, 629).

Somatik vahidlərin əmələ gəlməsində *dəri* sözü də iştirak edir. Bu söz özbəkçə *teri*, salar dilində *tir*, uyğur dilində *t'er* şəklində işlənir. Azərbaycan: *Qulunun başının tükləri, qaşları və kiprikləri xına rəngində idi. Hətta dərisi belə kürənə çalırdı* (M. İbrahimov); uyğur dilində: *qoc t'er* - keçə dərisi. Bu sözün iştirakı ilə əmələ gələn frazeoloji vahidlərdən biri Azərbaycan və özbək dillərində oxşardır. Belə ki, dilimizdə işlənən «*dərisinə saman təpmək*» ifadəsi özbəkçədə də mövcuddur: *Terisiqa samon tikmok*. Başqa bir somatik-frazeoloji vahid isə fərqli şəkildə işlənir. Azərbaycan dilində «*köklüyündən dərisinə sığmur*» ifadəsi özbək dilində «*sevindiyyindən dərisinə sığmur*» mənasını bildiren «*u xursandlıqdan terisiqa sığmaydı*»(URS,425) formasında işlənir.

Diz sözü də somatik-frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir. Karluq qrupu türk dillərində *tizza*(özbək), *tiz* (uy-

ğur) variantlarında işlənir. Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək leksik mənanın dəyişmədiyi aydınlaşır. Yəni «*qıçın bükülən yeri*» mənası müqayisə olunan dillərdə saxlanıb. Azərbaycan dilində: *Kərbəlayi Cəfər dizi üstə oturub üzüqoylu düşmüşdü çörəyin üstə* (C.Məmədquluzadə). Maraqlıdır ki, özbək dilində *diz* sözünün əmələ gətirdiyi somatik-frazeoloji vahid Azərbaycan dilində *göz* sözünün iştirakı ilə yaranır. Özbəkçədə: *Şitonsiz tizzasi yirtikka kular* - «*Öz gözündə tiri görməyib, başqasının gözündə çöp axtarır*» (URS, 428).

Somatik frazeologiyanın yaranmasında fəal iştirak edən *dil* sözü Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində *dil/til/ tyl* variantlarında işlənərək eyni mənam bildirir. Azərbaycan: *Mahirə qurumuş dodaqlarını dili ilə islatdı*(H.Mehdi); Özbək dilində: *Tuğri til toşni əradi, eqri til başni əradi* - «*Doğru dil daşı dələr, yalan dil isə başı*»(URS,430). Bu ifadə Azərbaycan dilində daha yığcam şəkildə işlənir: «*Doğru dil üz ağardar*».

Diş sözünün yaratdığı somatik frazeologiya isə daha çox mənfi emosiyaları ifadə edir. Müqayisə olunan dillərdə bu söz *diş/tiş/tiş/t'is* variantlarında işlənir. Azərbaycan dilində: *Əllisində əlif qəddin çəkilər, Altmışında ön dişlərin tökülər* (Koroğlu).

Salar dilində: *sary tiş* - «süd dişləri». Azərbaycan dilində «*diş qıcamaq*», «*dişi bağırsağını kəsmək*» frazeoloji vahidlərində mənfi emosiyalar qabarıq görünür. Özbək dilində də *diş* sözü mənfi emosiyaları bildiren somatik-frazeoloji vahid əmələ gətirə bilər: *Birovqa karşi tiş kayramok* - «*Kiməsə diş qıcamaq*»(URS, 437).

Dırnaq sözü məcazi mənalı birləşmələrin əmələ gəlməsində passiv iştirak edir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə özbək dilində həmin sözün daha fəal olduğu görünür: *Tirnoği usmaydı*

- «O, heç vaxt varlanmır»; *Tirnokka zor bulmok* - «Uşağı olmadığı üçün iztirab çəkmək»(URS,435). Bəzən özbək dilində bu söz «ayaq» mənasını da bildirir: *Boy tirnoğimni ustirmadi* - «Bəy ayaq üstə qalxmağa mənə imkan vermədi». Maraqlıdır ki, uйğur dilində «dırnaq» mənasını bildirmək üçün *tarmaq* sözündən istifadə edilir. Bu söz həmin dildə «barmaq» mənasını da ifadə edir.

Daban sözü Azərbaycan və özbək dillərində fərqli somatik vahid əmələ gətirir. Belə ki, Azərbaycan dilində «qaçmaq» mənasını bildirmək üçün «*dabanına tüpürmək*» ifadəsi işlənir. Özbək dilində isə *daban* sözünün iştirakı ilə başqa mənalı somatik frazeoloji vahid əmələ gəlir: *Tovonidaqi conı xalkumiqa keldi* - «O, dəhşətli dərəcədə əsəbiləşdi»(URS, 438).

Topuq sözü özbək dilində *tupik* şəklində işlənir. Maraqlıdır ki, dilimizdə, təxminən, «*heç nə ona təsir edə bilməz*», «*hər şey ona çox asan başa gəlir*» mənalərini bildirən «*Onun Araz aşığından, Kür topuğundandır*» ifadəsi işlənir. Özbək dilində də təxminən, bu mənanı bildirən və *topuq* sözünün iştirakı ilə yaranan məcazi mənalı birləşmə işlənir: *Dunəni suv bossa tupiğiqa çıkmaydı* - «Dünyanı su bassa, onun topuğuna ancaq çatar» (URS, 465).

Sümük sözü də somatik frazeologiyanın yaranmasında fəal iştirak edir. Özbək dilində *suyaq(k)* şəklində işlənir. Bu sözün iştirakı ilə yaranan somatik vahidlər özbək və Azərbaycan dillərində tamamilə eynidir. *Eti sizniki, suyaqi bizniki* - «Əti sənin, sümüyü mənim»; *Piçok borib, suyakka takaldi* - «Bıçaq sümüyə dirənib»; *Suyaqi tinçib koldi* - «Onun sümükləri sakitləşdi» (URS,390).

Somatik vahidlərin yaranmasında **göz** sözü fəal iştirak

edir. Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində bu söz *göz* /*kuz/köz/köz* variantlarında işlənir. Özbək dilində: *kuz taşlamok* - «göz yetirmək»(URS,226); salar dilində: *koz tix* - «gözünü zilləmək». Azərbaycan dilində *göz* sözünün əmələ gətirdiyi «*Qaş düzəldən yerdə vurub gözünü də çıxardı*» ifadəsi özbəkçədə də işlənir: *Koş kuyaman deb, kuz çikarmok* (URS,227).

Beləliklə, müqayisələr göstərir ki, somatik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan və karluq qrupu türk dillərində eyni forma və mənada işlənir.

Bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər ən çox insanın mənfi emosiyalarını ifadə edən somatik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Somatik-frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edən bədən üzvlərini bildirən sözlərin bəziləri bu tip frazeologiyanın tərkibində fəal, bəziləri isə passiv iştirak edir.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, B., 1964.

DS – Türkiyədə xalq ağzından derleme sözlüyü, I, Ankara, 1963.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

УРС – Узбекско-Русский словарь. М., 1959.

ЭСТЯ – Э.В.Севортян.Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

Elnarə ƏLƏKBƏROVA
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU DİLLƏRİNDƏ ARXAİZM VƏ DİALEKTİZMLƏR

Türkoloji ədəbiyyatda əksər hallarda karluq qrupuna özbək və uyğur dillərini daxil edirlər. Yeni uyğur dilinə gəlincə, F.Zeynalovun fikrincə, «yeni uyğur dili qədim uyğur dilinin davamı (şərti) olsa da, ondan köklü şəkildə fərqlənir. Müasir uyğur dili son dövrlərdə məhz elə müasir özbək dilinin (qədim karluq və özbək yox) təsiri altında, onun imla qaydalarını bir növ mexaniki olaraq qəbul etmək yolu ilə özünü ona (özbək dilinə) yaxınlaşdırmışdır. Bunları nəzərə almaqla, bəlkə şərti olaraq yeni uyğur dilini karluq qrupuna aid etmək olar»¹. Ümumiyyətlə, F.Zeynalov karluq-uyğur qrupu kimi səciyyələndirdiyi dil birliyinə özbək, yeni uyğur, sarı uyğur və salar dillərini daxil etmişdir.

N.A.Baskakov isə bu mövzudan bəhs edərkən özbək, uyğur dilləri, onların müasir və qədim variantlarını, eyni zamanda bəzi əsər və dövlət dillərini nəzərə almaqla karluq-uyğur və karluq-Xarəzm yarımqruplarını özündə ehtiva edən dil ailəsini karluq qrupu adlandırmışdır².

Türk dilləri sistemində salar və sarı uyğur dillərinin mövqeyini müəyyənləşdirən alimlər arasında yekdil fikir yoxdur³.

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.251

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962, с.256

³ Вах: Тенишев Э.Р. Место саларского и сарыг уйгурского языков в системе тюркских языков / Исследования по уйгурскому языку. Алма-Ата, «Наука», 1970, с.49-53

F.Zeynalovun fikrincə, salar dilinin tarixən uyğur dili ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Onlar «XIV əsrə qədər qıpçaq əhatəsində yaşamış, Şərqi Türküstandan köçəndən sonra isə Xuanxe çayı boyunca çinlilər, monqollar və tibetlilər arasında məskən salmışlar. Salarlar məhz bundan sonra həmin ərazidə çoxluq təşkil edən uyğurlarla təmasda olmuşlar»¹.

Ümumiyyətlə, coğrafi vəziyyət, mədəni-iqtisadi əlaqələr və etnolinqvistik mühit müxtəlif dillərdə öz həlledici izini buraxmışdır. Məsələn, Özbəkistan uyğurları özbək, Qazaxıstan uyğurları qazax, Qırğızıstan uyğurları qırğız, Türkmənistan uyğurları isə türkmən dilinin təsirinə məruz qalmışlar. Lakin uyğur dili ilə qonşu türk dilləri arasındakı qarşılıqlı təsir eyni cür deyil. Belə ki, Qazaxıstan uyğurları öz milli orijinallıq və dil təmizliyini Qırğızıstan və Türkmənistan ərazisində yaşayan uyğurlardan daha çox qoruyub saxlamışlar. Fərqənə ərazisində yaşayan uyğurların dili isə qabarıq səviyyədə assimilyasiyaya uğramışdır (özbəkləşmişdir)². Yaxud uyğur imperiyası qırğızlar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra Çinin Qansu əyalətində yaşamağa başlayan uyğurlar (IX əsrin ortalarında) «bu ərazidə çinlilərin, monqol və tibetlilərin əhatəsinə düşmüş, bir qismi öz dillərini tamamilə itirərək ya Çin dilində, yaxud da monqol (az bir qismi isə Tibet dilində) dilində danışmağa başlamışlar»³. Lakin onların arasında öz doğma dilini qorumağa çalışanlar üstünlük təşkil edir.

Karluq qrupuna daxil olan dillərin lüğət tərkibində qədim türk leksik qatı (ümumtürk leksikası) ilə yanaşı, monqol,

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.288

² Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. «Наука», Алма-Ата, 1969, с.21-30

³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.282

qıpçaq, Çin, Tibet, ərəb, fars və slavyan dillərindən alınmalar da az deyil.

Özbək dilinin leksik tərkibi əgər əvvəl daxili imkanlar, daha çox dialekt leksikası hesabına genişləndisə, sovet dövründə rus dili və bu dil vasitəsilə digər dillərdən alınmalar hesabına zənginləşdirilmiş, ərəb-fars alınmaları isə sıxışdırılmağa başlamışdı.

Leksik tərkibi daha çox oğuz dilləri ilə uyğunluq təşkil edən uyuqların dili isə Çində keçirilən dil siyasətinin nəticəsi olaraq çin mənşəli sözlərlə sürətlə zənginləşdirilmişdir. Sarı uyuq və salar dillərində isə, hətta Tibet dilindən alınmalar da müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, karluq qrupu türk dillərində ancaq bu qrup üçün səciyyəvi olan sözlər də az deyil. Məs: tovak «badya», uya «hin», kallob «fırıldaqçı», tentak «dəli», must «yumruq», çapsan «tez», yanəştirmək «adaxlamaq» və s.¹

Məlumdur ki, dilin inkişafı zamanı lüğət tərkibinə arası-kəsilmədən yeni sözlər daxil olduğu kimi, bunun əksi də baş verir. Yəni «dilnin lüğət tərkibinin əbədi inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması son dərəcə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı prosesində yeni sözlər yaranır, bir sıra söz və ifadələr isə köhnəlib dili tərk edir. Sanki dərin dərya və ümmanlarda olduğu kimi, dildə də «daxili təmizlənmə» prosesi gedir, dil cilalanır, təkmilləşir»².

İctimai mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar bir qism söz

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981, s.254

² Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə (mülahizə və düşüncələr). Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı, 2004, s.292

passiv lüğət fonduna daxil olur. Dilin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlərin əksəriyyəti isə qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir. Bütün bu xüsusiyyətlər karluq qrupu dillərinə də aiddir. Bu qrupda diqqəti cəlb edən cəhət bəzi türk dillərinin lüğət fondunda artıq çoxdan arxaikləşmiş leksik vahidlərin hələ də mövcudluğudur. Həmin ifadələr ədəbi dil, yaxud dialekt səviyyəsində müşahidə olunur.

Hər bir dil öz inkişafında dialektlə bağlıdır. Ədəbi dil dialektfövrü xarakter daşıyır. Fonetik, qrammatik dil faktları kimi, leksik vahidlər də ədəbi dilə təsir göstərir, onun zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Bəzən isə əksinə, hər hansı bir dil faktı öz inkişafında ədəbi dildə arxaikləşmiş, lakin şivələrdə öz normativliyini saxlamışdır. Bu cür faktlar leksikada daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, vaxtilə türkinin parçalanmasına qədər geniş türk arealında işlənən bir çox leksik vahidlər getdikcə daha az işlənmə əhatəsinə malik olmuş, bəzən isə yalnız dialektlərdə mühafizə olunmuşdur. Bu cür dialektizmlər karluq qrupu türk dillərində də müşahidə edilir.

Bu baxımdan özbək dili xüsusilə fərqlənir. Y.D. Polivanov bildirmişdir ki, «SSRİ-də heç bir türk dili özbək dili dialektləri qədər kəskin dialekt fərqlərinə malik deyil». O bunun başlıca səbəblərindən birini özbəklər yaşayan ərəziyə kütləvi şəkildə gələn 3 müxtəlif türk dili qrupunun («cənub-şərq», yaxud «cağatay»; «cənub-qərb», yaxud «oğuz»; «şimal-qərb», yaxud «qıpçaq») təsiri ilə əlaqələndirmişdir¹. Sözsüz ki, müxtəlif türk tayfalarının təsiri özbək dili dialektlərinin zənginləşməsinə,

¹ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент. УЗГОСИЗДАТ, 1933, с.3-4

onun qeyri-türk təsirlərdən (ərəb-fars, tacik, rus) təmizlənməsinə xidmət göstərmişdir. O da məlumdur ki, qədim dil faktları ucqarlarda daha yaxşı qorunur. Elə bu səbəbdən lazımi dil faktlarını özbək dili dialektlərində tapmaq mümkündür.

Belə dil faktlarından bəzilərinə nəzər yetirək:

Kyëv- 1. *kürəkən*; 2. *nişanlı* [IOPC, 221]; *küüo* – 1. *kürəkən*; 2. *ər* [URS, 665].

Bu qohumluq termini Orxon-Yenisey abidələrində və «Qutadqu bilig»də *küdəü*, tuva *küree*, xakas *kizö*, *küzee*, Altay *küyü*, qırğız *küyöo*, qazax *küyey*, qaraqalpaq *küyey* fonetik variantlarında eyni semantik tərkibdə qeydə alınmışdır. Eyni mənada qırğız dilində *küyöo bala*, qaraqalpaq dilində isə *küyey bala* leksik vahidi işlədilir¹.

Göründüyü kimi, daha çox qırçaq qrupu üçün səciyyəvi olan bu söz, oğuz söz xəzinəsinin ən məşhur nümunəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da əks olunmuşdur: Xan babamın *göy-gisi*; Qadın anamın *sevgisi*; Kül təcik olmaz; *Güyəgü* oğul olmaz [İL.s.120]. Həmin ifadə bu gün oğuz dillərindən türk dilində *güvey* («ər, nişanlı, kürəkən»), türkmən dilində *quev* («kürəkən», bəzən «nişanlı»), qaqaz dilində *güvää* («kürəkən»), Azərbaycan dilində isə yalnız dialekt səviyyəsində *göy//giyov//giyov* işlədilir. Türkmən dilində bu köklə bağlı «valideynlərinin yanında nişanlısına baş çəkmək» mənasında *qiev-leviş*, *qievlemek*, *qievçilemek* kimi fellər də mövcuddur.

Köygü sözü müasir Azərbaycan dilindəki *kürəkən* sözünün sinonimidir. L.A.Pokrovskaya bu leksemlərin etimoloji

¹ Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках /Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири/. Фрунзе «Илим», 1966, с.27

baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, monqol dilindəki *хүгэге(n)* sözündəki *n* davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki *küdəgü* lekseminə yaxın tələffüz olunur. Lakin tədqiqatçı bunlar arasındakı etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə etmişdir¹.

Bu qohumluq terminlərindən bəhs edən prof.V.İ.Aslanov L.A.Pokrovskayanın fikirləri ilə razılaşmışdır. O, *kürəkən* sözünün monqol dilindən alınma, *göy* sözünün isə türk mənşəli olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, monqol mənşəli *kürəkən* sözü *köörkək*-felindən, türk mənşəli *küyəgü* sözü isə *güvən*-felindən yaranmışdır. Hər iki fel «güvənmək», «öyünmək» mənasını ifadə edir. Bununla da, türk feli *küv//küy*, yaxud *küđ* əsasında yaranmışdır. *Küdəgü* ilkin olaraq «güvənilən adam» mənasını ifadə edir².

Biz isə hesab edirik ki, *köygü//göygü//kuev//güdegü//giyov//giyev* və s. fonetik qabıqlarda təzahür edən «kürəkən» de notatı «DTS»də əks olunmuş *kü->köđ//küđ//küđ//köđ* «baxmaq, qorumaq, göz yetirmək»³ mənalı felə *-ov//ev//ag//əg//egü* isim düzəldən şəkilçinin qoşulması ilə düzəlmişdir.

Bu şəkilçi isə öz növbəsində protürkdə bütün canlılara aid olan **an⁴* kökündən törəmişdir.

Beləliklə, *köygü//giyov*, eləcə də *kürəkən* «qoruyan (qızı) adam» anlamındadır.

Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, müxtəlif fonetik

¹Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках /Историческое развитие лексики тюркских языков/. Москва, Изд. АН СССР, 1961, с.63

² Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar, c.II, Bakı-Elm-2003, s.80

³ DTS, s.311,324

⁴Кулиев Э.С. Фигонимы в азербайджанском языке(опыт историко-типологического анализа), дисс... к.ф.н. Баку, 1988, с.45

variantlarda təzahür edən «kürəkən» məfhumu Kiyev şəhərinin adında da öz əksini tapmışdır. Bu toponimin geniş etimoloji izahı E.M.Pospelovun lüğətində qeydə alınmışdır [Pos., 199]. Lakin təəssüf ki, burada türk tədqiqatçılarının (M.Adcı, T.Hacıyev) fikirləri diqqətdən kənar qalmışdır¹.

Bökə – mozalan [URS,211], býka//býkalak «mozalan» [ÖRS,95]. Göründüyü kimi, karluq qrupu dillərində ədəbi dil səviyyəsində bökə// býka şəklində işlədilən bu söz oğuz qrupu daxilində bir qədər fərqli şəkildə təzahür edir. Səs tərkibi bir qədər dəyişilmiş formada yalnız türkmən ədəbi dilində (bökelek, «mozalan»(T_mRS,114) müşahidə olunsa da, qaqauz dilində qeydə alınmamışdır. Azərbaycan və türk dillərində isə məhəlli xarakter daşıyıb, yalnız bəzi dialektlərdə nəzərə çarpır: böğələk(və s. müxtəlif fonovariantlarda «inəkləri rahatsız edən milçək növü» [DS,c.II,759], böələx «mozalan» [ADL,61]).

Azərbaycan dili şivələrində bu köklə bağlı bö:ələx'ləm-məx (Çəmbərək, Daşkəsən) «mozalan sancması nəticəsində o tərəfə-bu tərəfə qaçmaq», «qızımaq, əsəbiləşmək, acıqlanaraq dalaşmaq həddinə çatmaq»(Qazax) sözlərinə də rast gəlirik: - Mallar bö:ələx'lənəndə kürnəyə qaçallar (Daşkəsən); - Ə, nə bö:ələx'lənersən, ayıf döymü sana? (Qazax) [ADL, 61].

Özbək ədəbi dilində býka leksemi ilə yanaşı, býkalak ifadəsinin işlədilməsi oğuz-türkmən dilinin təsiri kimi izah olunmalıdır.

Maraqlı faktdır ki, bu ifadənin bögələk variantı «KDQ»-də («Dədə Qorqud: Hey, oğul Qarçar adama uş bögələk kimi bupludar»), həmçinin V.Radlovun, Ahmet Vefikin, H.K.Kadri-nin hazırladıqları lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır [KDQE, c.I,

¹ bax: Adcı M. Qırpaç çölünün yovşanı. Bakı, Gənclik, 1997, s.39

136].

Deməli, bökə isminə -lək şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaranmış bögələk ismi də qədim türk leksik qatına aid edilə bilər.

Türk dili dialektləri və bir sıra türk yazılı abidələrinə istinadən «Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə bökələk sözünün bö «qorxulu həşərat» kökünə -ka/-kı şəkilçisinin qoşulması nəticəsində yaradıldığı bildirilir [ES,II,s.213].

Aka. Özbək dilində «böyük qardaş» və yaşlı kişilərə müraciət şəklində işlənən bu söz (oka) uyğur dilində yalnız «böyük qardaş» mənasında (oka) işlədilir [ÖRS,29; URS,42].

Bu dillərdə həmin mənanı ifadə etmək üçün aka//əkə//əkə//əkə (özbək d.dial.); aka//əka//akə (uyğur d.dial.) leksik vahidlərindən də istifadə olunmuşdur [UŞL,325; ES I,s.70]. Özbək dili dialektlərində göstərilən leksemələr «ata» mənasını da bildirir.

Oğuz qrupu daxilində isə türk(ağa), türkmən(aqa) və qaqauz(aqa) dillərində «böyük qardaş», türkmən dilində, həmçinin «dayı»(böyüklərə hörmət əlaməti olaraq müraciət forması) anlamında qeydə alınmışdır [TRS,27; T_mRS,19]. Azərbaycan dilində isə artıq arxaikləşmiş həmin lekseməyə bağlı yalnız dialekt leksikasında bəzi ifadələrə rast gəlmək mümkündür: əkə-bir (Bakı) «yaşlı», əkə-bikə (Çəmbərək, Neftçala) «böyük, yaşlı», əkəc (Bakı) «yaşlı, oturmuş», əkəc-əkəc (Lənkəran) «böyük-böyük», əkəlix «böyüklük, ağsaqqallıq»(Qazax), aqqa (Saatlı, Zərdab, Neftçala) «ata», (Quba, Saath) «yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması» [ADL,8,167]. Əlavə etmək istərdik ki, həmin ifadənin aqqa variantı türk dili dialektlərində aka//əkə//akka «ata», «böyük qardaş», «baba», türkmən dili dia-

lektlərində (ak,q,a) «böyük qardaş», «ata» mənasında qeydə alınmışdır [T_mRS,17; DS,c. I,135].

Bu dildə akka şəklində qeydə alınmış həmin söz digər türk dillərində fərqli semantik çalar kəsb etmişdir: «böyük bacı, xala». V.Yeçorovun təqdim etdiyi məlumatlardan aydın olur ki, çuvaş dilindəki bu fakt istisna hal deyil: qədim türk (Yenisey) abidələrində aka «xala», cağatay ədəbi dilində aka «qardaş və böyük bacı», yakut dilində aqas «böyük bacı»¹.

Tədqiqatçının aşağıdakı fikirləri də diqqəti cəlb edir: «Görünür, qədim dövrlərdə türk(həmçinin monqol) tayfalarında kişi və qadın cinsinə məxsus böyük qohumlar (o cümlədən böyük bacı, xala, bibi və böyük qardaş, əmi-dayı) bir, bu və ya digər cinsə mənsub kiçik qohumlar isə (o cümlədən kiçik bacı, kiçik qardaş) başqa bir ümumi ada malik olublar»².

Deməli, ümumiyyətlə böyüklərə aid edilən(aka//akka) bu sözlə bağlı türk dilləri daxilində diferensiallıq, bir qədər sonra isə semantik daralma baş vermişdir.

Oğuz qrupu daxilində müşahidə olunan aqqa və eləcə də geniş miqyasda ümumtürk arealında yayılmış aka leksemlərindən bəhs edən «Türk dillərinin etimoloji sözlüyü»nün müəlifli bunların feldən ad düzəldən *-ka//-kı*, yaxud *-a//-ı* şəkilçilərinin ak, «qocalmaq» sözü ilə birləşməsi nəticəsində formalaşdığını bəyan etmişdir [ES, I, s.122].

Hesab edirik ki, aqqa sözü (aka//aqaya münasibətdə) geminantlaşmanın nəticəsidir. Çünki eyni hadisə ilə türk dillərində «ana», «böyük bacı» və s. mənalı apa və «ata», «dayı», «baba» və s. mənalı aba sözlərinin tələffüzündə də rastlaşırıq:

¹ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964,с.23

² Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964,с.18

appa//abba//apba (türk dili dialekti), əppə (tatar dili dialekti).

Aniq. Qıpçaq qrupu dilləri arasında geniş yayılmış bu söz özbək dilində(anik) «dəqiq»,(eniq) «dəqiq»,«şübhəsiz», uйğur dilində isə (enik) «dəqiq», «aydın» mənalarında qeydə alınmışdır[ÖRS,35;URS,153]. Bu ifadə oğuz dillərindən türkmən dilində ədəbi dil səviyyəsində anıq «aydın», «şübhəsiz» mənalarında, türk dili dialektlərində anık «hazır», «mövcud mənalarında» müşahidə olunmuşdur[ES,I,s.151-152].Azərbaycan dilinin isə yalnız İsmayılı şivəsində təsadüf edilən bu leksem(anix) semantik dəyişikliyə uğrayaraq «üstüörtülü» anlamındadır: - Bu iş anıxdı [ADL,15].

Anıq ifadəsi türkoloqlar tərəfindən daha çox anı//anu «hazırlanmaq» felindən düzəlmiş sifət kimi xarakterizə olunmuşdur [ES,I,152].

Aylanmaq. Bu leksem özbək(aylanmok) və uйğur (aylanmak) dillərində «çevirmək», «dolanmaq», «fırlanmaq», «dönmək» mənalarında işlənir [ÖRS, 27; URS, 60].

Aylamaq felinin qayıdış növü olan söz, göründüyü kimi, karluq qrupunda məlum növdə qeydə alınmamışdır. Türkmən dilində isə ədəbi dil səviyyəsində həm məlum, qayıdış, həm də icbar, qarşılıq-birgəlik növdə müşahidə olunur: aylamak, aylanmaq, aylandırmaq[T_mRS,33]. Ayla formasına türkmən dilindən başqa, Altay dilində və xakas dilinin Kızıl dialektində təsadüf olunur [ES,I,110].

Aylan - sözü isə qıpçaq, bulqar qrupu dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənsə də, Azərbaycan və qaqaz dillərində məhəlli xarakter daşıyır. Məs: - Kidağ bir az aylanğ («gəzib-dolanmaq»), gəlağ (Quba) [ADL,23]. Azərbaycan dilindəki bu fakt qıpçaq dilinin təsiri kimi izah oluna bilər. Türkmən dilindəki

fakt isə izoqloss olub, qonşu özbək, qazax və qaraqalpaq dillərinin təsiridir. Onu da əlavə edək ki, ayla- ifadəsi qədim özbək mətnlərində və sonrakı dövr qıpçaq yazılı abidələrində qeydə alınmışdır.

Azərbaycan dili dialekt daşıyıcıları tərəfindən işlənən haylax (Gədəbəy)//haylamağ (Neftçala) «sürmək, qabağına qatıb aparmaq, döndərmək» ifadələri də aylamaq sözünün müəyyən fonosemantik dəyişikliyə uğramış variantıdır: - Maliyyəli hayla apar(Gədəbəy) [ADL,215]. - Qoyunnarı¹ hayla bəri; - Malları¹ hayla gessin (Neftçala).

Nəzərə çatdıraq ki, bu, Azərbaycan dilində anlauda fərinqal h səsinin protezası ilə bağlı istisna hal deyil. Ayqır¹ hayqır, avya → heyva, ür → hür, ürk → hürk, eđar → yəhər leksik vahidləri də həmin hadisəyə misaldır.

Bu haqda B.M.Yunisəliyev yazmışdır:«Bu səs o sözlərin əvvəlində müşahidə edilir ki, onların alınma olması şübhəlidir. Bu sözlər təkcə əsl kök və ümumtürk mənşəli deyil, həmçinin ümumaltaycadır»².

Bir qədər fərqli fikir V.İ.Aslanovun tədqiqlərində özünü göstərir: «Bir fakta xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, söz önündə h səsinin artımı yalnız ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalmış türk dilləri üçün xarakterikdir. Digər tərəfdən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində söz önündəki h səsinə qədim monqol, ərəb və fars dillərindən alınmalarda rast gəlirik»³. Professor V.İ.Aslanov göstərilən proteza hadisəsinin yaranma tarixinə də öz münasibətini bildirmişdir:«Maraqlı bu-

¹ Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964.

² Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.4, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1966, с.26

³ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003, s.58.

dur ki, monqol dilində bütün mövqələrdə h səsinin itməsindən sonra qədim özbək, qədim türk və qədim Azərbaycan dillərində, təxminən XIV əsrdən başlayaraq h səsi təkcə ərəb, fars və monqol alınmalarında deyil, əsl türk mənşəli sözlər sırasında da təzahür edir»¹.

Əlavə edək ki, ayla sözünün heyvanlarla bağlı «döndərmək, əks tərəfə dönməyə məcbur etmək» mənası türkmən ədəbi dilində də qeydə alınmışdır: sürini ızına aylamak «sürünü geri döndərmək» [T_mRS,33]. Bu sözün ayda variantı isə şərq qıpçaq və Orta Asiya arealında geniş yayılmışdır. K.Musaev bildirmişdir ki, ««heyvanları qovmaq» mənalı fel türk dillərində 2 cür ifadə olunur: cəp – şərq-türk(Sibir) dillərini cənub-qərblə(oğuz); ayda – böyük miqyasda qıpçaq dillərini Orta Asiya dilləri ilə birləşdirir... Qərbi qıpçaq dilləri isə göstərilən iki qrup arasında bölünür»².

Göründüyü kimi, semantik bütövlüyünü türkmən, Altay və xakas dillərində saxlamış ayla leksemi ilkin sememlərini aylak, aynal, aylan fonetik tərkibində geniş türk arealında saxlamış [ES,I,s.110], Şərqi qıpçaq və Orta Asiya arealında isə ayda şəklində semantik daralmaya məruz qalmışdır. Hesab edirik ki, ayla leksik vahidi dissimilyasiya hadisəsi nəticəsində ayda şəklini almışdır (alla→alda kimi).

Bütün bunlarla yanaşı, ayla sözünün etimologiyası da maraqlı doğurur. Belə ki, Q.Vamberi ek, ec, ev, əb, oc ilə «əymək», «döndərmək» mənalılarını tutuşdurmuşdur. M.Rəsənen

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003, s.53.

² Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., «Наука», 1975, с.306

də ayla ilə eq «əy» sözlərini müqayisə etmişdir. «Türk dillərinin etimoloji sözlüyü»nün müəllifi isə ayla sözünü iki cür izah etmişdir: 1. ay+ la – ay «açıq yer» mənasına malikdir; 2.ayla – a:y «ay» («planet»), «ay» (ilin ayları)» (Bax:ES,I,s.110).

Biz tədqiqatçının II fikri ilə razılaşıırıq. Buna özbək və türkmən dillərində rastlaşdığımız bəzi dil faktları əsas verir: - Oy Er atrofida aylanadı[ÖRS,27], Ay Yerin daşında aylanər [T_mRS, 33] - «Ay Yerin ətrafında fırlanır»

Hər iki lüğətdə aylanmaq felinin əsas ilkin mənasına misal olaraq,göstərilən nitq vahidi nümunə verilmişdir. Məlum olur ki, ilkin mənası ayın dönməsi, fırlanması ilə bağlı olan bu leksem ay və -la morfemlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Aynımak. Bu leksem özbək dilində(aynımak) «solmaq, rəngini dəyişmək», «korlanmaq», «parçalanmaq», «məyus olmaq» mənalarında(məcəzi)[ÖRS,27], uyğur dilində isə(aynımak) özbək dilində işlənən mənalarla yanaşı, «peyvənd tutmaq (bitkilər haqqında)», «nəsli kəsilmək», «fikrindən dönmək», «fikrini dəyişmək» mənaları da qeydə alınmışdır[URS,61]. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində bu sözə(aynımaz) «sağalmağa başlamaq, yaxşılaşmaq»; Xaçmaz, Şəki dialektlərində(aynımaz) «inkişaf etmək»(bitki haqqında), Göyçay dialektində isə (ayınmaz) «dincəlmək» mənalarında rast gəlmək mümkündür [ADL,22, 23].

Azərbaycan dili dialektlərində semantik baxımından dəyişikliyə uğrayan bu söz türkmən ədəbi dilində də(bir qədər Azərbaycan dilinə yaxın) fərqli çalar kəsb etmişdir: aynalmak, «sağalmaq, düzəlmək, ayılmaq, özünə gəlmək, qaydaya salınmaq» [T_mRS, 34].

Maraqlı faktdır ki, qədim türkcədə adna fonetik tərkibində «dəyişilmək», «başqa cür olmaq» mənasında qeydə alınmış[DTS,15] bu leksem ilkin olaraq, hər cür dəyişilməni bildirmiş, sonradan isə diferensiallaşaraq karluq qrupu daxilində mənfiyə doğru dəyişilməni, oğuz qrupu daxilində isə müsbətə doğru dəyişilməni ifadə etmişdir.

Hesab edirik ki, adna – «dəyişilmək» leksik vahidi M.Kaşğarlı lüğətində, eləcə də «Qutadqu biliq»də əks olunmuş adin «başqa, fərqli»[DTS,15] sifətinə -a fel düzəldən şəkilçinin qoşulması nəticəsində yaranmışdır. Anoloji yolla boşa (boş+a), bāya «varlanmaq» (türkmən dili bay «varlı»+a), tüze «bərabərləşdirmək» (qazax dili:tüz «bərabər»+e) sözləri yaranmışdır.¹

Katta. Uyğur dili dialektində kättä fonetik tərkibində «böyük» mənasında işlənir[UDS,s.89]. Özbək dilində katta leksik vahidinin «böyük», «nəhəng», «yaşlı», «iri», «geniş» mənaları məlumdur. Bu dildə sözlə eyniköklü kattalaşmaq «böyümək», «artmaq» ifadəsi də müşahidə olunur[ÖRS,204].

Oğuz qrupu daxilində isə həmin sözə yalnız dialektlərdə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan dilinin İmişli şivəsində katta «başbilən» (-Nənəm irəhmətdik katta arvadıydı.), Qax şivəsində katsa «nəhəng, böyük» (- Habu katsa kəlin sumuqudu); Ağdaş, Mingəçevir şivələrində katta-katta danışmaq «yekə-yekə danışmaq»(Məhəmməd çox katta-katta danışan adamdı.)(ADL,269]; türkmən dili dialektlərində ketde «bö-

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, Изд. Восточной Литературы, 1962, с.207-208

yük»(~öy) «yüksək rütbə tutmuş»[T_mRS,396] ifadələri diqqəti cəlb edir.

Hesab edirik ki, katta sözü qədim türkcədə işlək olmuş «güclü, möhkəm», «çox», «iri», «seçilmiş», «ən yaxşı» mənalı ked//ket//key[DTS,292] kökündən düzəlmişdir.

Eymənmək. Uyğur dilində eymən sözü «qorxmaq», özbək dilində isə iyən «utanmaq», «çəkinmək», «özünü narahat hiss etmək» mənalarında[ÖRS,173;URS,84] qeydə alınmışdır. Bu ifadə Azərbaycan dilinin Ağbaba, Borçah, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz şivələrində eymənməx' fonetik tərkibində «qorxmaq, ehtiyat etmək» semantikasında işlənilir: - Tək adam evdə eymənir(Ağbaba); - Elə qarannıxdı kın, adam eşiyə çıxmağa eymənir(Tovuz)[ADL,164]. Türk dili dialektlərində isə həmin leksik vahidin yeni sememlərinə rast gəlmək mümkündür: eymenmek//eğmenmek «qorxmaq», «hürkmək» «utanmaq», «sıxılmaq», «çəkinmək»[DS,c.V,1824].

Oğuz qrupu dillərindən təkəcə türkmən ədəbi dilində bu ifadənin eyni fonosemantik tərkibdə hələ də müşahidə olunması (eymenmek «qorxmaq,çəkinmək,ehtiyat etmək»[T_mRS,780]) karluq qrupu dillərinin təsiri ilə bağlıdır.

Ayaq. Bu leksem özbək ədəbi dilində a^oya^ok fonetik tərkibində «piyalə», «qədəh» semantikasında, uyğur dilinin isə xami dialektində «taxta fincan» semantikasında(ayak) qeydə alınmışdır¹.

Oğuz qrupu türk dillərindən təkəcə türk dili dialektlərində ayak ifadəsi «qədəh» mənasında müşahidə olunur[DS,I, 399]. «KDOQ»da da ayaq sözü ilə eyni semantikada rastlaşırıq: Altun

¹ Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие (тексты, переводы и словарь). М.Л., Изд. АК Наук, 1954.с.136; UŞL, s.14.

ayağı əlindən yerə saldı [İL,13].

V.Aslanov ayaq «piyalə» leksemnin XVII əsrin sonlarına qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş aspektdə işləndiyini bildirmişdir¹. Lakin sonradan özünün İran mənşəli sinonimləri tərəfindən sıxışdırılmış və dilin passiv lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Əslində, «badə,qədəh» mənalı ayaq sözü bu gün ümumişlək olan ayaq(bədən üzvü) leksemnin omonimi yox, törəmə mənası kimi qəbul edilməlidir. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycanda insan ayağı(pəncə və bud hissəsindən ibarət) formasında tapılmış qədim abidələrin zahiri görünüşü də təsdiqləyir.

Ədik. Özbək ədəbi dili dialektlərində gtik//əguk//əgik//eti^oq//ətüv^o//ötük//ötük//ötüv//otu fonetik variantlarda «uzunboğaz çəkmə» anlamında müşahidə olunur. Uyğur ədəbi dilində «ayaqqabı» semantikasında işlənən bu söz dialektlərdə «çəkmə», «dabanlı dəri ayaqqabı», «uzunboğaz çəkmə» sememlərini də kəsb etmişdir[ES,I, s.319; ÖRS,560].

«Qutadğu bilig» əsərində bu kökdən düzəlmiş etükçi «ayaqqabıçı» leksemi də qeydə alınmışdır.Həmin leksem özbək dilində bir qədər fərqli şəkildə işlənir: etikdüz «çəkməçi» [ÖRS, 560].

Oğuzların, xüsusilə azərbaycanlıların ensiklopedik kitabı olan «Kitabi-Dədə-Qorqud»da da ədük ismi «çəkmə» mənasında əks olunmuşdur:...Ədüginin quncına soqdı; Basatın xəncəri vardı. Ədüginin yardı, içindən çıqdı[İL,s.85]. V.İ.Aslanovun bildirdiyinə görə, həmin ifadə «KDOQ»dən başqa heç bir Azər-

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003,s.243.

baycan abidəsində müşahidə olunmamışdır¹. Digər Azərbaycan yazılı abidələrində və şivələrində aşkarlanmayan bu söz türk dili və dialektlərində öz işlənmə normativliyini itirməmişdir [TRS,260;DS,c.V,1664]. Türk dilində edük//edik//etik ifadəsinin işlənməsi bulqar qrupunun təsiri kimi başa düşülə bilər.

Q.Ramstedt etük sözünü etimoloji cəhətdən izah edərkən onu mancur dilindəki etu- «geyinmək», «daşımaq»(geyim) feli ilə tutuşdurmuş və türk dilləri üçün etü- felini bərpa etmişdir [ES,I, s. 320].

Yeq. Özbək ədəbi dilində(enq), uйğur dilində isə həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində yeñ(yeñ//yiñ) fonetik tərkibində «qol»(paltarda) mənasında işlənir[ÖRS,138; URS, 785; ES,III,186].

Oğuz dillərindən isə türkmən, türk və qaqaz dillərində ədəbi dil, Azərbaycan dilində isə dialekt səviyyəsində müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin yalnız Zaqatala şivəsində yeng səs tərkibində, «alt köynəyinin qolunun ağzı»(eni 50 sm olur) anlamında aşkarlanmışdır[ADDL,246]. Azərbaycan dilində yeñ sözünün ədəbi dildən çıxmasının səbəbi qol(bədən üzvü) ləkəsinin çoxmənalılıq kəsb etməsidir. Çünki XVIII əsrin sonlarına qədər yeñ ifadəsi eyni semantikada Azərbaycan yazılı abidələrində əks olunmuşdur: -Yeñümlə alınum qanıñ, bən siləyin;- Günü gəldi, yeñ - yaqalar dikdürəyim səninçün [İL,107].

Yelim. Özbək dilində elim, uйğur ədəbi dili və dialektlərində yelim, yilim, ilim fonetik tərkibində «yapışqan» mənasında işlənir[ÖRS,127;URS,800-803].

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı-Elm-2003,s.254

Oğuz qrupu dillərindən isə türkmən dilində(elim) eyni semantikada müşahidə olunur[T_mRS, 304].

Bu ləkəmə «KDQ»də «pişikotu, yapışqan» mənasında rast gəlirik: Qazılıq qoca anı gördiginləyin yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı[İL,106].

XVI əsrə qədər Azərbaycan yazılı abidələrində qeydə alınmış yelim sözü sonradan öz sinonimi tərəfindən sıxışdırılmış, passiv lüğət fonduna daxil olmuşdur. Lakin ümumtürk arealında yelim ifadəsi yapışqan ifadəsindən daha aktiv işlənmə tezliyinə malikdir [Bax: ES,III,s.178,134].

İrkil. Özbək dili dialektlərində bu söz «toplanmaq» əsas mənası ilə yanaşı, əlavə məcazi mənalar da kəsb etmişdir: «utanmaq», «yana əyilmək», «imtina etmək». «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də qeydə alınmış bu söz müasir oğuz qrupu daxilində yalnız türk dili dialektlərində müşahidə olunur: ilgimek «birləşmək»[İL,95;DS,VII c.,2522]. İrk- kökü əsasında yaranmış bu ifadə qırğız dilində «toplanmaq» və başqırt dilində «şırıltı ilə tökülmək» semantikasında işlənir[ES,I,s.378].

Upa. Özbək dili və dialektlərində ünə// una//ypa// yna, uйğur dili və dialektlərində upa//y'na// ynna fonetik tərkibində «ağ boyaq», «kirşan», «ənlük» mənalarında qeydə alınmışdır [URS,116,ÖRS,478].

Göstərilən ifadə oğuz qrupu üçün tamamilə yaddır.

Uçmax. Uйğur dili dialektlərində(uçmaq), özbək dilində (uçmoх) «cənnət» mənasında işlənir[ÖRS,483;UDS,175]. Oğuz qrupu daxilində türkmən dilində eyni fonosemantik tərkibdə rast gəlmək mümkündür[T_mRS, 666].

Azərbaycan dilində isə XIX əsrə qədər işlənən uçmaq

sözü sonradan arxaizmlər sırasına keçmişdir¹[2,269]. Təsadüfi deyil ki, «KDQ»də də bu ifadə qeydə alınmışdır: Ağ saqqallu baban yeri uçmaq olsun! [İL,178].

Yelke. Özbək dili və dialektlərində elke, yelke, celke, yəlke «çiyin» mənasında müşahidə olunsa da, uyuğur(yəlke), qazax, qırğız, noqay, tatar, başqırd, qumuq və s. dillərdə «ənsə», türk dili dialektlərində «vətər» semantikasında qeydə alınmışdır [ÖRS,137,URS,786].

M.Rəsənen yelke sözünü yal - kökü ilə əlaqələndirmişdir [ES,III,s.181]. Uyuğur dilində də yəlke sözünün «yal» mənası da var[URS, 786]

Bu dialektizmlər sırasına uyuğur dilində ordo «saray», tan «təəcüblənmək», tuş «yuxu», özbək dilində kyt «xoşbəxtlik», tulak//tulləmək «tük tökmək» (quş və heyvanlarda), yoruk «işıqlı», yak «yandırmaq», bār «qaraciyər», aş «yemək», kor «çox», kışı «insan», kızıl «qırmızı» və s. aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, karluq qrupu türk dillərində dillərin difrensiaslaşmasından – türkinin parçalanmasından əvvəlki dövrə aid kifayət qədər söz aktiv lüğət fonduna daxildir. Bu sözlərin bəziləri digər türk dillərində arxaikləşsə də, karluq qrupu daxilində ədəbi dil, bəzən də dialekt səviyyəsində öz işlənmə tezliyini saxlamışdır. Belə leksik vahidlər sırasına alp «igid», «bahadır», aldam «yalan», bormok «getmək», börk «papaq», yopmok «bağlamaq, örtmək, bitirmək», is «iy», kenqaş «məsləhət», kuz «payız», böri «canavar», tün «gecə», tünimək «gəcəlmək», tutun «tüstü», pitimək «yazmaq» və s. daxildir.

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, c. II, Bakı, Elm, 2003, s.269

İXTİSARLAR

- ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti, c. I, A-1, Ankara 1999.
ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr, 1964.
DS – Türkiyədə Halk Ağzından Derleme sözlüğü, Ankara TDK Basım evi, 12 c, 1963-1982.
İL – «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, «Elm», 1999.
KDQE – «Kitabi-Dədə-Qorqud» Ensiklopediyası. Bakı, «Yeni Nəşrlər Evi», 2000, c.I.
ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.
ЭС I – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, «Наука», 1974
ЭС II – Севортян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б»). Москва, «Наука», 1978.
ЭС III – Севортян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков(Общетюркские и межтюркские основы на буквы «ж», «к», «й»).Москва,«Наука», 1989.
УРС – Узбекско-русский словарь. Москва, 1959.
Т_uРС – Туркменско-русский словарь. Москва. «С-э», 1968.
УРС – Уйгурско-русский словарь. Москва. «С-э», 1968.
УДС – Уйгурский диалектный словарь. Москва, «Наука», 1990.
УŞL – Ўзбек халқ шевалари луғати, Uzbekistan SSR, «Fan» nəş., Taşkent, 1971.
ПОС – Е.М.Поспелов.Географические названия мира. Топонимический словарь, Москва, АСТ, 2002.

ƏDƏBİYYAT

1. Adcı M. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, Gənclik, 1997.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, II c., Bakı-Elm-2003.

3. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı, Azərneşr, 1982.
4. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, «Maarif», 1981.
5. Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках /Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири/. Фрунзе «Илим», 1966.
6. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962.
7. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.4, Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1966.
8. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, 1964.
9. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. I. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. «Наука», Алма-Ата, 1969.
10. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа), канд. дисс., Баку, 1988.
11. Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие (тексты, переводы и словарь). М.Л., Изд. АН Наук, 1954
12. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1975.
13. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках (Историческое развитие лексики тюркских языков). Москва, Изд. АН СССР, 1961.
14. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент. УЗГОСИЗДАТ, 1933.
15. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, Изд. Восточной литературы, 1962.
16. Тенишев Э.Р. Место саларского и сарыг уйгурского языков в системе тюркских языков (Исследования по уйгурскому языку). Алма-Ата, «Наука», 1970.

Təranə ŞÜKÜROVA
filologiya elmləri namizədi

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ ƏSAS MEYLLƏRİ

Uzun illərin mübarizəsindən sonra müstəqillik, suverenlik qazanmış türk xalqları tarixin çətin, məsuliyyətli və şəərəfli dövrünü yaşayır. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi dəyişikliklər bu xalqların dillərində də əks olunmuş, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan və özbək dillərinin elmi üslubu yeni-yeni terminlərlə zənginləşmişdir.

Azərbaycan və özbək xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı, dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrdə də davam etməkdədir. Hər iki xalqın yaxınlığı, sıx əlaqələri terminoloji sistemdə mövcud olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnir.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası çoxcəhətli və zəngindir. Ayrı-ayrı elmlərin inkişafı nəticəsində yeni-yeni terminoloji sistemlər formalaşmış, müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaranması prosesi baş vermişdir.

Terminlər dilə birdən-birə daxil olmur, onlar dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Qeyd etməliyə ki, terminlər ictimai-siyasi quruluşla əlaqədar olaraq dəyişir. Bir zamanlar dilimizdə ictimai-siyasi quruluşla əlaqədar işlənən *sovet, raykom, kommunist, komsomol,*

sosialist, bolşevik və s. terminlər artıq köhnəlmiş, həmin terminlərin əvəzinə bu gün həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində yeni siyasi terminlər meydana gəlmişdir.

Əvvəlki dövrlərdə alınma sözlərin əksəriyyəti yunan, latın və rus mənşəli idi. Müasir dövrdə isə Avropa dillərindən alınmalar üstünlük təşkil edir. Deməli, dildə termin yaradıcılığı prosesi kortəbii həyata keçirilmir. Terminlər tələbat nəticəsində dilə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun zənginləşməsində terminlərin rolu böyükdür. Məhz dilə daxil olan hər bir yeni termin ayrı-ayrı elm sahələrində formalaşır və özünəməxsus yer tutur.

Dilə daxil olan yeni terminlərin əksəriyyəti mətbuat vasitəsilə yayılır və insanların nitqində öz tətbiqini tapır. Azərbaycan mətbuatının sürətli inkişafı alınma terminlərin dildaşıyıcıları tərəfindən tanınmasına gətirib çıxarıb. Bu gün mətbuatın dilində yüzlərlə alınma termin və söz işlənir ki, onların yazılışı ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olmalıdır. Lakin ədəbi dilimizdə bir sıra alınmalar müxtəlif formalarda işlənir. Məsələn, *kompüter-kompyuter, prodüser-prodüsser, diesel-dizel, depressiya-depresiya və s.*

Bundan başqa, müəssisə, firma və ofislərə verilən adların əksəriyyəti alınmadır. Bu gün şəhərimizin küçələrində reklam lövhələrindəki yazıların çoxu əcnəbi dillərdə olur. Məsələn: *Ramstore, Imprashop, Caspian Shop, «Hagina» gözəllik salonu, «Pantamo» geyim mağazası, Medservis, İdeal dizayn və s.* Bu cür əcnəbi adların işlənməsi dilimizdə yad səslənir.

Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına qədər ifa-

də etmək qüdrətinə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu qiymətli milli sərvəti hər bir azərbaycanlı göz bəbəyi kimi qorumalı, ona daim qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu, hər birimizin müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

1991-ci ildə Sovet imperiyası süqut etdikdən sonra tarixi zərurət kimi bütün türk xalqları müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqillik təkcə tarixilik baxımından deyil, həm də dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi formasiyanın dəyişməsi ilk növbədə dillərin terminoloji sistemində öz əksini tapır. Yeni iqtisadi mühit iqtisadiyyat terminlərini, siyasi şərait siyasi terminləri, mədəniyyət, elm, təhsil dəyişmələri, ordu quruculuğu və s. yeni terminlərin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müqayisəli tədqiqi göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyllərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə dillərin terminoloji sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Müstəqillik illərində bilavasitə Avropa ilə siyasi-mədəni əlaqələrin inkişafı bir sıra məfhumlarla yanaşı, sözlərin də dilimizə daxil olmasına zəmin yaratdı. Həmin terminlərin isə müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılması tədqiqat obyektini kimi onların elmi cəhətdən öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu baxımından dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində deyil, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-Türkiyə, Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK TERMINOLOGİYASININ İNKİŞAF YOLU VƏ TƏDQIQI TARIXI

§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.Vinoqradov yazır: «Terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə milli-tarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl dünya elminin bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemdir»¹.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycanda terminologiyanın tam elmi şəkildə öyrənilməsi XX əsrin II rübündən başlamışdır. Doğrudan da, XX əsr Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. Xüsusilə, 1960-1970-ci illərdə, Azərbaycan dili terminologiyasının ayrı-ayrı sahələrinin nəzəri tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, terminoloji səciyyəyə daşıyan vahidlərin incə məqamlarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər terminoloqların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu sahədə M.Ş.Qasimovun tədqiqatları daha xarakterikdir. O, ilk dəfə olaraq terminlərin elmi əlaqələrə söykənən geniş izahını vermişdir.

Terminologiyanın tədqiqi tarixində prof.M.Ş.Qasimovun 1967-ci ildə «Azəri dilində terminlər necə yaranır» və 1973-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərləri xüsusi yer tutur. Öz dövrü üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb

¹Виноградов В.В. Вступительное слово.//Вопросы терминологии.М., Изд-во АН СССР, 1961. с.17.

edən bu əsərlər terminlərin bütünlüklə və elmi şəkildə öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır¹.

«Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsəri terminologiyaya həsr edilmiş müstəqil bir iş və onun ayrıca məsələ kimi tədqiqində ilk addım idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində terminlərin elmi təhlili M.Qasimovun adı ilə bağlıdır. Məhz terminologiya sahəsində olan dilçilik baxışları ondan sonra gələn bir sıra terminoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Termin tarixi kateqoriyadır. Çünki xalqımızın möhtəşəm sənət abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində terminologiyanın müxtəlif sahələrinə – hərbi, dini heyvandarlıq, musiqi, tibbi və ədəbiyyata aid çoxlu sayda terminlərə rast gəlmək olur: Hərbi: çavuş-gözetçi, cəsus, xəncər, qırım-döyüş, yigid; musiqi: qopuz musiqi aləti; heyvandarlıq: döl-heyvanın balası, yund-at; tibbi: sayru-xəstə, həkim, məlhəm, ədəbiyyat: hekayət, oğuznamə, boy.

Termin məsələsi təkcə bu günün problemi deyil. Onun həlli həmişə türkoloqların, dilçilərin müzakirə obyektinə olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayda türk xalqlarının əlifba, imla məsələləri ilə yanaşı, termin məsələsi də müzakirə olunmuşdur.

1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra terminologiya ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. Terminologiya məsələsini praktiki şəkildə və elmi əsas-

¹Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərneşr, 1967; Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973.

lar üzrə həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Komitə üç bölmədən və bürodan ibarət idi. 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyası şəxslənmiş, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminologiya formalaşmağa başlamışdır.

Terminoloji işin genişlənməsində 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının da rolu olmuşdur. Konfransda başqa məsələlərlə yanaşı termin yaradıcılığı məsələləri müzakirə edilmiş, terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün müəyyən prinsiplər irəli sürülmüşdür.

1944-cü ildə Bakıda keçirilən Dil konfransında mərhum akademik M.Ş.Şirəliyev məruzə etmiş və terminologiya sahəsində yol verilən nöqsanları, terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsini kəskin tənqid etmişdir.

1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı. Məhz həmin ildən sonra görülən işlərdə kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Azərbaycan dili həm təbiət, həm texniki, həm də ictimai-siyasi və iqtisadi terminlərlə zənginləşmişdir. Terminologiyanın həm nəzəri cəhətləri, həm də müxtəlif sahələri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər hər hansı bir terminin yaranmasını qeyd-şərtsiz o xalqın təşəkkülü ilə bağlayır. Digər dilçilər isə dildə olan terminləri konkret tarixi dövrlə əlaqələndirməyi üstün tuturlar¹.

¹Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва, «Наука», 1987, с.5-6

Terminologiyanın tədqiqinə dair ən sanballı əsərlərdən biri də «Azərbaycan terminologiyası problemləri» adlı məcmuədir. Məcmuədə 1988-ci il noyabr ayının 25-26-da keçirilən terminologiya problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransının materialları verilmişdir. Burada Azərbaycan terminologiyasının qarşısında duran vəzifələr, terminoloji lüğətçilik, terminologiya və nitq mədəniyyəti, terminologiya və orfoqrafiya ilə bağlı bir sıra ümumi-nəzəri və praktik məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, 1982-ci ildə Terminologiya Komitəsi terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransını keçirmişdir. Bu konfransda terminlərin nəzəri və praktik məsələləri ön plana çəkilmiş, alimlərin məruzələri dinlənilmişdir. Bu elmi konfransı keçirməkdə əsas məqsəd Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək; komitənin qarşısında duran vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirmək: onun işini daha da sürətləndirməkdir.

Dilin terminologiyasının müntəzəm şəkildə müasirləşdirilməsi çox vacib məsələ kimi 1982-ci ilin konfransında müzakirəyə qoyulmuşdur. Müasirləşmə elə bir prosesdir ki, o, dövrün, zamanın tələbinə bağlıdır. Hal-hazırda terminologiya bu tələbatı qismən də olsa ödəyir. Terminologiyada müasirlik axtarmaq bir az qeyri-müəyyənlik yaradır. Ancaq termin yaradıcılığı prosesi dil hadisəsi olduğu üçün müasirliyi terminologiyada qəbul etmək mümkündür. Çünki dil hadisəsi özü də cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və iqtisadi hadisələrlə bağlıdır. Bu gün xalqın həyatında baş verən müasirlik onun dilində, nitqində və lüğət fondunda yeni-yeni leksik vahidlərin formalaşması ilə nəticələnir.

Həmin konfrans terminoloji məsələlərə aydınlıq gətirdi. Məhz bundan sonra 1984, 1987, 2002, 2003-2004-2005-ci illərdə «Terminologiya məsələləri» adlı toplular çap olundu.

1984-cü ildə nəşr olunmuş topluda dilimiz və terminologiyamız, müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri, termin və ümumxalq dili, bunlar üçün əsas mənbə kimi problemlər, həmçinin sahə terminologiyası məsələləri – (idman, hərbi, hüquq, tibii) işıqlandırılmışdır.

«Terminologiya məsələ»lərinin 1987-ci il nəşrində «termin və terminologiya» anlayışları M.Qasimov tərəfindən izah olunmuş, dialekt sözlərinin termin yaradıcılığında istifadəsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Tədris işlərində terminlərin əhəmiyyəti, ilk terminoloji lüğətlərimiz, terminlərin yaranmasında məcazların rolu kimi məsələlərə də bu topluda aydınlıq gətirilmişdir. 1990-cı ildə nəşr olunmuş toplu isə 1984 və 1987-ci illərdəkilərdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada Qərbi Avropa mənşəli alınmalar, terminologiyada sinonimlik və dubletlik, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

2002, 2003-2004-2005-ci illərdə nəşr olunmuş «Terminologiya məsələləri» adlı məcmuədə isə terminologiyanın müxtəlif sahələrinə (ədəbiyyatşünaslıq, hüquq, inşaat, hərbi, musiqi) aid məqalələr öz əksini tapmışdır.

1990-cı illərdən sonrakı siyasi şərait elmin digər sahələri kimi, terminologiyanın da inkişafına təkan verdi.

Müstəqillik illərində terminologiya məsələlərinə aid məcmuə 2002-ci ildə nəşr olundu. Təsədüfi deyil ki, bu məcmuədə problemlərin məcrası da dəyişmişdir. Burada terminologiyada ana dilinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsi, alınma terminlə-

rin leksik cəhətdən semantik mənimsənilməsi, müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında alınma terminlərin sayı xeyli artmışdır. Bu cür alınmalar ilk növbədə mətbuatın dilinə nüfuz edir. Dilimizə daxil olan alınmaların elmi şəkildə araşdırılması terminologiyanın inkişafına təkan verir. Son on ildə terminologiyaya sahəsində alınma terminlərin tədqiqi diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatlardan biri də N.Məmmədlinin «Alınma terminlər» əsəridir. Müəllif əsərdə ilk planda alınma terminlərə çox geniş əhatə dairəsi verir. Müəllif özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq «alınma termin» anlayışına yeni məna vermiş, ümumi də olsa, bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. N.Məmmədli alınma terminlər haqqındakı fikirlərini 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi «Yunan və latın mənşəli terminlər» adlı monoqrafiyasında davam etdirir. Burada mindən artıq yunan və latın mənşəli termin toplanmış, həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində söz və morfe qarişıqları izah olunmuşdur.

Terminologiyanın nəzəri əsaslarının tədqiqi ilə yanaşı beynəlmiləl terminlərin öyrənilməsinə də diqqət artırılmışdır. Bu baxımdan S.Xəlilovanın «İnternasional terminlər» əsəri diqqəti cəlb edir. İctimai-siyasi, internasional terminologiyanın yaranması və tədqiqi tarixindən danışarkən müəllif qeyd edir ki, «İnternasional termin və terminologiya anlayışlarının formalaşması XVII-XVIII əsrlərə aiddir»¹.

Müstəqillik illərində çap olunmuş monoqrafiyalardan biri də T.Quliyevin «Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meyl-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.41

ləri» adlı əsəridir. Əsərdə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə məxsus yazılı nümunələr tədqiqata cəlb olunmuşdur.¹ Bunun da səbəbi Avropa dillərinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə XIX əsrdən etibarən keçməsidir. Əsərdə verilən *advokat* (*vəkil*), *arenda* (*icarə*), *çinovnik* (*məmur*), *tema* (*mövzu*), *teoriya* (*nəzəriyyə*) kimi terminlər XX əsrin əvvəllərinə məxsus terminologiya üçün yeniləşmə sayılsa da, müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində norma hüququ daşıya bilmir. Bu terminlər ona görə öz dövrü üçün yenilik hesab edilirdi ki, onlar həmin dövrü səciyyələndirən sosial hadisələrlə bağlı yeni informasiyaları əks etdirirdi.

Son zamanlar terminologiyanın müxtəlif sahələrinə dair çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış, onun yaranma və inkişaf yolları haqqında xeyli əsərlər dərc olunmuşdur. O cümlədən, sahə terminologiyası içərisində hərbi terminologiyaya aid əsərlərin son on ildə başqa sahələrə nisbətən çox olması daha maraqlıdır. Azərbaycanda yüksək səviyyəli ordu quruculuğu hərbi terminologiya sahəsində tədqiqləri daha geniş planda öyrənməyə imkan yaradır. D.Bağışovun «Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası»², Y.Məmmədlinin «Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili»³, İ.Qasimovun «Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları»⁴ və «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı»⁵ əsərləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

¹ Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzləmə meylləri. Bakı: Elm, 2000.

² Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990.

³ Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1995.

⁴ Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000.

⁵ Qasimov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001.

S.Sadıqovanın da terminologiyanın tədqiqində öz yeri vardır. Onun elmi-nəzəri məqalələrindən başqa, «Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı»¹ və «Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri»² kimi əsərləri çap olunmuşdur. Alimin «Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri məsələləri» əsəri terminlərin elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl təhlili ilə diqqəti cəlb edir.

S.Sadıqovanın maraq doğuran tədqiqatlarından biri də «Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı»³ əsəridir. Burada terminologiyanın təşəkkül tarixi izlənilmiş və onun formalaşmasının geniş mənzərəsi açılmışdır.

Azərbaycan dilində sahə terminologiyası da geniş öyrənilmişdir. Buraya həm lüğətçilik, həm də elmi monoqrafiyalar daxildir. Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminlərin öyrənilməsi yeni bir hadisədir. Bu tipli araşdırmalara R.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»⁴, A.Cəfərovanın «Azərbaycan xalq təbabəti terminləri»⁵, M.Abdullayevanın «Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri»⁶, P.Ağayevin «Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri»⁷, S.Quliyevanın «Ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri əsasları»⁸,

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm 1997.

² Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.

³ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005

⁴ Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990.

⁵ Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994.

⁶ Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997.

⁷ Ağayev P. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1998

⁸ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003

Ə.Məhsətinin «Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının sematik-struktur xüsusiyyətləri»¹ və K.Kərimovanın «Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi»² adlı əsərlərini misal göstərmək olar. Bu əsərlərdə termin və terminologiya məsələsinə toxunulmuş, onların alınma yolları, yaranma üsulları haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Terminologiya Komitəsi 2001-ci ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. Dövlətimizin müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri artmışdır. 2003-cü ilin iyulunda AMEA-nın Rəyasət Heyətində Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində terminlər müəyyən inkişaf yolu keçmiş, onların nəzəri cəhətdən öyrənilməsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

§2. Özbək dilində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə dair bir nəzər

Özbək dilçiliyində terminologiyanın öyrənilməsi tədqiqat obyektini kimi gənc sahədir. Özbəkistanda terminlərin normalaşması və təkmilləşməsi, elmi-texniki terminlərin öyrənilməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Özbəkistan Maarif Komissarlığının qərarı ilə həmin dövrdə məktəblərdə, tədris

¹ Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1998

² Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004

müəssisələrində elmin bütün sahələrinə aid terminlərin toplanması və öyrənilməsi məqsədilə Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır. Azərbaycanla müqayisədə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi bir qədər gec yaranmışdır.

1921-ci ildə Özbəkistanda Ümumözbək qurultayı keçirilmiş, bu qurultayda özbək dilinin əlifba və orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur. 1922, 1923 və 1927-ci illərdə çağırılan elmi konfranslarda yalnız əlifba islahatının keçirilməsi haqqında məsələlər qarşıya qoyulmuşdu. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayından sonra Özbəkistanda terminologiyanın öyrənilməsi ənənəvi xarakter almağa başlamış, ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət dəyişmişdir. 1927-ci ildə Özbəkistanda «Əlifba» Komitəsi ilə yanaşı, «Dil və Terminologiya Komitəsi» yarandı. Terminoloji Komitə ilk öncə özbək dilinin elmi-texniki terminlərini aktiv şəkildə sistemə saldı. 1929-cu ildə Səmərqənddə I terminoloji konfrans keçirilmişdir. Konfrans özbək dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da inkişaf yollarını göstərmişdir. Elə həmin konfransda terminlərin orfoqrafiyası haqqında qərar qəbul edilmişdir.

R.Daniyarov özbək dilində terminoloji leksikanın inkişafından bəhs edərkən yazır: «Özbək dilində «terminologiyayı genişləndirmək üçün dilin həm daxili imkanlarından, həm də internasionalizmlərdən istifadə olunsun. Lakin hər hansı bir elmi məfhumu ifadə edən milli söz tapılmadıqda, yaxud süni yolla yaratmaq mümkün olmadıqda internasionalizmlərə müraciət etmək daha məqsədəuyğundur»¹.

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс., Ташкент. 1982, с.9

1937-ci ilə qədər Terminologiya Komitəsinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bunlara «Riyaziyyat terminləri lüğəti»ni¹, «Rusca-özbəkçə pambıqçılıq terminləri lüğəti»ni², «Hüquq terminləri lüğəti»ni³ nümunə göstərmək olar. Terminoloji lüğətlərin nəşri iqtisadiyyat, mədəniyyət kənd təsərrüfatı terminlərinin tədqiqinə də təkan verdi. S.İbrahimov və N.Sayfulmulyukov kənd təsərrüfatı terminologiyasının toplanılmasında və öyrənilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

XX əsrin 30-cu illərinə qədər özbək dili terminologiyasının aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı tədqiqat işinin adını çəkmək çox çətindir. Terminologiya ilə bağlı nəzəri məsələlər dilçilərin diqqətini müəyyən mənada az cəlb etmişdir.

Özbək dili terminologiyasının nəzəri öyrənilməsi sahəsində M.Tursunovanın «Terminologiya məsələləri»⁴ əsərini qeyd etmək olar. Bu əsərin əsas məqsədi özbək dili terminologiyasının yığılıb qalmış bir çox məsələlərinə yenidən aydınlıq gətirilməsindən, mövcud məsələlərin həllinin konkret nəzəri-metodoloji yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

S.İbrahimovun «Fərqanə dialektinin xüsusi leksikası»⁵ monoqrafiyası da maraqlı doğuran tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə xalq dilində saxlanılmış terminlər toplanmış və terminoloji sistemin nəzəri əsasları öyrənilmişdir.

¹ Kime atamalarınınq inqlizça- uzbekça kıskaçça luğati. Toşkent., Fan, 1995

² Sayfulmuluk N. Rusca-özbekçə paxtaçılıq terminleri. Toşkent., Öz SŞÇ, 1933,

³ Yunusof K. Xuqıqiy terminlər luğati. Toşkent: Öznəşr, 1933,

⁴ Tursunova M. Terminologiya məsələləri. Toşkent, 1933.

⁵ İbroximov S. Fərğona şevalarınınq kasbxunar leksikası. Toşkent, 1959

Ümumiyyətlə, özbək dilində işlənən elmi-texniki terminlərin bir qismi ərəb, fars və tacik dillərindən keçmişdir. Bu da tarixən ərəb və fars dillərinin aparıcı dil olması ilə bağlı idi.

1920-30-cu illərdə özbək dilində köhnə ərəb və fars mənşəli terminlər internasionalizmlərlə əvəz olundu. Onların özbək dilinə keçməsi vasitəli alınmalar hesab olunurdu. Çünki internasionalizmlərin çoxu özbək dilinə rus dili vasitəsilə keçirdi: *fırqa - partiya, tibbiət - mediqına, muxandis - inciner, dorilfunun - universitet.*

R.Daniyarov özbək dilinin terminləri üzərində böyük elmi iş aparmış və onun tədqiqatının nəticələri «Özbək dilinin texniki terminləri» əsərində əks olunmuşdur. Özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində irihəcmli tədqiqat əsərlərinin çox az olduğu bir dövrdə R.Daniyarovun «Özbək dilinin texniki terminologiyası» əsəri terminologiyanın öyrənilməsi üçün çox qiymətli idi.

1959-cu ildə Özbəkistanda keçirilən I Ümumittifaq Terminoloji konfransmda müxtəlif sahələrə aid terminologiyanın yaradılması və inkişafı məsələləri müzakirə olunmuşdur

1959-cu ildə Moskva şəhərində keçirilən SSRİ xalqlarının I Terminoloji konfransından sonra özbək dilində elmi-texniki terminləri sistem kimi formalaşdırıldı. Qısa vaxt ərzində Özbəkistanda terminologiya sahəsində onlarca namizədlik dissertasiyası müdafiə olundu, çoxsaylı elmi məqalələr yazıldı və lüğətlər tərtib edildi.

1980-ci illər özbək terminologiyasında elm, texnika və mədəniyyət sahələri aparıcı yer tuturdu. 1984-cü ildə Özbəkistan SSR EA-ın nəzdində Terminoloji Komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın qarşısına terminlərin toplanması, təkmilləşdiril-

məsi, bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələləri qoyulmuşdu.

1991-ci ildə sovet imperiyası süqut etdikdən sonra bütün respublikalarda olduğu kimi, Özbəkistanda da durğunluq özünü göstərirdi. Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi kimi bir sıra yeni-yeni modellər, sahələr meydana gəldi. Həmin sahələri isə əks etdirən lüğətlərin tərtibatına böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, müstəqillik dövründə lüğətçilik daha geniş vüsət aldı.

K.Musayev, R.Daniyarov, A.Medvaliyev, E.Fazilovun və D.Rəşidovun özbək dili terminologiyasının öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onların elmi fikirləri və araşdırmaları sovet hakimiyyəti illərindəki özbək dilinin termin yaratıcılığını əhatə edir.

Özbəkistan Terminologiya Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1992-1993 və 2002-ci illərdə «Özbək dili terminologiyası» adlı məcmuələr çap olunmuşdur. «Özbək dili terminologiyası» məcmuəsinin 1992-ci il nəşrində sahə terminologiyası ilə yanaşı, bəzi terminlərin işlənmə tarixi, terminlərin milliləşdirilməsi haqqında məqalələr öz əksini tapır.

«Özbək dili terminologiyası» məcmuəsinin 2002-ci il nəşrində müasir dövrün terminoloji lüğətçiliyi, ayrı-ayrı sahələrə aid yeni lüğətlər haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin, burada müstəqillik illərində Özbəkistanda keçirilən terminoloji konfranslar və onların elmi məlumatları öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik illərində Özbəkistanda terminoloji tədqiqlərin aparılması M.Ramzanova, A.Xasanov, A.Aliev, K.Samadov və O.Miminov kimi dilçilərin adı ilə bağlıdır. Onlar müasir dövrün termin yaratıcılığını ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil

etmişlər. Həmin dövrdə Özbəkistanda Nazirlər Kabinetinin yanında «Dil Komissiyası» yaradıldı. 1991-ci ildə Dil Komissiyası özbək dili və ədəbiyyatının tədrisinin inkişafını gücləndirmək haqqında bir sıra qərarlar qəbul etdi. Bundan başqa, Dil Komissiyasının özbək dili terminşünaslığının inkişafında da rolu oldu. 1991-ci il martın 19-da Terminologiya Komitəsinin keçirdiyi konfransda əsas məsələ bir sıra internasionalizmlərin milliləşdirilməsi idi. Konfransda 1992-ci il martın 19-da Daşkənddə qəbul olunmuş «Dövlət dili haqqında qanun»a əməl olunmasına dair Nazirlər Kabinetinin nəzarətinin gücləndirilməsi barədə «Terminologiya Komitəsinin rus beynəlmilləl terminlərinin milliləşdirilməsi haqqında» qanunu qəbul olundu.

Konfransda elm, mədəniyyət, mətbuat sahəsində «Dövlət dili haqqında qanun»a necə əməl olunmasını yoxlamaq məqsədi ilə Terminologiya Komitəsinin mütəxəssislərindən ibarət Komissiyanın təsdiqi, Özbəkistan Respublikasının Nazirlikləri, Komitələri və təşkilatlarının təsdiqlənmiş terminlərin işlənməsini təmin etmələri haqqında qərar qəbul olundu.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi 1990-cı ilin fevralından fəaliyyətə başlamış, 1991-ci ildə Terminologiya Komitəsi ilk konfransını keçirmişdir. Elmi-texniki terminlərinin tərtibi haqqında elmi tövsiyələr konfransın gündəliyinə salınmışdır. 1994-cü ildə Özbəkistanda dövlət səviyyəsində latın əlifbasına keçid prosesi baş verdi. Ölkədə çap olunan qəzet, jurnal, bülleten və kitablarla yanaşı, terminoloji lüğətlərin də latın qrafikası ilə nəşri ənənəvi xarakter almağa başladı. 1996-cı ilin oktyabrında keçirilən Terminologiya konfransda iqtisadiyyata aid terminlər, 2000-ci ildəki konfransda isə müstəqillik dövründə yaranan terminlərlə bağlı problemlər

müzakirə olundu. Hal-hazırda Özbəkistanda elmi terminoloji lüğətlərin yaradılması prosesi gedir.

§3. Terminoloji lüğətçilik

Hər bir dilin lüğət tərkibi xalqın tarixini və inkişafını, onun maddi və mənəvi sərvətini, ümumbəşəri mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu əks etdirir. Buna görə də hər bir hansı bir dildə terminoloji lüğətlərin yaradılması həmin xalqın mədəni həyatında mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Terminlərin əks olunduğu əsas mənbə terminoloji lüğətlərdir. Terminoloji lüğətlərdə milli terminlərlə yanaşı, beynəlmiləl və alınma terminlər də qruplaşdırılır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər elm və texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Elm və təhsilin inkişafında terminoloji lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki dilə daxil olan yeni terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid terminlərin də mənası, izahı bu cür lüğətlərin vasitəsilə aydınlaşır.

Dilə daxil olan hər bir yeni termin kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) dilinə nüfuz etsə də, əsas mənbə kimi lüğətlər funksional imkana malikdir. Termin öz dövrü üçün aktivdirsə, yaxşı qəbul edilirsə, KİV-in dilində də bu cür mövqeyə malikdir. Terminoloji lüğətlərdə isə terminin qruplaşdırılması üçün onun aktivliyi, yeniliyi əsas şərtlərdən biridir.

Digər lüğətlərin tərtibindən fərqli olaraq terminoloji lüğətlərin formalaşması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. M.Qasımov terminioloji lüğətlərin formalaşması üçün bir sıra prinsiplər irəli sürür. Bu prinsiplər terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün etalon ola bilər.

Terminoloji lüğətçiliklə bağlı olan fikirlər 1997-ci ildə

B.Cəfərova tərəfindən nəşr etdirilmiş «Terminoloji lüğətçilik məsələləri»¹ adlı əsərdə geniş şərh olunur. B.Cəfərova həmçinin, dil əhatəsinə görə terminoloji lüğətlərin birdilli-izahlı, ikidilli, çoxdilli növlərini göstərir². Məqsəd və vəzifələrinə görə lüğətləri B.Cəfərova tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər adı altında qruplaşdırır.

Terminoloji lüğətlər bütövlükdə terminləri əhatə etdiyi üçün o, dilin xüsusi leksikasına aiddir. Məhz xüsusi leksikada olan sözlər terminoloji leksikoqrafiyada qruplaşdırılır.

Əslində, terminologiyanın dildəki inkişaf perspektivlərini öyrənmək üçün onların aid olduğu sahələr üzrə lüğətlərin yaradılması zəruridir. Şübhəsiz, ilk növbədə terminoloji lüğətlərin yaranması sonradan onların nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb olunması üçün material ola bilər.

Azərbaycan və özbək dillərində terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri geniş vüsət almışdır. Bu ənənə müstəqillik illərində də öz potensialını genişləndirmişdir. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilçiliyində 1930-cu illərdən etibarən terminoloji lüğətçilik ənənəvi şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Sahə terminologiyasına aid lüğətlərin mütəmadi nəşri terminologiyanın öyrənilməsinə zəmin yaratdı. 1931-ci ildə «Rusca-özbəkçə hərbi terminlər lüğəti»³ və «Riyaziyyat terminləri lüğəti»⁴ çap olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda ilk terminoloji lüğət Ə.Şıxlınskinin 1922-ci ildə çap olunan «Ruscadan-Azərbaycanca» lüğəti idi.

¹ Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997.

² Yenə orada.s.19-31

³ Qari Niyaziy. Rusca-özbəkca riyaziyyat terminləri. Toşkent., Öznəşr, 1931

⁴ Kime atamalarınq inqlizça- uzbekça kıskaçça luğati. Toşkent., Fan, 1995.

cancaya qısa döyüş sözlüyü»dür. Bu lüğət dil materiallarının dərin təhlilinin nəticəsidir. Özbək dilçiliyində isə ilk terminoloji lüğət 1926-cı ildə çap olunmuş «Siyasi hüquq lüğəti»dir. İlk terminoloji lüğətlərin araşdırılması dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması ilə yanaşı, lüğətçiliyimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1952-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminoloji lüğətlərin həm sayı, həm də keyfiyyəti artmışdır. Müqayisədə aydın olur ki, 1930-40-cı illər arasında otuz beş, 1940-42-ci illərdə dörd, 1942-52-ci illər ərzində isə heç bir terminoloji lüğət çap edilməmişdir. 1952-ci ildən hazırkı dövrə qədər iki yüz qırxa yaxın ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir¹.

Özbəkistanda 1930-cu illərdə təqribən iyirmi iki, 1940-cı illərdə altı, 1950-60-cı illər arasında on beş, 1960-cı illərdə on səkkiz, 1970-ci illərdə iyirmi doqquz, 1980-ci illərdə səkkiz, müstəqillik illərində isə təqribən iyirmi səkkizə qədər terminoloji lüğətlər çap olunmuşdur.

Digər müstəqil türk dövlətlərinin – Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın da terminoloji lüğətçiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salaq.

Türkmənistanda – 1930-cu illərdə dörd, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə yeddi, 1960-cı illərdə doqquz, 1970-ci illərdə altı və 1980-ci illərdə beş terminoloji lüğət nəşr edilmişdir.

Qazaxıstanda - 1930-cu illərdə yeddi, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə doqquz, 1960-cı illərdə iyirmi bir, 1970-ci illərdə doqquz terminoloji lüğətin nəşri terminoloji leksikoqrafiyanın inkişaf yollarını əks etdirən bariz nümunələrdir.

Qırğızıstanda – 1930-cu illərdə üç, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə bir, 1960-cı illərdə on altı, 1970-ci illərdə on səkkiz və 1980-ci illərdə isə on bir terminoloji lüğət çap olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan və Özbəkistanda nəşr olunan lüğətlər Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstana nisbətən daha çoxdur.

Məlumdur ki, hər hansı bir elm sahəsini öyrənmək üçün lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi ayrı-ayrı sahələrə məxsus leksik vahidlərin mənimsənilməsinə aydınlıq gətirir. Belə lüğətlərin köməyi ilə elmin bütün sahələrinə aid terminlərin axtarışı asanlaşar.

1987-ci ilə qədər Özbəkistan leksikoqrafiyası mənzərəsinə nəzər salsaq, bu dövrlər ərzində birdilli, ikidilli, üçdilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin çap olunmasının şahidi olarıq.

1992-ci ildə türk Dil Qurumunda Ortaq türk dili yaratmaq məqsədilə A.B.Ercilasunun təşəbbüsü ilə «Karşılaşdırılmalı türk lehçələri sözlüğü» tərtib edilmişdir. Lüğətdə təqribən 7000 sözün Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində qarşılığı verilmişdir. Bu sözlüyün tərkibində müxtəlif sahələrə aid terminlər əhatə olunmuşdur.

1995-ci ilə qədər respublikamızda bir neçə «Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət» çap olunmuşdur. «Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət»ə gəlinə isə, o ilk dəfə olaraq müstəqillik illərində tərtib edilmişdir. Lüğətə qoşun strukturuna, ordunun

¹Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s.181

texniki təchizatına, komplektləşdirilməsinə, hər b sənətinə aid 900-dən artıq zəruri söz və termin daxil edilmişdir.

Müstəqillik illərində respublikamızda elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində dilimiz həm kəmiyyət həm də keyfiyyət etibarını ilə xeyli dəyişmiş, onun lüğət tərkibinə külli miqdarda yeni söz və termin daxil olmuş, bir sıra sözlər isə dildən ya tamamilə çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində əmələ gəlmiş bu dəyişiklikləri əks etdirmək terminoloji lüğətlərin vəzifələrindən biridir.

M.Qasimov və M.Sadiqovun rəhbərliyi altında yazılmış və iqtisadi əlaqələr sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan «Maliyyə kredit terminləri lüğəti»] 2500-ə qədər termini əhatə edir. Müstəqillik dövründə maliyyə kredit sahəsində mühasibat-uçot işlərində iqtisadi terminlərdən düzgün və dəqiq istifadə olunması problemi qarşıya çıxmışdır. 1996-cı ildə buraxılmış «Maliyyə-kredit terminləri» lüğəti müasir tələbatı ödəyə bilmir. Bu lüğətdə işlədilən vahidlərin çoxu artıq köhnəlmişdir.

Son illərdə iqtisadiyyatın inkişafı bu sahədə olan terminlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan da həmin terminlərin terminoloji lüğətlərdə öz əksini tapması zəruridir. T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov və A.Abdulayevin hazırladığı 1994-cü ildə çap olunmuş «İqtisadiyyat terminləri lüğəti» bu mənada maraqlıdır. Lüğət 20 minə yaxın termini əhatə edir. Lüğətdə siyasət, iqtisadiyyat, sənaye, maliyyə-kredit, menecment, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrinə aid terminlər verilmişdir. Lüğətin nəşrində rus dilindəki iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının daha dəqiq ifadə olunması üçün təkcə rus dilinin

izahlı lüğətlərindən deyil, həm də digər türkdilli respublikalarda – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstanda çap olunmuş lüğətlərdən istifadə edilmişdir.

Müstəqillik illərində çap olunan lüğətlərdən biri də 2001-ci ildə M.Qasimovun çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca geofizika, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti»-dir. Lüğətə geodeziya və kartoqrafiya elminə məxsus bir çox yeni kosmik, geodeziya terminləri daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı əsas mənbə kimi müasir geodezik ədəbiyyatlar götürülmüşdür. Azərbaycanda «Kimya terminləri lüğəti» 2005-ci ildə İ.Nəsibov və Ə.Məmmədov tərəfindən işıq üzünə gəlməmişdir.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra yeni sahə terminləri lüğətlərinə ehtiyac artırdı. 2001-ci ildə çap olunmuş «Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti»¹ bu baxımdan elmi əhəmiyyət kəsb edir. N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti» də diqqətə layiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmiş, onların izahı və tərcüməsi verilmişdir.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də global informasiya şəbəkəsi - internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Bu baxımdan Ə.Abbasov, F.Əliyev və başqalarının 2003-cü ildə tərtib etdiyi «İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azər-

¹ Salahov Z. Məmmədov E. Həsənova A. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001

baycanca terminoloji lüğət» müasir dövrdə kompüter xidmətlərindən mükəmməl şəkildə istifadə üçün çox səciyyəvidir. Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni terminlərin toplanması və nəşr edilməsi zəruri bir haldır. Bu baxımdan «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» terminoloji lüğətçilik sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətə müxtəlif sahələrə – radiotexnika, radioelektronika, kibernetika, maşınqayırmaya aid terminlər də daxil edilmişdir.

G.Qocayevanın «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə texnikanın əksər sahələrini əhatə edən terminlər toplanmış və onların azərbaycanca qısa izahı verilmişdir. Bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, istehsal proseslərinə, texniki aparatlara və qurğulara aid min üç yüzdən artıq termin və anlayış toplanmışdır.

2004-cü ildə A.İbrahimov tərəfindən tərtib olunmuş «İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» yeddi minə qədər terminə əhatə edir. Bu lüğətdə müasir dövrdə hüquqsünəşliq sahəsində işlənən terminlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, terminlərin ingilis, rus və türk dillərində tərcüməsi verilmişdir.

1956-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi terminləri lüğəti»ni nəşr etdirmişdir. Bu lüğətdə bir çox çalğı alətlərinin adı verilməmişdir. A.Nəcəfzadənin «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti» isə musiqi sahəsində görülən ən mühüm işlərdən hesab edilir. Bu lüğət əhatə dairəsinə görə çox genişdir. Lüğətdə musiqiçilər və Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti ilə maraqlananlar üçün çox gərəkli məlumatlar vardır.

N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap etdirdiyi «Rusca-azər-

baycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğət»i də diqqətəlayiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmiş, onların izahı və tərcüməsi verilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əksəriyyəti mətbuatın, eləcə də televiziya və radionun dilinə də nüfuz etmişdir. Həmin terminlərin toplanıb və nəşr edilməsində f.e.d.Q.Məhərrəminin əvəzsiz xidməti olumuşdur. Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kino-televiziya radio terminləri» lüğəti orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Lüğət 2400-ə qədər termini əhatə edir. Lüğətdə sırf kino, televiziya və radio terminləri ilə yanaşı, başqa elm sahələrinə (sənət, teatr, musiqi, dilçilik) aid bəzi terminlər də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, özbək dilçiliyində də terminoloji lüğətçilik sahəsində elmi müvəffəqiyyətlər mövcuddur. 1992-ci ildə özbək dili haqqında qanun qəbul edildikdən sonra Özbəkistanda bütün yazılı sənədlər özbək dilində aparılmağa başladı. Bununla əlaqədar Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin hazırkı Terminologiya Komitəsi elmi terminləri əks etdirən lüğətlərin nəşrini təşkil etdi.

Özbəkistan müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar firma və müəssisələrin sayı artdı və özbək terminoloqları iqtisadiyyatla yanaşı, ictimai-siyasi, texnologiya sahəsində də terminlərin toplanması və terminoloji lüğətlərin tərtibində böyük işlər görməyə başladılar. 1993-cü ildə R.Daniyarov və L.Ramazanovanın «İctimai-siyasi atamalarınq rusca-uzbekçə kiskaça luğati», 1995-ci ildə «Bank atamalarınq rusca-uzbekçə kiskaça luğati», 1999-cu ildə X. Bektemirov, X.Xolmedov və S.Sodikovun yazdığı «Xukukşunoslikka aid uzlaşma terminler» və 2002-ci ildə X.Bektemi-

rovun «Rusca-uzbekça yuridik atamalar luğatı»i nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, müstəqillik illərində «Silikatlar texnologiyası qida oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kirskaça luğatı», «Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekça izoxli luğatı», «Şişəozlik texnologiyası qida oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kirskaça luğatı» və «Kime atamalarının inqilizça-uzbekça kirskaça luğatı» tərtib olunmuşdur. T.Otakuziyev, K.Axmerov və K.Axmedovun 1994-cü ildə hazırladığı «Silikatlar texnologiyası qida oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kirskaça luğatı» 2700-ə yaxın termini əhatə edir.

1995-ci ildə çap olunmuş «Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekça izoxli luğatı»i 1239-a qədər termini əhatə edir. Lüğətdə mikrobiologiya terminlərindən başqa, genetikə, biokimya, molekulyar biologiya sahələrində işlədilən terminlər daxil edilmişdir. Müəlliflər özbək terminlərindən başqa, mənşəcə rus, ərəb, yunan, ingilis terminlərini də lüğətə daxil etmişlər. 1999-cu ildə çap edilmiş «Şişəozlik texnologiyası qida oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kirskaça luğatı»nə təqribən 1730 termin daxildir. Bu lüğət T.Otakuziyev, K.Axmerov və K.Axmedov tərəfindən tərtib edilmişdir. Lüğət texnologiya mütəxəssisləri, kimya-texnologiya fakültələri, ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. K.Axmerov, P.İsmatullaev, S.Abdullaevanın 1995-ci ildə çap etdirdikləri «Kime atamalarının ingiliscə-uzbekça kirskaça luğatı» 1500-ə yaxın kimya terminini əks etdirir.

Hər hansı bir elmi yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdə terminlər əvəzsiz rola malikdir. Digər elmlərlə yanaşı, türkoloji elm sahələrinin formalaşması və inkişafında da terminoloji lüğətçiliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

**AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMİN
YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.
MİLLİ TERMİN YARADICILIĞI**

§1. Söz və termin

Müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də söz və termin problemidir. Söz və termin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan leksik vahidlərdir. Hər iki nitq vahidi obyektiv şəkildə dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə məxsus yer tutur. Həm sözdə, həm də terminlərdə real varlıqdan doğan münasibətlər ifadə edilir. Hər iki vahid nominativ xarakter daşıyır, əşyaları, hadisələri bildirir. Həm söz, həm də termin leksik kateqoriyadır, səslər əsasında yaranır. Həm sözə, həm də terminə tarixi kateqoriya kimi yanaşmaq da olar. Çünki onlar dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, mənə kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən hazır formada istifadə edilir.

Söz və termin arasında bəzi ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, söz həm dialektizm, həm alınma, həm də beynəlmiləl ola bilər. Termin isə heç vaxt dialektizm səciyyəsi daşmır. O, milli, alınma və beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Sözüün həqiqi və məcazi mənası, antonimi, paronimi olur. Termin isə belə xüsusiyyətlərə malik olmur.

Terminlər leksik cəhətdən iki qrupa bölünür:

1. Sözlərlə omonimliyi olan terminlər
2. Sözlərlə omonimliyi olmayan terminlər

Sözlərlə omonimliyi olan terminlər dedikdə biz terminlərin sözlərlə omonimiyasını nəzərdə tuturuq. Omonimliyi olmayan terminlər dedikdə söz kimi ümumişləklilik qazanmayıb ayrı-ayrı elm sahələrinə aid məfhumları adlandıran leksik vahidlər başa düşülür. Məs.: *Azərb: test, magistr, magistratura, ba-*

kalavr, menecment; özb:maqistr, maqistratura, bakalavr, menecment, test, test sinovleri.

«Termin» – elmin bu və ya digər sahələrinə aid xüsusi məfhumları adlandıran leksik vahidlərdir. İnsan öz fikrini ifadə etmək üçün əsasən ümumi leksikaya əsaslanır. Lakin xüsusi leksikadan, yəni terminlərdən anlamı dəqiq ifadə etmək üçün bir sıra sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, beynəlxalq terminlər, elmi-texniki terminlər, elmi terminlər, siyasi terminlər və s.

Müasir dövrümüzdə məişət leksikasında yüzlərlə termin işlənmişdir. Belə terminlərin əksəriyyəti neologizmdir: *klip, mesaj, mobil, market, kontur*. Lakin bir sıra Avropa mənşəli söz və terminlərə rast gəlirik ki, onlar dilimizə yaddır və yabani səslənir: *Holdinq, simkart, modern, bankrot, sport daycest* və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Bunu əldə rəhbər tutaraq Azərbaycanda öz firmalarını açan xarici şirkətlər öz adlarını, Azərbaycan dilinin strukturuna uyğunlaşdırmalı, *bookhouse, medservise əvəzinə kitab evi, tibb mərkəzi* işlətməlidirlər.

Bundan başqa, ədəbi dildə sözdən terminə doğru inkişaf hallarına qismən də olsa rast gəlmək olur: *gəlir, yatırım, yatır, qurum, durum*.

Terminlərin inkişaf meylləri tarixi göstərir ki, Azərbaycan dilində terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olmuş, hətta bu proses XX əsrin əvvəllərində davam etmiş, «Türkmənçay sülh müqaviləsi»ndən sonra Azərbaycanda təkə ərazi deyil, həm də siyasi formasiya dəyişikliyi baş vermişdir. Belə ki, rus istilasının təsiri nəticəsində dilimizdə *pristav, quberniya, qubernator* və s. kimi terminlər işlənməyə başlamışdır.

Azərbaycan və Özbəkistanda XX əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığında rus və Avropa mənşəli terminlər mövcud idi. Bu isə dövrün tələbi ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzə müqayisədə isə rus dili terminlərinə meylin xeyli zəiflədiyini görürük. Hətta həmin terminlərin əksəriyyətinin bu gün ümumişlək sözlərə çevrilməsi prosesi gedir. Ümumişləklik qazanmış sözlər isə məişət leksikasında sabitləşməyə başlamışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan və özbək dillərində Avropa və türk mənşəli terminlərə meyl daha çox özünü büruzə verir. *Azərb:yatırım,departament,litsey,kollec,Özb:market,marketing, kollec, birca*.

Terminlərdən danışarkən terminologiya məsələsindən danışmamaq qeyri-mümkündür. Bu barədə Azərbaycan, özbək və rus dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

M.Qasımov terminologiyayı leksikanın bir hissəsi hesab edərək yazır:«Bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemi terminologiya adlanır... Terminologiya müəyyən elm sahəsinin müvafiq sözlərdə və söz birləşmələrində qeydə alınmış, möhkəmləndirilmiş anlayışlar sistemidir».¹

Terminologiya bir sahə kimi hərtərəfli və sistemli şəkildə rus dilçiləri tərəfindən də öyrənilmişdir. Rus dilçiliyi tarixində O.Axmanova bu məsələdən danışarkən yazır:«Terminologiya - hər hansı bir elmə aid olan məfhumları adlandıran sistemdir, sabit sözlərlə nitqin ifadəsidir»². O.Axmanovanın gəldiyi nəticə terminologiya üçün əhəmiyyətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Çünki termin elm sahələrinə aid məfhumları ifadə etdiyi üçün ayrı-ayrı sahələrdə sabitləşir, dəyişməz mövqə tutur.

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərneşr, 1967,s.28-29

² Axmanова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.6

Q.Stepanov «SSRİ xalqlarının dilində müasir elmi-texniki terminologiya və onun unifikasiya problemləri» adlı əsərində belə bir pozisyanı müdafiə edir. O yazır: «Bütün müasir elmlər bir-birləri ilə inteqrasiya nəticəsində öz dillərini yaradır ki, bu da öz növbəsində terminologiyanın yaranmasına səbəb olur»¹. Q.Stepanovun yuxarıdakı mülahizələrindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, terminologiya ayrı-ayrı elmlərin dil faktlarının məcmusudur. Beləliklə, elmi terminologiyadan, terminologiyanı isə elmdən ayırmaq mümkün deyil.

Bu istiqamətdə XX əsrin sonlarında maraqlı dilçilik görüşləri ilə tanınmış rus dilçisi D.Lotte belə yazırdı: «Terminologiya dedikdə, hər hansı bir konkret elm sahəsinin məfhumlarını adlandıran sözlər və ifadələr başa düşülür»².

Doğrudan da, hər bir elmin terminoloji sistemi mövcuddur. Məsələn, biz – *induksiya*, *deduksiya*, *materiya* dedikdə fəlsəfi, *fonetika*, *orfoqrafiya*, *frozeologiya* dedikdə isə dilçilik terminlərini nəzərdə tuturuq. Bunlar da özlüyündə terminologiyanı yaradır.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan və özbək dillərində lazımsız terminlərin sayı artmaqdadır. Bunun da ən mənfi cəhəti odur ki, bu lüzumsuz terminlər dilin öz doğma faktlarını sıxışdırıb aradan çıxarır. Şübhəsiz ki, elm terminlərin tez-tez dəyişməsinə əks reaksiya verir. Ona görə də terminin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun sabit olmasıdır.

¹ Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР. М., 1978, с.10

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.14

Terminlərin nitq hissələri ilə ifadə vasitələrindən danışdıqda təkcə isimlərlə kifayətlənmək olmaz. Tədqiq olunan hər iki dildə muğam adları bildirən və mənşəyinə görə fars dilindən alınan sayılar da terminləşmişdir. Məs.: *düğah* (Azərb), *düqah* (özb); *segah* (Azərb), *seqah* (özb.); *çahargah* (Azərb), *çaharqah* (özb). Burada *dü* «iki», *sə* «üç», *çahar* «dörd» mənasındadır. Lakin bunlar öz etimologiyalarına görə sayların adları ilə adlandırılmışdır.

Müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində fəli sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranan terminlər də mövcuddur: *klip-meker*.

1. I tərəfi fəli sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *dəyişən resurs*, *diferensiallaşmış marketing*, *bombaatan aparat*, *özühərəkətdən mexanizm*, *döyüşən əsgər*, *vuruşan ordu*.

2. I tərəfi sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *həlləddici döyüş*, *qırıcı təyyarə*, *hərbi geyim*, *partlayıcı maddə*, *sivil yol*.

Nitq hissələrinin terminləşməsində yalnız adlar deyil, fellər də iştirak edir. Doğrudur, fellər müstəqil şəkildə xüsusi məfhumları adlandırma bilmir. Lakin fellər termin səciyyəsi daşımaqda heç də adlardan geri qalmır. Fellər də sifətlər kimi substantivləşərək terminləşir.

Kombinalaşma - sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması; bir müəssisədə müxtəlif istehsalların birləşməsinə əsaslanır.

Özəlləşdirmə - dövlətdə və yaxud ictimai mülkiyyətdə olan müəssisə və əmlakların ayrı-ayrı vətəndaşlara, xüsusi firmalara, o cümlədən xarici firmalara pulla satılması, yaxud pul-

suz xüsusi mülkiyyətə verilməsi¹.

Söz və terminlərdən danışarkən «söz-termin» məsələsinə toxunmaya bilmərik. Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində yeni-
dir. Məlumdur ki, terminləşən sözlər dilə ilk dəfə söz kimi
daxil olmuşdur. Dilin tarixinə nəzər saldıqda sözün termindən
daha qədim olduğunu görürük. Bunu nəzərə alaraq, burada
«termin-söz»lər deyil, «söz-termin» terminini işlətməyi məqbul
sayırıq. Bəs sözlər nə üçün terminləşir?

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Azərbaycan və özbək dil-
lərində deyil, bütün türk dillərində güclü omonimiya möv-
cuddur. İstər kök ononimlik, istərsə də formal omonimlik türk
dillərində funksional emosionallığa və ekspressivliyə xidmət
edir. Bu omonimlik son nəticədə söz-terminlərin yaranmasına
səbəb olur. Azərbaycan və özbək dillərindəki söz-terminləri
aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Adların terminləşməsi
- 2) Onomastik vahidlərin terminləşməsi
- 3) Fellərin terminləşməsi

1) Adların terminləşməsi

İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dillərində ən çox ter-
min səciyyəsi daşıyan nitq hissəsi isimlərdir. İsimlərin termin-
ləşməsi; *magistr, bakalavr, biznes, audit, auditor, klip-meyker, Internet, sayt, zabit, alay, taqım, gizir* və s.

Bəzi hallarda omonimliyi kontekstdə təyin etmək müm-
kün olur. Məsələn, *kök* sözü nitq hissəsinə görə həm sifət, həm
də isimdir. Eyni zamanda termindir. *Kök* sözü termin kimi də
güclü omonimiyaya malikdir. *Kök* sözü eyni zamanda həm dil-
çilik, həm riyaziyyat, həm də musiqi terminidir. Dilçilik termi-

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.470-487

ni kimi sözün tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök dedikdə
sözün mənalı hissəsi nəzərdə tutulur. Həmçinin *kök* riyazi işa-
rədir.

Musiqi termini kimi alətin köklənməsi – yəni ona müəy-
yən nizam verilməsi, səslərin musiqinin tələbinə görə düzülməsi
nəzərdə tutulur, sadə **xalq kütlələri** üçün simli musiqi alətləri-
nin köklənməsi məlumdur. Məsələn, «Koroğlu» dastanından:
Aşiq Cünun *sazını köklədi*.

Bu tipli sözlərin bir qrupunun siyahısını veririk:

budaq sözü - həm biologiya, həm də dilçilik terminidir.
Bioloji termin kimi artıq bu söz yalnız biologiya dərslərində
termin sayılır. Çünki *budaq* sözü nitqdə o qədər çox işlənir ki,
artıq sadə dil daşıyıcıları da onun mənasını anlayır.

Lakin dilçilik termini kimi yalnız dar çərçivədə anlaşılır.
Budaq cümlə dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi
nəzərdə tutulur.

Şəkil - həm söz, həm də termindir. Termin kimi dilçilik
terminidir. Felə aiddir. *Şəkil* söz kimi forma, surət mənasında
işlənir.

Say həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi
nitq hissəsidir. Söz kimi isə miqdar, say bildirir.

Xəbər həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi
cümlənin baş üzvüdür.

Səs - həm sözdür, həm də termindir. Termin kimi güclü
omonimiyaya malikdir. Həm fizika, həm dilçilik, həm də musiqi
terminidir. Fizikada ultrasəslərdən danışılır. Bu da insanın
qulağının eşidə bilməyəcəyi səsdür. Dilçilik termini kimi foneti-
kaya aiddir.

Musiqi termini kimi yeddi musiqi səsi mövcuddur: *do, re,*

mi, fa, sol, lya, si. Bu cür misalların sayını artırmaq olar.

Bununla yanaşı, dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar müstəqil formada deyil, söz birləşməsi şəklində terminə çevrilirlər. Məs: *budaq cümlə, daimi vuruğu, qapalı saitlər, qısa sait, alınma söz, arzu forması, keçmiş zaman, kar samit* kimi terminlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda söz kimi işlənir.

2) Onomastik vahidlərin terminləşməsi

Türk dillərində onomastik vahidlər çox asanlıqla terminləşir. Onomastik vahidlər arasında ən çox terminləşən toponimlərdir. Məsələn:

Bayatı-Şiraz. Musiqi terminidir. Muğamata aiddir. Məlumdur ki, *Şiraz Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən* biridir.

Heyratı – bu da musiqi terminidir. Ritmik muğamdır. *Heyrat* - Əfqanıstan şəhərlərindən birinin adıdır.

Bayatı-Kürd, Bayatı-Qacar terminləri də musiqiyə aiddir. Bu terminlərin ikinci komponentlərindəki *Kürd* və *Qacar* tayfa və millət adlarıdır.

Onomostik vahidlərin bir cəhəti də var ki, onlar terminləşdiyi kimi, termindən sözə də çevrilir. Bunlar ən çox astronomik adlarda baş verir. *Günəş, Zöhrə, Venera* sözləri əslində termindir. Lakin bunlar eyni zamanda xüsusi isimdir. Deməli, açıq şəkildə termindən sözə doğru bir çevrilmə görürük. Əvvəllər bir sıra çay və göl adlarının şadlıq evlərinə verilməsi də ənənə şəklini almışdı. *Dunay şadlıq sarayı* (Daşkənddə), *Xəzər univərmağı, Həkəri şadlıq evi*. Belə hallar təkcə hidronimlərdə deyil, toponimlərdə də müşahidə olunur. *Borçalı şadlıq evi, Şuşa restoranı, Şuşa kinoteatrı*. Bu, yaxşı ənənədir. İngilis, fransız, italyan adlarındadırsa, bu tipli milli adlardan istifadə etmək daha məqbuldur.

Bununla yanaşı, bu gün idarə və təşkilatlarda olduğu kimi, şadlıq evlərinə verilən adların da bir qismi millilik kontekstindən kənar qalır. Əcnəbi adlar daha tez nəzərə çarpancaq mövqe təşkil edir. *Neolit şadlıq evi, Kleopatra, Biq-bin restoranı, Komfort şadlıq evi, İmperial, Neopol, Avilla restoranı*.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzən informasiya orqanlarına, ayrı-ayrı şirkət və müəssisələrə elə adlar verilir ki, onları anlamaq çox çətindir. Məs: *Medservis, Space, ANS, ANS kommers, Nev Med, Inter med*.

3) Fellərin terminləşməsi

Türk dillərində ən dəyişməz nitq hissəsi feldir. «KDQ»-nin dilindən başlamış XIII-XVI əsr yazılı abidələrinə, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş digər yerüstü abidələrimizə qədər aparılan təhlillər göstərir ki, fellər həmin dövrlərdə necə işlənmişdirsə, bu gün də də ya eynilə və ya cüzi fonetik dəyişmələrlə işlənir.

Fellərlə terminlər arasında təkcə leksik omonimlik deyil, qrammatik omonimlilik – yəni omoform da mövcuddur. *Gəlir, çıxar* kimi fellər substantivləşərək iqtisadi terminə çevrilmişlər. Beləliklə, o sözlər leksik vahid kimi güclü omonimiyaya malikdirlər ki, onlar termin olduqda da həmin omonimliyi qoruyub saxlayırlar.

Kökü fel olan düzəltmə isimlərin də terminləşməsinin şahidi oluruq: *alqı, satqı, satış* kimi feldən düzələn isimlər iqtisadi terminlərdir.

Hərbi sahədə termin səciyyəsi daşıyan çoxlu sayda fellərə rast gəlmək olar: *vuruşmaq, atəş açmaq, döyüşmək, mühasirəyə almaq, əsir düşmək* və s.

Terminlərin əlamətlərini sadalayarkən qeyd etmişdik ki,

onların polisemantikliyi türk dilləri üçün qəbul edilmişdir. Biz terminlərin əlamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk.

1. Terminlər xüsusi məfhumları adlandırır.
2. Terminlər xüsusi leksikaya daxildir.
3. Terminlər əsasən alınma elementlərdən yaranır.
4. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır.

Söz və termin məsələsindən danışarkən müasir dövrdə yaranan terminlərin neologizm səciyyəsi daşması faktına da toxunmaq istərdik. Məlumdur ki, terminlərin əksəriyyəti neologizm olsa da, bütün neologizmlər termin deyildir. Lakin hər bir termin yeni yarandığı dövrdə neologizm olur, sonradan o, ayrı-ayrı elm sahələrində möhkəmləndikdə neologizm səciyyəsini itirir.

Neologizmlər ilk vaxtlar dildaşıyıcıları tərəfindən tam anlaşılmır. Zaman keçdikcə o özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanır və terminlərdən daha sürətlə ümumişləkxarakter alır. Son dövrlər özbək mətbuatında tez-tez türk dilindən keçən leksemlərə rast gəlinir. Bu sözlər Azərbaycan dilində də işlənir. Bunun iki başlıca səbəbi vardır:

I. Yetmiş il qapalı recimdə yaşamış Azərbaycan və özbək xalqları müstəqillik əldə edən kimi daha zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan dil, din və mədəniyyət yaxınlığına malik qardaş türk xalqına ifrat maraq göstərdilər. Bunun nəticəsi olaraq türk dilindən bu dillərə xeyli leksik vahid keçdi.

II. Müstəqillik zamanı yaranmış kadr ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün bu ölkələrin Türkiyəyə təhsil almaq üçün göndərdikləri tələbələr geri döndükləri zaman yazılı və şifahi nitqlərində Türkiyə türkcəsinə məxsus leksemləri işlətdilər. Məsələn, *Aşkıım un məmulatı, tanıtım, gün aydın, aydın, endirim*,

durum, qurum, olay, yatırım, törən, öncə, önəmli, öndər, öncül, başkan, yazar, ünlü, para, suç, sayın, uçaq, sorumlu və s.

Özbək dilində rus dilinin təsiri daha güclüdür. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, özbək dilinin digər mənbələrdən, xüsusilə Avropa dillərindən termin və sözləmə imkanı rus dilinin təsirinə məruz qaldığından daha zəifdir.

İndi türk dillərində işlənən *kontingent, deklorasiya, holdinq, media, maul, klavyatura, fayl* leksemləri termin olmaqla yanaşı, eyni zamanda neologizmlərdir. Zaman keçdikcə bu terminlər neologizmliyini itirəcək, lakin terminliyini saxlayacaqdır.

Hazırkı şəraitdə neologizmlər dildə kəmiyyət etibarilə daha çoxdur. Lakin bu çoxluq onların xalq tərəfindən mənimsənilməsinə mane olmur, əksinə yeni sözlər dilə necə sürətlə gəlirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, vaxtilə *kosmos, raket, peyk* sözləri neologizm okduğu halda, bu gün onlar dilin ümumişlək fondundadır. Deməli, bu gün neologizm kimi qəbul etdiyimiz leksemlər də zaman keçdikcə ümumişləklik qazanacaqdır. Artıq bu sözlərin bir qrupu - *mobil telefon, mesac, market, kompüter, firma, ofis* kimi leksemlər neologizmliyini itirməkdədir. Hətta həmin sözlər daha çox ümumişləklik əldə etmişdir.

Azərbaycan dilinə olduğu kimi, özbək dilinə də bu gün çoxlu Avropa mənsəli yeni sözlər daxil olur. Məs.: *sou, biznes, biznesmen, divident, departament, kollec, kommersant, litsey və s.*

Neologizm məsələlərindən danışarkən mürəkkəb adların da neologizm səciyyəsi daşmasını unutmamaq olmur. Araşdırmalar göstərir ki, etimon dildən söz alan dilə daxil olan mürəkkəb adlar ilk növbədə eqzotizm səciyyəsi daşıyır ki, bu da dil daşı-

yıcılarının belə leksik vahidlərin mənimsənilməsini ləngidir. Mürəkkəb adlar həm də abbreviaturaları əmələ gətirirlər. Ona görə də burada mürəkkəb adlardan da danışmaq lazım gəlir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti, Qaçqınkom, Prezident Aparatı, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Milli Olimpiya Komitəsi, Ali Attestasiya Komissiyası kimi mürəkkəb adlar tədricən ümumişləklilik qazanmışdır. Eyni proses yenə də davam edir: *İnterqrant, Azər on Line, Debut bank, Naft klinik, On klinik, Medservis, Caspian shop, Enbusk, Intermed, Ata holding, «FRU» inşaatçı şirkəti* kimi leksik vahidlər termin səciyyəsi daşıyır. Xalq bu leksemləri mənimsədikcə onlar neologizm səciyyəsini itirib mürəkkəb ad kimi fəaliyyət göstərəcək.

Özbək dilində isə mürəkkəb adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Vazirlar maxkaması, Oliy Maclis, Xalk Talimi Vazirliqi, Uzbekistan Respublikası Oliy və Urta Maxsus Talim Vazirliqi, Prezident devonxonasi*.

Beləliklə, mürəkkəb adların bir qismi termin səciyyəsi daşdığı üçün onları mürəkkəb terminlərlə qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb adlar ekzotizmdir, mürəkkəb terminlər isə ekzotizm deyildir.

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də elm, texnika, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə milli dildə terminologiyanın yaradılmasıdır.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi həmin xalqların çoxəsrlik tarixi ərzində təşəkkül tapmışdır. Bu müddət ərzində hər iki dilin leksikası çoxlu miqdarda leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, onların

da böyük qismini terminlər təşkil edir.

Hər bir dilin terminoloji leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün ən məhsuldar mənbə dilin öz daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaradılmasıdır. Bu proses digər dillərin terminologiyasında öz əksini tapdığı kimi, tədqiq olunan dillərinin də terminoloji sisteminin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

M.F.Axundzadə, H.Zərdabi milli dildə terminologiyanın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdir. M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqındakı tezislərində xalqlik prinsipini daha üstün tuturdu. Terminoloji lüğətlərin tərtibi onu düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşdirilməsində rus dilinin rolunu da layiqincə dəyərləndirmişdir.

«Əkinçi» qəzetinin dilində H.Zərdabi tərəfindən işlədilən aşağıdakı milli terminlərə rast gəlmək olar: *qılinc, əkin, əkinçi, ipək, barama, isitmə, qazanc, dəmir yol və s.*

Milli termin yaradıcılığı problemi heç vaxt öz aktuallığını itirməmiş, tədqiqat obyektini kimi alimləri düşündürmüşdür.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin terminoloji sistemində həm dildaxili, həm də dilxarici meyillər mövcuddur. Dildaxili meyillər dedikdə söz yaradıcılığının vasitələri və dialektlər hesabına termin yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Söz yaradıcılığının imkanları hesabına digər sahələrdə olduğu kimi, hərbi sahədə də bir sıra terminlər formalaşmışdır: *bombalamaq, bombardman, hərbiçi, hərbişəddirmə, silahlanma, silahlanmaq, silahlı və s.*

Dialekt və şivələrdən sözləmə prosesi əvvəllər çox güclü olmuşdur. Lakin ədəbi dil öz lüğət tərkibini ehtiyac duyulan

söz və terminlərlə ödədikcə həmin proses tədricən zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, dialekt və şivələr indi də termin yaradıcılığı mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır. Çünki dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan və özbək dillərində dilin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi əlverişli üsullardan biri olmuşdur. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm millilik, həm də ayrı-ayrı dialektlərə məxsus dil faktorları üzə çıxır.

Termin yaratmaq çox mürəkkəb işdir, düşüncə, ciddi axtarış tələb edir. Termin yaratma prosesi hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milli termin yaradıcılığı prosesində uğurlu terminlərlə yanaşı, uğursuz tapıntılar da ola bilər.

Məlumdur ki, hər bir dil lüğət tərkibini öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşdirir. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərkən elə sözlər götürmək lazımdır ki, onlar ədəbi dilin normalarına uyğun olsun. Xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurma üsullara yol vermək səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir. Əgər dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün deyilsə, onda dilə alınmaların daxil edilməsi zəruriyyəti yaranır.

Müasir dövrümüzdə nəinki iqtisadiyyatda, həmçinin təhsildə də böyük irəliləyişlər var. Təhsilə olan maraq, həm də əcnəbi dillərə olan marağa, dünya elminə inteqrasiyaya gətirib çıxarır.

Dilimizdə bir sıra tibbi terminlər mövcuddur ki, onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış deyil, alınma variantı daha

çox işlənilir. Məsələn, *vərəm, qızıl-azar, təzyiq, qıcolma, həkim, isitmə*, istilik terminlərinin *tuberkulyoz, skarlatin, davleniye, sudorqa, doktor, malyariya, temperatur* kimi alınma variantları aktivdir.

Hərbi terminologiyada isə vəziyyət başqadır. Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldıqdan sonra rus dilli terminlərin çoxu milliləşmişdir: *alay, taqım, tabor, çavuş, gizir, bölük*.

Özbək dilində isə hərbi terminlər rus dilində olduğu kimi işlənilir: *polk, rota, batalyon, sercant, praporşik*.

Milli terminologiyanın yaranmasında Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Komitə Özbəkistanın ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarına milli terminlərdən istifadənin əhəmiyyəti haqqında xüsusi göstərişlər verirdi. Lakin bu işlərin görülməsi lazımı nəticələr vermədi. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Rus dilindən özbək dilinə gələn terminləri özbək dilinin öz terminləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkün idi. Burada dilçilər qarşısındakı əsas məqsəd ilk növbədə özbək dilinin saflığını qorumaq, özbək dilinin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirmək, onu xalq dilinə yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Elə buna görə də müasir dövrdə özbək dilində milli termin yaradıcılığı məsələsi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır.

Tarixən hansı dildən alınmasından asılı olmayaraq özbək dilinə keçən sözlərin bir qrupu dilin qayda-qanunlarına uyşmuş, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmanın aşağıdakı yolları vardır:

1. Əgər elmi-texniki və digər anlayışı ifadə edən terminlər

özbək dilində varsa, subyektiv səbəblər üzündən rus dilindən həmin terminlərin qarşılığı paralel olaraq işlənirsə, bu zaman üstünlük özbək dilinə verilməlidir.

2. Əgər bu və ya digər məfhumu düzgün ifadə edən hər hansı bir söz özbək dilində varsa və rus dilindən bunun qarşılığı haqsız, rəqabət apararaq özbək dilinə məxsus faktları sıxışdırırsa, bu zaman özbək dilinin faktına üstünlük verilməlidir.

3. Rus dili sözlərinin özbək dilində əvəzlənməsinə diqqət yetirərkən onun başqa dillərdə də işlənilib-ışlənməsi nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra beynəlmiləl terminlərin digər terminlərlə əvəzlənməsi məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, *respublika* sözünü *cumhuriyat, demokratiya* sözünü *xalqçil, aeroport* sözünü *tayeroqox* ilə əvəz etmək doğru deyil.

4. Rus və özbək dillərində terminlərin əvəzlənməsi məsələsində monosemantizm və polisemantizm nəzərə alınmalıdır. Əgər rus dilindən gələn söz çoxmənalıdırsa, onda internasionalizm kimi işlənə bilər¹.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına idman sahəsində də bir sıra milli terminlər yaranmışdır: *kuraş, enboş, çala, xalol*.

R. Daniyarov yazır: «Özbək dilinin terminologiyası təkcə ənənəvi, tarixi xüsusiyyətlərinə qapılıb qalmır, daim yeniləşir və yeni sahələrə xidmət edir. Bu əsasda özbək dilinin terminoloji sisteminin yaranmasında onun daxili imkanları mühüm rol oynayır. Özbək dili bütünlüklə məhz daxili resurslardan asılıdır².

¹ Uzbek tili atamaşunosliqi. Toşkent., Fan, 1993, s.14-15

² Даниярлов Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с.70

Son dövrlər Azərbaycan dilində belə bir proses gədir. *Protest* (etiraz), *sanksiya* (icazə) kimi rus və Avropa mənşəli sözlər mətbuata ayaq açmaqdadır: Məsələn, *Prokuror sanksiya verdi, vəkil protest etdi*. Biz hesab edirik ki, bunların əvəzinə *icazə və etiraz* hüquq terminlərinin işlənməsi məqbuldur.

Azərbaycan və özbək dilləri leksik şəkilçilərin aktiv olduğu dillərdir. Hər iki dilin terminoloji sistemində nəzər saldıqda bunu aydın görürük. Azərbaycan dilində aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında daha çox işləni r:

-*ma*² şəkilçisi əsasən bir sıra sahə terminlərinin yaranmasında aktiv rol oynayır. Məs, riyazi terminlər: *vurma, bölmə, toplama, çıxma*, hərbi terminlər: *vuruşma, qazma, atışma, bölmə-marş bölməsi, raket bölmsəsi*, tibbi terminlər: *sərpmə, isitmə, qızdırma, isitmə*; texniki terminlər: *yoxlama tavası, soyutma tavası*.

-*iş*⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan terminlər: *döyüş, vuruş, baxış bucağı, atışma, veriliş, bildiriş, ödəniş, çağırış*.

-*ci*⁴ şəkilçisi mövqeyinə görə peşə-sənət adları bildirdiyi üçün termin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır: *tankçı, topçu, hücumçu, çöpçü, zenitçi, nəzarətçi, raketçi və s.*

-*ıq*⁴ şəkilçisi ilə düzəllər: *əzcaçılıq, sarılıq, tabelilik əlaqəsi, azlıq, çoxluq, gərginlik*.

-*lı*⁴ -*çoxbucaqlı, bərabərbucaqlı, ikivalentli, ikihakimiyyətlik, zəncirli açarlar*.

- *ıcı*⁴ - *sorucu, atıcı, qoruyucu, yuyucu, dinləyici, hesablayıcı, yönəldici açar*.

-*sız*⁴- *işsizlik, -çəkisizlik*.

-*ıq*²- *bölük, -dəlik, -deşik, -yaraq*.

- *aq²*- *yaraq*, -*daraq*, -*sınaq* və s.

Özbək dilində termin yaradıcılığında iştirak edən aktiv şəkilçilərin mövqeyinə nəzər salsaq:

-*lik* – *deqrez* – *deqrezçilik*, *eruvçan*-*eruvçanlik*.

-*qiç* – *barq kutar* – *bark kutarqiç*, *buta kutar* – *butakutarqiç*.

-*çi* – Əvvəldə göründüyü kimi -*ci* şəkilçisi Azərbaycan dilində olduğu kimi özbək dilində də peşə-sənət adlarını bildirir: *temirçi*, *sanoatçı*.

-*ma* şəkilçisi özbək dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bir variantlı formada işlənir: *sepma*, *isitma*, *toşma*, *burulma*, *uzatma* və s.

-*laş* – əsasən texniki termin yaradıcılığında aktiv işlənən şəkilçidir: *çoklaş*, *parçınlaş*.

Milli termin yaradarkən dialekt faktlarından istifadə etmək daha məqbul sayılır.

Əlbəttə, dialekt və şivələrdən elə sözlər terminoloji leksikaya daxil olmalıdır ki, onları təkə həmin dialektin deyil, digər dialekt və şivələrin də daşıyıcıları başa düşsün. Əgər həmin söz və termini digər dialektlərin daşıyıcısı başa düşə bilmirsə, o zaman həmin söz termin deyil, dialektizm hesab olunur.

Zəngin dialekt materialına malik özbək dilində daxili imkanları hesabına daha asanlıqla termin yaradıla bildiyi halda, dialektlərdən kifayət qədər istifadə olunmur. Halbuki bu prosesdə dilin lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır.

«Vaxtilə dialektlərin ədəbi dilin zənginləşməsi mənbələrindən biri olması fikri inkar edilirdi. Bununla da, ədəbi dil və dialektlər bir-birindən tamamilə təcrid olunurdu. Dialektizm-

lərin isə ədəbi dildə işlənməsi guya məhəlləçiliyi, milli və sinfi ayrı seçkiliyi yenidən dirildir. Halbuki dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun əşya mənbəyidir. Dialektlər dil sistemi həlqəsindən kənarında deyildir»¹.

Məlumdur ki, türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də digər dillərdən sözalma hesabına olur. Deməli, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaq, həm də yeri gəldikdə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə doğru yoldur.

Hal-hazırda həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin termin yaradıcılığında üstünlük daha çox alınmalara verilir. Bu üstünlüyün səbəbi qloballaşma və bazar iqtisadiyyatıdır. Doğrudan da, iqtisadi terminlərə nəzər salsaq, bunların böyük qisminin alınma olduğunu görəəcəyik.

§3. Alınma terminlər

Azərbaycan və özbək xalqları həmişə ikidillik şəraitində yaşamış, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar. Azərbaycan və özbək xalqlarının başqa xalqlarla münasibəti, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələri bu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan Tarix boyu həm Azərbaycan, həm də özbək xalqının sıx əlaqədə olduğu ərəb, fars və rus xalqlarının dillərindən müəyyən terminlərin alınması təbii bir hal olmuşdur.

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1987, s.187

Sözalmanın ikinci səbəbi hər hansı bir dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Dünya dillərində yeni yaranan sözlər özləri ilə yeni anlayışları da daxil olduğu dillərə yayır. Ancaq dil heç vaxt sözalma nəticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Termin mənimsəmə prosesi sözalma prosesinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, bütün terminlər sözdür, lakin bütün sözlər termin deyil. Etimon dildən söz alan dilə termin keçərsə, onun üslublar sistemində yalnız elmi üslubda mənimsənilməsi kifayətdir.

Azərbaycan və özbək dillərindəki alınma terminləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar.

- 1) Ərəb və fars mənşəli terminlər
- 2) Rus mənşəli terminlər
- 3) Avropa mənşəli terminlər:

Ərəb və fars mənşəli terminlər: Azərbaycan və özbək dillərini lüğət tərkibindəki alınma sözərin mühüm bir qismini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Bu dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrdən başlamışdır. Bu proses XIX əsrin I yarısına qədər davam etmişdir. Misal olaraq hərbi sahəyə müraciət edək: *əsgər, zabit, əsir, mühasirə, hərbi, hərbi and, sərhəd, kəşfiyyat* və s. terminlər ərəb mənşəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri olan – *qəsidə, qəzəl, qitə, müxəmməs, beyt, minacat* və s. ərəb və fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri bu gün də öz aktivliyini saxlamaqdadır: *məsdər, fəl*.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin bir qisminə nəzər salaq: *qətnamə, mülk, qanun, möhür, mühəndis, nəbatat, vəkalətnamə, şimal, cənub, şərq, qərb, nəzm, təlim, hakimməraz, elm, sənaye, kimya, rüsum, qafiyə, hürriyyət*,

ticarət, məvacib, məxaric, təzkirə, üslub, tədqiqat, mənzum, mənsur, musiqi və s.

Bununla yanaşı, dilimizdə ərəb və fars mənşəli morfemlər də mövcuddur. Onlar da işlənmə yerinə görə söznü və sözsonu mövqeyə malikdirlər

Məsələn, a) isim düzəldən şəkilçilər: - *ıyyət, -ıyyat, -dar, -namə, -at-ət, -ıyyə, -i-vi: ədəbiyyat, külliyyat, cəmiyyət, tədqiqat, əməkdar, nəzəriyyə, əhvalat, əməliyyat*.

b) Sifət düzəldən şəkilçilər: -*i, pərəst, -pərvər, -şünas, -xah, -pəsənd, -bi, -na, -ba: bəmərə, inqilabi, avropapərəst, vətənpərvər, bədxah, namünasib* və s.

c) zərf düzəldən şəkilçilər: -*anə, -yanə, -ən: şairanə, dahiyanə, qəsdən, qəflətən* və s.

X. Raxmonkulovun fikrincə, «Post-sovet məkanında yaşayan türklərin əksəriyyəti islam dininə sitayiş etdiyi üçün o xalqların dillərində mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bir-birlərindən fonetik dəyişmələrlə fərqlənir»¹.

Doğrudan da, istər oğuz, istərsə də qıpçaq və karluq qrupu türk dillərində elə dini terminlər var ki, onlar həm semantik, həm də orfoqrafik və orfoepik baxımdan eynidirlər. Məs: *Azərb-xuda, özb-xuda, türk-xuda, türkm-xuda, qazax-xuda, qırğ-xuda. Namaz, oruc, ramazan* kimi dini terminlər də islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının dilində heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmadan işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli terminlər təkcə dini deyil, ictimai-siyasi sahədə də həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. Belə terminlərin Azərbaycan

¹ Uzbek tili atamaşunosliqi. Toşkent., Fan, 1993. s.20.

və özbək dillərində mövqeyi bir qədər fərqlidir. Məsələn: xüsusi vəzifə adı bildirən «nazir» sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. *Baş nazir, Təhsil Naziri: Səhiyyə Naziri və s.* Hətta, bu söz yaradıcılığında aktiv iştirak edərək «lik» şəkilçisinin qəbulu vasitəsilə xüsusi müəssisə adlarını da ifadə edir. Məsələn: *Vergilər Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.*

Özbək dilinə gəlincə, onlar eyni vəzifəni adlandıran *vəzir* sözündən istifadə edirlər. *Baş vəzir, Vəzirlər Mərkəzi.* Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyil. Müasir Azərbaycan dilində bu sözə rast gəlməsək də, *vəzir* sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarımızda şahın köməkçisi mənasında işlənilirdi: *qara vəzir, baş vəzir, vəzir.*

Hüquq sahəsində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Məs: özbək dilində *məhkəmə* termini *kabinet* sözünün yerində işlənir. *Nazirlər Kabineti - Vəzirlər Mərkəzi.* Azərbaycan dilində isə bu termin sırf hüquqi mənə kəsb edir, ayrı-ayrı mübahisələri ayırd edən orqan mənasını daşıyır: *Konstitusiyaya Məhkəməsi, Xalq Məhkəməsi, Ali Məhkəmə.*

Ərəb və fars mənşəli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ədəbiyyatşünaslıq terminləri kimi daha çox aktivdir: *Əruz, təşbeh, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, beyt* və s. *Qəzəl, qəsidə* sözlərini özbəklər fars variantında *ğəzəl, ǧəsidə* kimi işlədir.

Özbək dilindəki geyim adları daha çox millidir. Lakin Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşarlıq müşahidə edilir. Məsələn, qadınların baş örtüyü kimi tanıdığımız *araxçın* sözü hər iki dildə işlənir. Fərq burasındadır ki, bu söz özbəklərdə bu

gün müasirdir, Azərbaycan dilində isə arxaikləşməyə doğru gedir.

Özbəklər idman termini olan *şahmat* sözünü irandilli xalqlar kimi *səfrən* şəklində işlədirlər.

Tarix boyunca ərəb fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir. Azərbaycan və özbək dillərində ərəb və fars terminləri hələ də mövqeyini saxlamaqdadır. Lakin elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, qərbə inteqrasiya bu dillərə daha çox rus və Avropa terminlərinin daxil olmasına şərait yaradır.

II. Rus və Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə keçmə tarixi XIX əsrin I yarısı ilə əlaqədardır. Q.Zakir, M.F.Axundov H.Zərdabi və başqaları öz əsərlərində rus və Avropa mənşəli sözlər işlətməmişlər.

Rus mənşəli alınmalara misal olaraq aşığadıkları nümunə göstərmək olar: *curnal, nömrə, filosof, konfrans, general, kapitan, zavod, kolxoz, sovxoz, telefon, televizor, maşın, gimnaziya, kampaniya, kino, teatr, bilet, komandir, matros, yarmarka, bolşevik* və s.

Leksik alınmalarla yanaşı, morfoloji alınmalar da dilimizdə aktiv mövqedə işlənmişdir:

a) İsim düzəldən şəkilçilər: -izm, -ist, -ik –*liberalist, kommunizm, akademik, jurnalist.*

b) sifət düzəldən şəkilçilər: -anti, -a, ist, -iv, -l, -loji, -ci, -tik. *Antiimperialist, obyektiv, formal, pedaqoji, sistematik* və s.

Müasir dövrdə Avropa dillərindən, eləcə də Türkiyə türkcəsindən terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə axını genişlənmişdir.

III. Avropa mənşəli alınmalar: *biznes, blank, seans,*

stimul, biznesmen, market, departament, sponsor, insident və s.

Avropa mənşəli alınmalar alman, fransız, ingilis və s mənşəli olur.

Alman dilinə məxsus olanlar: *kassir, orden, stul, qalstuk* və s.

İngilis dilinə aid: *seyf, tank, kombayn, traktor, futbol, voleybol, reydlər və s. özb, finiş, futbol, basketbol, boks, departament* və s.

Fransız sözləri: *salon, restoran, salat, kompot, plombir, palto, manto. özb: leytenant, general, desant, artilleriya* və s.

Türk mənşəli alınmaları: *sorumlu-məsul, yazar-yazıçı, olay-hadisə, uçaq-təyyarə, müsafir-qonaq*

Belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik illərində Avropa mənşəli terminlər rus mənşəli terminlərdən üstündür. Çünki sovet dövründə Avropa mənşəli terminlər yalnız rus dili vasitəsilə alınır. Müstəqillik illərində bu mənzərə artıq dəyişir, bilavasitə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi yeni terminlərin alınmasına səbəb olur: *bankrot, diskont, investor, korporasiya, audit, alyans, bank, depozit, manko, treyder, poritet, auksion* (34).

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə aşağıdakı Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur.

Azərbaycan - *auditor, klip, klip-meker, prodüссер, tok-şou, şou, şou-biznes, impreashop, broker, makler, market, marketing, magistr, magistratura, bakalavr, space, menecer, diler, kommertsant, nyüsrayter, dizayn, disput, daycest, miltimedia, mediamorfoz, soumen.*

Özbək - *advokatura, suvernitet, demokratiya, prezident, referendum, ratifikasiya, şou, tok-şou, şou-biznes, market, marketing, maqistr, maqistratura, bakalavr, menecer, şoumen.*

Alınma terminlərdən danışarkən, beynəlmiləl terminlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Terminologiyanın zənginləşdirilməsi işində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək vacibdir. Azərbaycan və özbək dillərində internasionalizmlər də mövcuddur. Bu tipli terminlər bir neçə dildə eyni mənə daşdığı üçün onların qarşılıqlarını axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar beynəlxalq standartlara uyğun qəbul olunmuş terminlərdir. Məsələn, *senecer, menecment, prezident, spiker, birca, konstitutsiya* və s.

Termini o zaman beynəlmiləl hesab etmək olar ki, onu dünyanın bir sıra dillərində sərbəst şəkildə işlətmək mümkün olsun.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən *blokada, bomba, marş, qarnizon, sercant, patron, marşal* və s. kimi fransız mənşəli hərbi terminlər beynəlmiləl səciyyəsi daşımaqla yanaşı, həm də dilimizin fəal leksik vahidlərindəndir. Azərbaycan və özbək dillərində iqtisadi termin kimi işlənən - *biznesmen, valyuta, broker, kommertiya, kommertsant, ictimai-siyasi terminlər olan- prezident, vitse prezident, diktatura, parlament, spiker, proporsional* kimi sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

§1. Terminlərin yaranma üsulları

Dildə heç bir leksik vahid kor-koranə yaranmır. Hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır. Məsələn: Çoxmənalılıq ilkin mənanın inkişaf edib, bir-birilə əlaqəli olan mənə çalarlığına ayrılması ilə yaranmışdır. Əgər bədii üslubun tələbatı olmasaydı, sözlərin mənə çalarlarına heç bir ehtiyac qalmazdı. Bu mənada terminlərin yaranması üçün əsas zərurət ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf, tarixi

təbəddülat və sairədir. Ona görə də dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlifdir.

M.Qasımova görə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: 1. Semantik üsul; 2. Morfoloji üsul; 3. Sintaktik üsul; 4. Kalka üsulu; 5. Sözlərin ixtisarı və qısaltılması üsulu (abbreviatura)¹.

Özbək dilçiliyində bu və ya digər terminin ifadəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur: 1. Semantik üsul; 2. Morfoloji üsul; 3. Sintaktik üsul; 4. Leksik üsul; 5. Fonetik üsul².

Müqayisə üçün deyək ki, özbək dilində leksik və fonetik üsullar mövcud olduğu halda, kalka üsulu mövcud deyil.

Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldür. Lakin bu üsuldan ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə semantik üsulla yaradılan terminlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Semantik üsulla terminlərin yaranması hələ də davam etməkdədir.

D.Lottenin fikrincə, «adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminoloji sistemdə müəyyən məna kəsb edir, daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur»³.

Biz yuxarıda terminlərin əlamətlərini səciyyələndirərkən qeyd etmişdik ki, onların ən başlıca xüsusiyyəti – monosemantizmdir. Terminlərin omonimliyi hallarında *budaq*, *kök* sözlərinin həm dilçilik, həm də bioloji termin olduğunu söyləmişdik.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.121

² Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с.70

³ Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961, с.123

Buna əsaslanaraq indi belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, terminlər omonim ola bilsə də, çoxmənalı ola bilməz. Çoxmənalılıqda məna yaxınlığı əsas amildir. Terminlərə isə bu amilin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Terminlərin omonimiyasından danışarkən hər hansı bir terminin bir deyim, bir neçə sahədə işləndiyinin şahidi olacağıq. Məsələn, *dairə* sözü ictimai-siyasi, hərbi, riyazi termin kimi aktivdir. Hərbi, tibbi, riyaziyyat terminologiyasına daxil edilən *əməliyyat* sözündə də omonimiya güclüdür. Həmçinin, *yuva* sözü – dilçilik, texniki və hərbi termin kimi işlənir. *Nitq* termini isə fiziologiya, psixologiya, dilçilik və tibb elminin leksik vahididir.

M.Qasımovun fikrincə, sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur: 1. Adı məişət sözlərinin terminləşməsi; 2. Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3. Yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi¹ [40, s.123].

1. Dilimizin məişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyırlar. Həmin sözlərdən bir qismini misal göstərək. Məsələn, *daraq* sözü ümumişlək söz kimi «saçı daramaq üçün dişli alət» mənasında işlədilir. Hərbi termin kimi «patronları yan-yana qoymaq üçün qutu» deməkdir. *Diş* sözü orqan adını bildirməklə bərabər, həm də texniki termin kimi («çarxın diş») işlənir. *Parça* sözü məişətdə toxuma mallar, çit, bez, mahud və s. deməkdir. Lakin *düz xətt parçası* birləşməsində bu söz riyazi terminə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, *balta*, *açar*, *lampa*, *tava*, *qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi aktivdirlər: məsələn, *indikator lampası*, *pərli balta*, *hava açarı*, *ion açarı*, *buxar*

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.123

qazanı, üznlük tava, xarrat tavası və s.

Dairə sözü məişətdə işlənməsinə baxmayaraq ictimai-siyasi termin kimi aktivdir. Bu gün dilimizin məişət leksikasında işlədilən *gəlir, qurum* sözləri həm də termindir. *Gəlir* sözü iqtisadi termin kimi *gəlir, milli gəlir* formalarında işlənir. *Qurum* sözü isə təşkilat mənasını bildirir.

2. Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərin əsas mahiyyəti budur ki, sözlər intensiv olaraq işləndiyi zaman onların ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məsələn, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termindir. «*Bazar*-satıcı və alıcıların öz əmtəə və xidmətlərini mübadiləyə imkan verən iqtisadi institutlar mexanizmi, təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır»¹.

Son zamanlar *bazar* anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəsb etmişdir. *Bazar* mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də *bazar* sözü iqtisadi termin kimi aktivdir: *bazar iktisodieti*.

Həmçinin *imic* sözü daha çox ümumişləklik qazanmışdır. Siyasi termin kimi isə beynəlxalq *imic* formasında işlənir. İqtisadi termin kimi əmtəənin, xidmətin, firmanın və müəssisənin siması deməkdir. *Blok* sözü – böyük bloklarda mənzillər qrupu mənasını bildirir. İctimai-siyasi termin kimi siyasi birləşmə deməkdir. *Məktub* müəyyən məlumat vermək üçün yazılan kağız mənasını ifadə edir. Həm də *məktub* sözü siyasi termindir: *başsağlığı məktubu, təbrik məktubu* və s.

Özbək dilində semantik üsulla terminlərin yaranma prosesinin öyrənilməsi 1982-ci ilə qədər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Özbək dilçiliyində semantika

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.433

tik üsulun aşağıdakı formaları mövcuddur: 1. Heyvan və insan orqanlarının adlarının terminə çevrilməsi; 2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi¹.

1. Özbək dilində texniki anlayışları ifadə etmək üçün insan və heyvan orqanlarının adlarından istifadə olunur. Məsələn, burada tiş sözü iki mənada işlənir. I. İnsanın dişi; II. hər hansı bir alətin dişi; III mənə məcazidir; *Barmok* sözü. Əsas mənası «əlin barmağı». *Barmaq* sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə məna kəsb edir (*barmok vəzni* - yəni heca vəzni) Məs.: *riçaqli barmok, xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində *barmok* sözü texniki termin səciyyəsi daşıyaraq detallın adını bildirir. *Oqiz, tirnok, kulok* sözləri də orqan adı bildirməklə yanaşı, həm də texniki termin kimi aktivdir.

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi ilə insanların daimi məişətinə daxil olan *peç, kuti, polovnik, lucka* kimi sözlər sonrakı əmək fəaliyyəti nəticəsində texniki terminlərə çevrilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir qrup sözlər məcazlaşaraq yeni məna kəsb edirlər. Məsələn, *kuti* sözünü götürək. O ağacdən və ya kartondan düzəldilmiş qutu mənasını versə də: ayrı-ayrı söz birləşmələrinin tərkibində texniki termin anlayışını bildirir: *tirkaş mexanizmi kutisi, tirkaş kutisi* və s.

Həmçinin, *pancara, piçok, estik* sözləri də məişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki termindir. Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, semantik üsul bir sıra leksemlərin terminə çevrilməsində baza rolunu oynayır.

II. Morfoloji üsul. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də özbək dilləri üçün məhsuldardır.

¹ Данияларов Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с. 76-79

Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji yolla yaranan bütün terminlər quruluş etibarını ilə düzəltmədir. Onlar kök+leksik şəkilçi sxemi ilə düzəlir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa dil vahidi kimi, terminlər də quruluşuna görə üç cür olur:

Sadə terminlər: Yalnız bir kökdən ibarət olur. Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bütün leksik terminlər sadədir.

Azərbaycanca: *media, şou, magistr, departament, menecer, menecerment, dizayn, juri, forum.* Özbək dilində: *media, sou, biznes, binokor, departament, audit, menecer, dizayn.*

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında morfoloji yol semantik üsulla müqayisədə aktivdir. Lakin dillərin terminoloji sistemi ən çox leksik yolla termin yaratmağa meyillidir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə semantik və morfoloji yolla termin yaratmaq leksik yola nisbətən çətinidir. Morfoloji üsulla yaranan terminlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. *-izm* şəkilçisinin vasitəsilə müstəqillik illərində Avropa mənşəli hərəkət adlarından xüsusi siyasət növü kimi dilimizə bir çox terminlər keçmişdir: *totalitarizm (zorakılıq), vandalizm (vəhşilik), nasionalizm (millətçilik), liberalizm (siyasi cərəyan), seperatizm (millətlərin ayrılıb müstəqil dövlətlər yaratmağa çalışması), unionizm (birləşməyə, ittifaqa can atmaq).*

2. *-lıq* şəkilçisinin vasitəsi ilə: *barbarlıq, suverenlik, müstəqillik, inhisarlıq, istilik süzgəci, komissarlıq, səfərbərlik.*

3. Avropa mənşəli sözlərin kökünə *-iya* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *Azərbaycanca: depressiya, demokratiya, oliqopoliya (bazarda bir neçə iri firmanın hökmranlığı), kompensasiya (əvəzsiz qarşılıq), dotasiya (təchiz etmək), korporasiya (ittifaq, cəmiyyət), strategiya (ictimai-siyasi mübarizəyə rəhbərlik etmək bacarığı), deklorasiya (bəyan etmə), özbək dilində: depressiya, de-*

mokratiya və s.

4. Avropa mənşəli söz köklərinə *-ist* morfeminin artırılması yolu ilə: *modernist, avanturist, maksimalist, liberalist.*

5. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-ik* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *informatik, analitik, etik, titanik, diplomatik.* Özbək dilində işlənən «*ekoloqik*» terminindən Azərbaycan dilində «*ekoloji*», «*ekologiya*» formasında istifadə olunur¹.

6. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-al* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *vizual, hormonal, intellektual, terminal.*

7. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə *-er* morfeminin artırılması yolu ilə. Bu tipli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində o qədər də aktiv deyil: *missyoner, karupsioner, prodüser, starter.*

8. *-çı* şəkilçisi vasitəsilə: *aranjimançı, nəzarətçi, topçu, zenitçi.*

9. *-dar* şəkilçisinin vasitəsi ilə: *səhmdar, sərmayədar* - istehsalat sərmayə qoyan və ona sahib olan şəxs.

10. *-oloq* - şəkilçisi vasitəsilə: *marketoloq* - bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələb, tələbat, xidmət, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərinləndirən, tədqiq etməyi bacaran marketing mütəxəssisi².

11. *laşma* şəkilçisinin vasitəsi ilə: *kombinalaşma* - sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması, *oksidləşmə.*

12. *la*² şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı hərbi terminlər for-

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazandıq türk xalqlarının dilində alınma leksika. // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.294-320.

² İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.478

malaşmışdır: *güllələmək, minalamaq, bombalamaq* və s.

Müasir özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Buna görə də özbək dilində morfoloji üsulla termin yaradıcılığı öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-ma**. Türk dillərində, o cümlədən özbək dilində müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan *-ma* şəkilçisi XIV-XVI əsr abidələrindən öz başlanğıcını götürmüşdür: *kuşılma, sepma, surtma, kovurma, suzma, kaynatma*.

Özbək dilinin fonetik sistemə uyğun olaraq *-ma* şəkilçisi birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında *-ma*, *-mə* şəkilçisi çox aktivdir. Sahə terminologiyasında fəal iştirak edən şəkilçilərdən biridir. Məs.: hərbi terminlər: *qazma, atılma, atışma, vuruşma, tuşlama*; tibbi: *titrəmə, sərpmə, ovma, isitmə, burxulma, əzilmə, dolama* və s.

2. **-lik**. *-lik* şəkilçisi nəinki özbək dilinin, hətta fars mənşəli sözlərə qoşularaq terminyaranma prosesində iştirak edir: *davlatçilik, sənətkarçilik, temirçilik, soatsozlik*.

3. **-qiç**. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. M.Kaşğari-nin «Divani-Lügəti-türk» əsərində «*-qiç*» şəkilçisi ilə düzələn iyirmi sözə rast gəlinir. «*-qiç*» şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı texniki terminlər mövcuddur: *urqiç, korqiç, suğorqiç*.

4. **-çi**. - *temirçi, montajçı, razvedkaçı*.

5. **-vçi**. Bu şəkilçi söz yaradıcılığında çox qədimdir. Xüsusilə, peşə-sənət adlarının yaranmasında mühüm rol oynayır: *kursavçı, tukuvçı xaydovçı, erutuvçı*

6. **-laş**. Bu şəkilçi vasitəsi ilə bir sıra texniki terminlər formalaşmışdır: *parçınlaş, çöklaş, cilvirlaş*,

7. **-lanış**. Bu şəkilçi iki komponentdən ibarətdir: *lan+ış*

kuçlanış, tovlanış, parçalanış özbək dilində *-lanış* şəkilçisinin vasitəsilə beynəlmillət terminlər də formalaşmışdır: *aktivlanış, kristallanış*.

8. **-tiriş**. Bu şəkilçi də iki hissədən ibarətdir: *tir+ış*. Texniki terminləri yaradır: *biriktiriş, etiltiriş, kizdiriş*

9. **-xona** şəkilçisi özbək dilində daha aktivdir. Belə ki, bu şəkilçisinin vasitəsilə *devonxona* (aparət, saray) və *darsxona* (sınıf otağı) kimi termin və sözlər əmələ gəlmişdir: *devonxona* sözü - *Prezident devonxonası* formasında işlənir.

Tədqiq olunan dillərdə ehtiva terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəlmədir. *Holdinq (xoldinq), shopinq, marketinq, faktoring, kliring*

Holdinq - ehtiva işgüzarlıq fəaliyyətidir ki, müxtəlif kampaniyaların səhm nəzarət paketləri başqa bir kampaniya tərəfindən alınır və nəticədə onların fəaliyyətinə nəzarət edilir¹.

Kliring - dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız haqq- hesab.

Faktoring - ticarət kontoru olub müştərinin dövrüvə kapitalının kreditləşdirilməsi ilə əlaqələndirilən komissiyon ticarət əməliyyatlarının bir növü².

İ.Kazımovun fikrincə, müstəqillik illərində türk xalqlarının dillərində işlənən alınma terminlərin tərkibində bir sıra terminyaranan elementlər iştirak edir. Həmin termin yaradan elementləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Konservativ termin yaradan elementlər. Bunlar ilkin formasını və mənasını saxlayan elementlərdir. Konservativ terminyaranan elementlər prepozitiv mövqedə işlənir: *anti, avia*,

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.459.

² Yeno orada.s.449-468

avto, aqro, mikro, mono, milli, inter və s. b) deformativ termin-yaradan elementlər. Beynəlmiləl terminoloji vahidlərin yaradılmasında deformativ termin-yaradan elementlər mühüm rol oynayır. Bu elementlər aşağıdakılardır: *dez-, de-, -an-, bı-, re-, di-, dia-, neo-, izo-, a- və s.*¹. Bu elementlər terminologiyada beynəlmiləl terminləri əmələ gətirən vasitələrdəndir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə elə Avropa mənşəli mürəkkəb terminlər keçmişdir ki, onlar bizim dilimizdə sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca mürəkkəbdir. Məsələn, Azərb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, klip-meker, super-market*. Özb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, super-market*.

Bəzən səhvən söz birləşməsi şəklində olan terminlər mürəkkəb terminlərə daxil edilir: Azərb: *Imprashop, Casrian-Shop, Milli Məclis, Prezident Aparatı, Təhsil Nazirliyi*. Özb: *Xalk Talimi Vazirliqi, Oliy Maclis*.

İndi isə mürəkkəb terminlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə baxaq. Ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi isim+isim sxemidir: *şoumen, biznesmen* kimi terminlərin hər iki komponenti isimdən ibarətdir. Mürəkkəb terminlərin elə qrupları var ki, onların komponentlərinin bir tərəfi sifət, digər tərəfi isimlə ifadə olunur: *makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat*. Bəzi mürəkkəb terminlərin II komponenti *metr* sözü ilə düzəlir. Belə terminlər əsasən ölçü vahidlərini bildirir. Bunlara həm texniki, həm də tibbi sahədə rast gəlinir. Ölçü vahidləri: *santimetr, millimetr, kilometr*. Tibbə aid cihazlar: *monometr, barometr, termometr*. Siyasi terminlərin yaranmasında II komponenti

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. //Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 313.

namə sözü olan isimlər mühüm rol oynayır. Bunlara qismən iqtisadiyyat terminlərində təsadüf olunur. Məsələn, *nizamnamə, məramnamə, vəkalətnamə*.

Elə mürəkkəb terminlər də var ki, etimon dildəki kimi söz alan dilə də mürəkkəb şəkildə - ya olduğu kimi, ya da qismən fonetik dəyişmələrlə daxil olurlar. Məsələn: *mikrosxem, teleskop, mikroskop, fonendoskop* və s.

Tədqiqata cəlb olunan dillərdə terminlərin böyük bir qismini **sintaktik üsulla** yaradılan terminlər təşkil edir. Belə terminlər isə mürəkkəb söz və söbz birləşməsi modelində formalaşır. M. Qasımov bu üsulün özünün də aşağıdakı prinsiplərlə yarandığını qeyd edir:

«1. *Leksik-sintaktik üsul*. Bu qayda ilə yaranan terminlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq leksemlər - leksik vahidlər birləşərək yeni termin əmələ gətirir. məsələn: *şou-biznes, biznesklub, simpriz, şoumen, teletime* və s. 2. *Morfoloji-sintaktik üsul*. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gətirir»¹. Morfoloji-sintaktik üsulla yaradılan terminlər həm sözdən, həm də şəkilçidən ibarət olur. Bununla yanaşı, onlar quruluşca mürəkkəb termin səciyyəsi daşıyır. Məs.: tibbi terminlərə nəzər salmaq: *qıcolma, boğazgəlmə, qanalma, itdirsəyi, təkhecalı, çoxhecalı* və s.

Bizcə, sintaktik yolla yaranan terminləri komponentlərinə görə aşağıdakı kimi qurplaşdırmaq daha məqbuldur:

1) hər iki tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *metrosity, Improshop, Super-market, mini-market, şoumen, biznesmen,*

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 131

nyüsmeyker, nyüs-Rum, müzik-holl, simkart, cinkart, vitse prezident, plastik kart, sport daycest.

2) I tərəfi rus, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Med-servis, multimedia.*

3) I tərəfi Avropa, II tərəfi rus mənşəli terminlər: *media-morfoz, teleteks, media-press, dietik-resssept.*

4) I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *beynəlxalq imic, ticarət makleri, bazarın seqmentasiyası, ictimai kollec, milli lider, siyasi partiya.*

5) I tərəfi Avropa, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *menecerlər inqilabı, valyuta siyasəti, xolding şirkət, test üsulu, konvertasiya xətti, kros məzənnə, diaspora təşkilatı.*

6) I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *milli gəlir, real gəlir, milli baxış, milli ordu.*

7) Hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *nümayəndə heyəti, dövlət müstəqilliyi, müstəqil siyasət, bələdiyyə rəisi, bələdiyyə təşkilatçıları, pərakəndə ticarət, ticarət şəbəkəsi, rəqabət qabiliyyəti, dövlət rüsumu və s.*

8) I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *vergi müfəttişi.*

9) I tərəfi Avropa, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *virtual baxış, vizual baxış.*

10) I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Ataholding, Atabank, atıcılıq stendi, açıq tender.*

11) Hər iki tərəfi ixtisar yolu ilə: *Nəfi klinik, On klinik.*

12) I tərəfi ixtisarla, II tərəfi tam olan terminlər: *AzPetrol, AzərBiznes, BUS bank, Medservis, AzərKino, mutfilm, teletex, nyüsmeyker, nyüsRayter, Mass-Media, mass-faks, La-Parfimerue.*

13) I tərəf bütöv, II tərəfi ixtisar yolu ilə yaranan terminlər: *Qaçqınkom, Media Max, Super Max, media-press, Lider*

TV, Burc FM, 106 FM, Spase TV.

14. Qarışıq komponentli terminlər: Bu tipli terminlərin komponentləri çoxmərtəbəli olub, mənşələrinə görə müxtəlifdir. Məs.: *Ali Atestasiya Komissiyası, Azərsun Holding, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası, «ATRA» səhmdar kommersiya bankı, Milli Olimpiya Komitəsi, «Improtex» şirkətlər qrupu, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Əsrin Neft Kontraktı, Bakı-Ceyhan Neft kəməri, Beynəlxalq Audovizual festivalı, «FRU» inşaatçı şirkəti, Ərzurum Qaz kəməri, Prezident Aparatı, Mətbuat xidməti, SD yaddaş kartı, Xəzinədarlıq departamentinin valyuta əməliyyatı şöbəsi, PR Müstəqil Yayım və Media Şirkəti, «MAQ» LTD şirkəti.*

Bu terminlərdən bəzisi abbreviatuara yolu ilə yaranmışdır. Azərbaycan dilinin digər terminoloji sahələrində abbreviaturalardan nisbətən az istifadə olunsa da, bu üsul hərbi leksikologiyada daha çox müşahidə olunur. Məsələn, AK-avtomat kalaşnikov, HHM-Hava hücumundan müdafiə, HİDD-Hərbi dəniz donanması, DMK-Dövlət Müdafiə komitəsi.

Termin yaradıcılığının yollarından biri də **kalka üsulu**dur. Qeyd etmək lazımdır ki, kalka sözləmə prosesi deyil, sadəcə olaraq hərfi tərcümədir. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər - Ş. Ballı, S.M. Kenesbaev, X.H. Ataev, R.A. Budaqov, Ş.R. Abiyeva və başqaları kalkaların alınma hesab edirlər. M.K. Dmitriyev və N.M. Şanski isə kalkanın alınma olduğunu deyil, onun dilin daxili imkanları hesabına yaranan vahidlər olduğu fikrini müdafiə edirlər. A. Refor-matskinin fikrincə, «Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir»¹.

¹ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология Москва., АН СССР, 1959, с.117

O.Axmanovaya görə «Kalkaetmə başqa bir dilin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə sintaktik üsulların gətirilməsidir»¹.

Kalkalar dilin leksik sisteminin zənginləşməsində aparıcı üsullardan birini təşkil edir. Kalkaetmə blinqvizm şəraitində dillərin müəyyən leksik vahidlərinin həm struktur, həm də semantik uyğunluğunu öyrənən bir üsuldur. Bu üsulla yaranan sözlərdə əsas cəhət kalkaların tərcümə olunan variantlarının digər bir dildə olması, onların dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Deməli, kalkalar iki dilin təsiri ilə yaranan dil elementləridir.

Kalka edilən sözlərə aşağıdakı hərbi terminləri aid etmək olar. Məs.: автоматик-*avtomatçı*, пакетный самолёт-*raket təyyarəsi*, танкист-*tankçı*, минное поле-*minalanmış sahə*, ударный механизм-*zərbə mexanizmi*, гвардеец-*qvardiyaçı* və s.

Özbək dilinin terminologiyasında rus dilindən kalkalar xüsusi yer tutur. Kalka özbək dilində daha fəal üsullardan biridir. R.Daniyarova görə: «Kalkalar alınma sözlərin bazasında yeni sözlər yaradan ən yaxşı üsullardan biridir»².

Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur:

1. Struktur kalkalar
2. Semantik kalkalar

«Struktur kalka» ilə terminləşmə özbək dilində xüsusi yer

¹ Axmanова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.188

² Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с.185

tutur. «Struktur kalka» dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfemin də kalka edilməsi nəzərdə tutulur. Rus dilindən özbək dilinə semantik kalkaetmə prosesi zamanı əsasən məişət sözləri kalka edilir. Məsələn, *piçok «biçaq»*, sözü həm də texniki termin kimi də işlənir.

Son dövrlərdə leksik yolla yaranan Avropa mənşəli iqtisadi və mədəni terminlər türk dillərində daha çox işlənir:

broker, bonkomat, nokia, seans, treyder, diler, dicey, dividend, expert, lazer, status, interfax, prodüser, otel, lombard, şou, tok-şou, aranciman.

Azərbaycan və özbək dilləri sovet dövründə kalkalardan bəhrələnməmişdir. Bu da ictimai-siyasi quruluş ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu gün Avropa ilə ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr yeni leksemləri olduğu variantda dilə daxil edir. Kalkaların isə varlığına ehtiyac duyulmur.

§2. Terminlərin müasir vəziyyəti

Müstəqillik illərində dilimizin funksional imkanlarının artması terminoloji leksikanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Terminoloji leksikada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə yaranmasında ictimai-siyasi, tarixi faktorların rolu danılmazdır. Bu dəyişiklik xalqın həyatında yeniləşmə hadisəsi kimi xarakterizə olunur. Bu yenilik isə ən çox dilin terminoloji leksikasına nüfuz edir. Yeni ictimai-siyasi formasiya yeni məfhumların yaranmasına, Bu məfhumların yaranması isə terminoloji vahidlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. N.Hüseynova bu prosesi təhlil edərkən yazır: «Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin terminologiyasına dilxarici faktorlar güclü təsir göstərir. Həmin faktorlarla müşayiət olunan terminoloji fəallaşma ictimai-siyasi hadisələrin təsiri və sözləşmə prosesi ilə aktivləşir.

Terminoloji yeniləşməyə ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi hadisələr mütəmadi olaraq təsir göstərir¹.

Bu dövrdə termin yaradıcılığı dörd meyllə gedir: *Avropa-pərəst* qüvvələr daha çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsinə cəhd göstərirlər. Yetmiş il rus əsarətində qaldığımızı görə *ruspərəst* qüvvələr də az deyildir. Onlar da rus mənşəli terminləri üstün tuturlar. *Yeni qüvvələr* Türkiyə türkcəsinin terminlərini başlıca meyar hesab edirlər. İslam dininin inkişafı ilə əlaqədar mətbuatda az da olsa *ərəb və fars terminlərindən istifadəni* əsas meyl kimi götürənlər də tapılır.

Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda tarixin təkrar olunduğunu görürük. Müstəqillik illərinin termin prosesi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda qarşıya çıxan termin meylləri ilə üst-üstə düşür. Yalnız bir fərq vardır ki, o dövrdə ərəb və fars meylləri daha güclü idi.

Müstəqillik xalqın oyanış və dirçəliş mərhələsidir.

Yetmiş il sovet recimində yaşamış türkdilli xalqlar sovet imperiyası süqut etdikdən sonra birdən-birə özlərini tam azad hiss etdilər. Post-sovet məkanında yaşayan xalqlar mövcud modellərlə tanış olduqca yeni terminlər dilə daxil oldu. Məhz bu səbəbdən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin müstəqillik dövrünü tədqiq etmək maraqlıdır.

Bu gün həm mətbuatın dilində, həm də dildəyiçicilərin nitqində aşağıdakı iqtisadi terminlərdən istifadə olunur: *auditor, bankomat, plastik kart, avro, biznes, biznesmen, sponsor, kommersiya, broker, depozitor, diler, makler, kommersant, lisenziya, menecment, menecer, valuçer, özəlləşdirmə, özəl*

¹ Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64

*sektor, sertifikat, marketing, tender, cekpot, auksion, treyder, oliqopoliya, dividend, diskont, broket, korrupsiya, investor, kliring, devalvasiya, performer, alyans*¹.

Özb: *menecment, biznes, biznesmen, bank tizimi, audit, boyxona işi, xalkaro biznes, sponsor, makler, lombard, kommersiya, dividend, tender, menecer* və s.

İctimai-siyasi terminlər: *prezident, mojaritar, proporsional, blok, beynəlxəq imic, siyasi imic, reqlament, mer, rezident, departasiya, departament, vitse prezident, konvensiya, referendum, sivil, sivil yol, deklorasiya, bürokratiya, bələdiyyə, ambatsman, proqress, proqressiv, prestij, press-reliz, pragmatik, poza, pritça, ritual, revansist, reyest, anarist, nekrofile, debat, xunta, status, kongress, sammit, demarş, radikal, piket, provokasiya.*

Özbək dilində işlənən siyasi terminlər: *prezident, vitse prezident, prezident devonxonasi, cihad-qazavat, kağızbazlıq-törəçilik, sammit, rəsmiyyətçilik, sivil departament, mer, proqress, pristic* və s.

Müstəqillik illərində mədəniyyət terminlərinin də Azərbaycan və özbək dillərinə axını güclənmişdir. Musiqi və mədəniyyət terminləri: *prodüser, klip, klip-meyker, şou, şou-men, oranceman, disk, kompat disk, tok-şou, mizikl senter, star, şoukonsert, fonogram, şouproqram.*

Bundan başqa, dilimizdə moda və bəzək terminləri geniş işlənməkdədir: *refle, rivanka, parfimeriya, pantene, Dove, Sunq silk, Elidor, kaska, bric, kapli, maniken, pañço, manto, İmpra-shop, Lokki, Palette Nivea, palmolive, schauma, fara, head shoulders, Miss magic, vellaton, londacolor* və s.

Elm və təhsil terminləri:

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.430-513

Azərbayc: *litsey, bakalavr, magistr, magistratura, özəl Universitet, ödənişli təhsil, test üsulu, test, eksperimental qrup, eksperimental üsul, kompyuter, sayt, internet, lokal şəbəkə, qlobal şəbəkə, monitor, klavyatura, maul, prosesör, materinka, printer, skaner, abstraksionizm, detonasiya, rüpor, fayl, disket və s.*

Özb: *litsey, bakalavr, maqistr, maqistratura, test, test sinovlari, kollec, monitor, klaviatura, kompyuter, komyuterxona, prosesör, materinka, printer, skaner, lokal şəbəkə, qlobal şəbəkə, disket və s.*

Tibbi terminlər:

Azərbayc: *helikobakter pilori, atipik pncivmaniya, sars, kariyes, qıts, spid, eksimer lazer, lazık, radioizotop müayinəsi, kompüter tomografiya, fakoemulsifikasiya, nüvə-mağnit rezonansı, ultrasəs müayinəsi, kanefron, amlovas, vitason aktipol, kreon, kofanol, travit, miovin, efokslonq, manual, klinika uziv ə s.*

Özb: *acrozolli şamçalar, asboblar, bukur, buri çağı, boş aylanis, buğim, buğiliş, bezqax (Uzbek tili atamaşunasliğı 1993.s.21-23)*

İdman terminləri:

Azərbayc: *manec, kort, taekvando, futzal, mini futbol, dopinq, trinacor, sauna, biqbol, korner, matç, biberö, bombardir və s.*

Özb: *kuraş, enboş, çala, xalol, girrom, finiş, futbol, baksetbol və s.*

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər əsasən leksik, morfoloji, semantik və sintaktik yollarla yaranır, mənşəyinə görə isə Avropaya meyli edir.

NƏTİCƏ

-Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaranma prosesi-ndəki müqayisəli öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlardandır.

- Müasir dövrdə xalqın ictimai həyatında baş verən siyasi-iqtisadi formasiya, digər xalqlarla mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası alınma terminlər hesabına zənginləşmişdir. Belə terminlərin qeydə alınması və onların tədqiqi dilçilərin qarşısında duran dilçilərin ən mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır.

- Həm Azərbaycan, həm də özbək dilçiliyində terminoloji lüğətlərin hazırlanması qənaətbəxş olsa da, yaxşı olardı ki, ikidilli və çoxdilli izahlı terminoloji lüğətlərə daha çox üstünlük verilsin. Bununla yanaşı, bütün sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yeniləşməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu yeniləşmə zamanı lüğətlərin söz fondunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir.

- Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq özbək dilçiliyində sahə terminologiyasına daha çox üstünlük verilsə də, 1991-ci ildən 2004-cü ilə qədər olan dövrdə tarixi təbəddülatla əlaqədar yaranan terminlərlə bağlı dərin analitik təfəkkürə əsaslanan monoqrafiyaların yazılmasına böyük ehtiyac vardır.

- İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilinin tarixinə nəzər saldıqda aydın görürük ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu dillərin terminoloji sistemi həm ərəb və fars dilləri, həm də öz daxili imkanları hesabına formalaşmışdır. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığında ərəb və fars dilinin mövqeyi zəifləyərək yerini rus dilinə vermişdir. Yetmiş illik sovet imperiyası zamanında rus dili yenə də üstünlük əldə etmişdir.

- Müstəqillik illərində isə bu üstünlük Avropa dillərinə

keçdi. Beləliklə, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma tendensiyası zəifləyir və boşluğu alınma terminlər tutur.

– Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi öz daxili imkanları ilə yanaşı, alınma sözlər hesabına zənginləşir. Çünki dilin lüğət tərkibi dilçilik statistikasına görə daim inkişaf edir və yeniləşir. Müstəqillik illərində terminlər leksik yolla yaranmağa daha çox meyl edir. Morfoloji, semantik, sintaktik və abbreviatura üsulunun da mövqeyi zəif deyildir.

– Terminlərin öyrənilməsi prosesində onların sahələr üzrə qruplaşması ilə yanaşı, mənşəyinə görə də qruplaşdırılması zəruridir.

– Terminlərin müasir vəziyyəti o qədər də qənaətbəxş deyildir. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həm özbək, həm də Azərbaycan dillərində külli miqdarda məcburi terminlər işlənir.

– Türk dillərinin müqayisəli terminoloji lüğətləri tərtib olunmalı, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına say göstərilməli və bu sahədə əməli fəaliyyətə keçilməlidir.

Dil hər bir xalqın varlığıdır. Öz mənəvi varlığını qorumaq istəyən hər bir xalq ilk növbədə doğma dilini qorumalıdır.

Айнель МЕШАДИЕВА
кандидат филологических наук

**ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
АФФИКСОВ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
(НА ОСНОВЕ УЗБЕКСКОГО, УЙГУРСКОГО, САЛАРСКОГО
ЯЗЫКОВ)**

Как известно, термин «словообразование» имеет в языкознании двойное значение. С одной стороны, это процесс образования новых слов, с другой же стороны особый раздел науки о языке, в котором изучается словообразовательная система того или иного языка. Предметом изучения в словообразовании, как правило, являются слова. Однако в отличие от лексикологии, где внимание акцентируется на индивидуальных особенностях слова (лексическое значение, экспрессивно-стилистические стороны) или от грамматики, где изучаются грамматические особенности слова и его синтаксические функции, словообразование изучает состав, структуру, способы образования слова как единицы функционирующей в языке словообразовательной системы языка даёт возможность раскрыть законы её функционирования, установить соответствующие нормы словообразования. Помимо этого посредством изучения словообразовательной системы выявляются способы образования слов, и те правила которые объединяют слова одного способа образования в различные словообразовательные типы.

Общеизвестно, что словообразование тесно связано с лексикой и морфологией. Посредством новых слов, которые образуются по продуктивным моделям языка, обогащается и, тем самым, увеличивается его словарный состав. Все новые

слова, которые появляются в языке, оформляются по законам грамматического строя того или иного языка.

Одним из продуктивных способов словообразования является аффиксация, т.е. образование новых слов путём прибавления к корню слова словообразовательных аффиксов.

Словообразовательные аффиксы выполняют в языке важную функцию. Именно с помощью словообразовательных аффиксов лексика того или иного языка пополняется новыми словами, которые создаются от родственных слов.

Темой нашей работы являются словообразовательные аффиксы в тюркских языках карлукской группы (узбекский, уйгурский, саларский).

В данной работе мы рассмотрим аффиксы словообразования имён существительных, имён прилагательных, местоимений, глаголов, наречий в вышеназванных языках. Попытаемся раскрыть сходные и отличительные особенности, которые существуют между этими аффиксами.

Необходимо отметить, что некоторые аффиксы в тюркских языках происходят от самостоятельных слов, другие являются остатками когда-то самостоятельных слов, связь с которыми восстановить, представляется невозможным. Некоторые же аффиксы являются уже сочетаниями двух или более некогда самостоятельных аффиксов, которые происходят от нескольких самостоятельных слов.

Помимо этого, в тюркских языках наличествует процесс лексикализации отдельных аффиксов, когда тот или иной аффикс, субстантивируясь, приобретает самостоятельное лексическое значение.

В данной работе мы затронем вышеназванные переходы словообразовательных аффиксов в тюркских языках карлукской группы. В этих языках словообразовательные аффиксы будут рассматриваться в сравнительно-историческом аспекте, с тем, чтобы выяснить какие общие и различные словообразовательные аффиксы наличествуют в узбекском, уйгурском, саларском языках и древнетюркском языке.

ИМЕННОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ. Словообразовательные аффиксы имени существительного.

Аффикс $-l\dot{u}q^1$ древнетюркский $-l\dot{u}q/-l\dot{u}k/-l\dot{u}g/-l\dot{u}k/ - beglik$ – должность бека¹ наблюдается как в узбекском, так и в уйгурском и в саларском языках: азерб. $-l\dot{u}q/-l\dot{u}k/-l\dot{u}q/-l\dot{u}k - qarşılıq, naziklik^2$, узб. $-лик$ – $байлик$ – богатство, $бирлик$ – единство³, уйгур. $-лик^4$ – $ташлик$ – каменистое место, $кумлук$ – песчаное место⁴, салар. $lyx/lix/(e)lex/lux/l\ddot{u}x -aşlix/aslix$ – зерно хлеба⁵.

Древнетюркский $-č\dot{i}, -č\dot{i}$ – $sabč\dot{i}$ – вестник⁶. Аффикс $-чы$, обозначающий род занятий людей, встречается во всех

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.89

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.20

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.111

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.110

⁵ Р.Тенишев. Строй саларского языка. Изд. «Наука», М, 1976, с.113

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.84

тюркских языках карлукской группы: азерб. -*çıl/-çil,-çu,-çü* – *başqınçı, əməkçi*¹; узб. -*чи* – *баликчи* – рыбак, *уқимувчи* – учитель²; уйгур. -*чи* – *тянзя* – *тянзичи* – лоточник, мелкий торговец³; салар. -*çul/-çil/-ji/-zi* – *temirji* – кузнец⁴. Древнетюркский -*quči//güçi* – *barq itgüci* – строитель⁵. Аффикс -(j)ычы//-(j)ичи/ -(j)учу//-(j)учу встречается лишь в саларском языке: азерб. -*уисі*⁴ – *atıcı* – стрелок, *qurucu* – создатель⁶; салар -*juci/-эужи/-guçu/- kuçi/- kuji* – *öreküci* – учитель⁷.

Аффикс -*ча*² наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -*ча*² – *qazança* – котёл, *düyмәsə* – пуговка,⁸ узб. -*ча* – *китабча* – книжечка⁹; уйгур. -*чә* – *китапчә* – брошюра, *кизчә* – девчонка¹⁰.

¹ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 83

² А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 106

³ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

⁴ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 113

⁵ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 92

⁶ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 92

⁷ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 114

⁸ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 114

⁹ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 126

¹⁰ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

Аффикс -*чыг*² наблюдается в узбекском и саларском языках: азерб. -*ciq/-cik/-cuq/-cük* *quyuqcuq* – хвостик¹, узб. -*чнк/-чок/-чак* – *тугунчак* – узелок²; салар. -*зих/-зих/-çüx/-çux* – *харзих* – мешочек³

Древнетюркский -*çaq(-šaq)//-çäk(-šäk)* – *burčäk* – локонь⁴, аффикс -*саq* является непродуктивным аффиксом и наблюдается лишь в узбекском языке: азерб. -*саq* – *artısaq* – немного больше, *odınсаq* – сердцевина⁵; узб. -*чик/-чук/-чок/-чак* – *урчук* – веретено, *овунчок* – забава, утеха⁶.

1. Аффиксы образующие существительные от глагольных основ:

Древнетюрк. -*ма* – *mä* – *jelmä* – подвижной отряд, совершающий набег. Аффикс -*ма* встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб. -*ма* – *анлама* – понятие, *варланма* – разбогатение⁷; в узб. -*ма* – *айланма* – водоворот¹, уйгур. -*ма/-мә* – *йазма* – рукопись, *уйушма* – объединение².

¹ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 104

² А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 125

³ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 114

⁴ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 86

⁵ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 110

⁶ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 123

⁷ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 24

Древнетюрк. *-iř/-uř/-iř/-üř* – *uruř* – драка, сражение³.
Аффикс *-uıř* наблюдается как в узбекском, так и в уйгурском и саларском языках: азерб. *-yıř/-yıř/-yusı/-yüř* – рождение; *titrəyüř* – дрожь; *ıçıř* – полёт⁴; узб. *иш* – *укиш* – чтение⁵; уйгур *-ш/-иш* – *йезиш* – писание⁶; салар. *-s/-is/-iř* – *oxıř* – учение⁷.

2. *Непродуктивные аффиксы имён существительных от
именных основ:*

Древнетюрк. *-tař/-dař; -täř/-däř* – *qadař*– родственник, *adař* – приятель⁸, аффикс *-даш* наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. *dař* – *yoldař* – товарищ, *sirdař* – близкий друг⁹; узб. *-дош* – *замондош* – современник, *фикрдош* – единомышленник¹⁰; уйгур. *-даш* – *йолдаш* – спутник¹¹.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.18

² Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.92

⁴ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.140

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.116

⁶ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁷ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.115

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.87

⁹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.164

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.107

¹¹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.107

Аффикс *-чыл* – встречается лишь в уйгурском языке. азерб. *cıl* – *zarafatcıl* – шутник, *uxıcıl* любящий поспать¹; уйгур. *-чил* – *изчил* – последователь, *хэлкчил* – народник². Необходимо отметить, что этот аффикс, в отличие от азербайджанского языка, в котором он означает склонность людей к тому или иному действию, означает род деятельности людей.

3. *Непродуктивные аффиксы имён существительных от
глагольных основ:*

Аффикс *-аг/-эк;-ыг/-ик/-уг/-үк* наблюдается в узбекском и саларском языках: азерб. *-аг/-эк;-ıq/-ik/-uq/-ük* – *batıq* – впадина, *bataq* – топь³; узб. *-кок/-ғок/-как/-гак* – *боткок* – болото⁴; салар. *-х/-х/-их/-ух* – *манрах* – кукарекание⁵ – древне-тюрк. *-җақ, -қақ, -гәк, -җуқ, -гүк* – *qıyıq, gulaq* – ухо⁶.

Аффикс *-лаг/-даг* имеет место лишь в уйгурском языке. азерб. *-laq/-daq* – *qışlaq* – зимовка, *buzlaq* – ледник, *sızdaq* – выжарка, шкворки⁷; уйгур. *-лак* – *ташлак* – каменная местность, *кишлак* – зимовка⁸.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.173

² Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.173

³ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.200

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.122

⁵ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.115

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.92

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.217

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

Древнетюрк. **-gī, -gi, -qu, -gu, -qī, -gü, -ki, -kü** – *bargu* – добыча, *qaragu* – дозор.стража, аффикс **-гып/-гып/-кип/ -кип** наблюдается в узбекском и уйгурском языках: азерб. **-qıl-qıl-ğil-ğul-gil-k[u/ü]** – *basqı* – давление, *bilgi* – знание²; узб. **-ғи/-ғи/-ғи** – *чалғи* – коса³, уйгур. **-ғу** – *турғу* – позиция, состояние.⁴

Древнетюрк. **-ga, -gä, -qa, -kä** – *vilgä* – правитель, аффикс **-га/-ға** встречается в трёх же языках карлукской группы: азерб. **-qal-ğal-kal-gə** – *süpürgə* – метла⁵, узб. **-ғи** – *сүпүргө* – метла⁶, уйгур. **-гә/-кә** – *külkə* – смех, *сүпүргө* – метла⁷, салар. **-кү/-гү** – *jiku/jigu* – еда, пища⁸.

Аффикс **-а/ч/-ы/нч** наблюдается в азербайджанском и узбекском языках: азерб. **-alcl, lnc- ayric** – распустье⁹; узб. **-ч** – *ишонч* – доверие¹⁰

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.91

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.227

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.118

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.232

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.119

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.114

⁹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.269

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.123

Аффикс **-гач** наблюдается в узбекском и уйгурском языках, азерб. **-qacI-gəç** – *süzgəç* – дуршлаг, узб. **-ғич /-ғич/-кич/-кич** – *чизғич* – линейка, *биркиткич* – скрепка¹, уйгур. **-ғуч/-қуч** – *сизғуч* – линейка, *сүзғуч* – фильтр.²

Аффикс **-ы(т)** – встречается лишь в узбекском языке: азерб. **-и(t)** – *öyüd* – совет, *umud* – надежда³, узб. **-ит/-ут** – *бурут/мурут/мурт* – усы, *умид* – надежда⁴.

Древнетюрк. **-ім,-им** – *batim* – глубина, погружение⁵, аффикс **-ым** встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб. **-i(m)** – *doyum* – сытность, насыщение⁶, узб. **-и(м), -у(м)** – *билим* – знание, *терим* – сбор⁷; уйгур. **-м/-им** – *бюүм* – отдел, *кирим* – приход⁸

Древнетюрк. **-maq/-mäk-mäkcü** – *armaqçı* – обманщик⁹, аффикс **-маг/-мәк** также встречается лишь в узбекском и

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.119

² Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.107

³ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.279

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.125

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.93

⁶ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с.294

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.117

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.

уйгурском языке: азерб.-*maq/-mək* - *qaymaq* – сливки, *yetək* – еда обед¹; узб.-*моқ* – *шмоқ* – крючок, *каймоқ* – сливки, *ёсмик* – плод бобового растения, вроде чечевицы², уйгур.-*мак/-мэк* – *оймак* – наперсток, *куймак* – оладьи, *тетешмак* – загадка³.

Аффикс *-ган/-кән/ кән* имеет место в узбекском и саларском языках: азерб.-*гәп, кәп, гәп, ағәп, ігәп, әуәп* – *yelkən* – парус, *yatağan* – тот, кто любит поспать, соня⁴; узб.-*ган/-кан/-кан* – *копкон* – капкан⁵; салар. *-үүн* – *qalyun* – остаток⁶.

Аффикс *-гын/-ғын* встречается в узбекском и уйгурском языках: азерб.-*qın/-ğın* – *basqın* – нападение⁷; узб.-*гын/-гын/-кин/-кин* – *ёнгин* – пожар⁸; уйгур.-*гын/-кин* – *йангин* – пожар, *сүргүн* – ссылка, *качкун* – беглец⁹.

¹ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 303

² А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 116

³ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 110

⁴ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 310

⁵ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 121

⁶ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 115

⁷ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 325

⁸ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 120

⁹ Э.Н. Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 106

Древнетюрк. *-n -in -in* – *bulun* – пленник, *келин* – невестка¹, аффикс *-ын* наблюдается лишь в узбекском языке: азерб.-*ın/-in/-un/-ün* – *axın* – поток, течение, натиск², узб.-*ин/-ун/-н/ - экин* – посев, *тикин* – затычка³.

Аффикс *dıq⁴* – встречается также лишь в азербайджанском и узбекском языках: азерб.-*dıq/-dik/-duq/-dük* – *tapdıq* найденыш⁴; узб. *-доқ/-дақ/-тақ/-диқ/-ди* – *югурдақ* – бегун, *асранди* – приемыш, *ташланди* – подкидыш⁵.

Необходимо отметить, что в саларском языке имеется ряд словообразующих аффиксов имён существительных, которые не встречаются в уйгурском и узбекском языках. Например: *čari/ čy/ci+ari/ - satyxčari* – купец⁶; *čax/ čix - zixičax/ zürčix/züričix/zürčix* – плевок⁷; *-yujar/-yuji+ar* (образует от глагольных основ) – *хуилауујар* – мучитель, истязатель⁸; *učiuxiči* – учащийся, ученик⁹; *-umji - raxumji* – лекарь¹⁰.

¹ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 93

² Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 332

³ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 121

⁴ Э.В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М, 1966, с. 353

⁵ А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 124

⁶ Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 113

⁷ Yənə orada.s.114

⁸ Yənə orada.

⁹ Yənə orada.s.115

¹⁰ Yənə orada.

Помимо вышеуказанных аффиксов в азербайджанском языке существуют также следующие словообразовательные аффиксы имени существительного.

Азерб.-*gil* – *qonşumuzgil* – семья наших соседей¹, *-al-ə - qoza>qoz, tərə>tap* – малая вершина², *-a(ş) – qarış* – пядь, *yo-xuş*, возвышение, *yok* – высота, возвышенность, подъём, *gü-neş*³; *-a(n) – oğlam>oğul; alın>al* – передняя часть, *odun>od* – дрова⁴; *-duruq* – *boyunduruq* – гнёт; *-sall-sul* – *qumsal* – песчаное место, *yoxsul* – нищий⁵; *-la –çağala* – завязь плода, *yayla>yay* – лето, *tarla>tarı* – делать посев⁶, *-duz* – *gündüz*, *yıldız, yilt yult* блеск, сверкание, мерцание звезд⁷, *-əy – günəy* – *günəş* – солнечное место, солнечная сторона⁸, *-tuq* – *qoltuq* – подмышка⁹; *-axay* – *solaxay* – левша¹⁰; *-caq/çaq/-çək/-çək - əlcək* – перчатка, рукавица¹¹; *-il -ul/ -il – siğal* – ласка¹², *-mal – qırışmal* – сорванец¹³; *-murl-mar* – *yağmur* – дождь¹⁴; *-man/-mən* – *dəyirman* – мельница, *ataman* – атаман¹⁵; древнетюрк.-

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М,1966,с.123

² Yeno orada.s.168

³ Yeno orada.s.171

⁴ Yeno orada.s.172

⁵ Yeno orada.s.176.178

⁶ Yeno orada.s.178

⁷ Yeno orada.s.176

⁸ Yeno orada.s.180

⁹ Yeno orada.

¹⁰ Yeno orada.

¹¹ Yeno orada.s.186

¹² Yeno orada.s.191

¹³ Yeno orada.s.194

¹⁴ Yeno orada.s.196

¹⁵ Yeno orada.s.197

man/-mən – teqirmən – мельница¹; *-saq – qursaq>kar* – живот – *dustaq – dutsaq* – пленный, военнопленный²; *-anaq/-ənək – boğanaq* – духота³ *-ovul – qarovul>qara* – смотреть⁴; *-il/il-ül-ü – qorxu, yazı, qarı, yarı* – страх, письмо, дверь, половина⁵; *-al-ə – toxu* – сапог,мотыга⁶; *-tu/-tül-tul-tü anqırtı* – рев⁷; *-intü-intil-untul-üntü – axıntı* – течение⁸; *-miq/-mik – dirmiq* – грабли, *kəsmik* – творог *kəs-* – резать⁹; *-y(an) – ilan*(от глагола *yıl/yıl* – ползти¹⁰); *-lan – aslan>arsa* – звукоподражание собачьему лаю и рычанию¹¹, *-a(r) – axar* – течение¹²; *-yasaq/-yəsək – qanacaq* – понятливость¹³; *-miş/ -miş/-muş/-müş – keçmiş* – прошлое, *yemiş* – фрукты, дыня *ye-* – есть¹⁴; *-macl-məc – doğramac* – крошка¹⁵; *-macal-məcə – bilməcə tapmaca* – загадка¹⁶. Эти аффиксы не встречаются в тюркских языках карлукской группы.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.95

² Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М,1966,с.221

³ Yeno orada.s.225

⁴ Yeno orada.s.237

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М,1966,с.299

⁶ Yeno orada.s.263

⁷ Yeno orada.s.284

⁸ Yeno orada.s.288

⁹ Yeno orada.s.308

¹⁰ Yeno orada.s.322

¹¹ Yeno orada.s.337

¹² Yeno orada.s.340

¹³ Yeno orada.s.346

¹⁴ Yeno orada.s.348

¹⁵ Yeno orada.s.356

¹⁶ Yeno orada.s.363

Словообразовательные аффиксы
имени прилагательного

Азерб.-**lı/-li/-lül/-lü** – *faydalı, diqqətli* – полезный, внимательный¹; узб.-**li** – *kuçli* – сильный, *suвли* – водянистый, *sutli* – молочный², салар **-li - kuçli** – сильный³; древнетюрк. **-lig/-lig/-lug/-lüg/** – *ellig – illig* – обладающий элем, *külüg – külig* – славный, знаменитый.

Азерб.-**sız/-siz/-suzl/-süz** – *dadsız* – безвкусный, *yağsız* – нежирный⁴; узб.-**siz** – *ürinsiz* – неуместный; уйгурск. **-siz** – *ekilsiz* – неумный, *toluksiz* – неполный⁵; древнетюрк. **-süz, -süz** (**-suz, -süz**) – *idisiz* – лишенный хозяина, *biligsiz* – неразумный⁶.

Салар. **-nji/-nzi** – *otanji/o'tanzi* – средний⁷.

Древнетюрк. **-ji, -ju, -qi, -qu, -gi, -gü, -xi, -kü** – *ölgi* – степной⁸, азерб.-**ki/-ki/-kü** – *axşamki* – вечерний, *bugünkü* –

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 62

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с. 147

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 120

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 63

⁵ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 112

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 108

⁷ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 120

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 108

сегодняшний¹, узб.-**qi/-gi/-ki** – *əzqi* – летний, *buqunqi* – сегодняшний; уйгур. **-qi/-ki** – *tünüqünki* – вчерашний, *küzqi* – осенний²; салар **-ki/-gi/-gel/-qü** – *köjigi/köjki* – вчерашний³.

Азерб.-**lıq/-lik/-luq/-lük** – *aylıq* – месячный, *yazlıq* – предназначенный для лета⁴, уйгурск. **-lig/-lik** – *küçlük* – сильный, *planlik* – плановый, *onluk* – десятичный⁵; древнетюрк. **-liq, -lik, -luq, -lük** – *bin jülliq* – тысячелетние⁶.

Азерб.-**-il/-il/-ü** – *buğdayı* – смуглый⁷; уйгур. **-iy** – *siyasiy* – политический, *ilmiy* – научный⁸.

Азерб.-**-ca/-ca** – *rusca* – по-русски⁹; уйгур. **-çə** – *uyğurçə* – по-уйгурски¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 63

² Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 106

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с. 120

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 63

⁵ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 109

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с. 107

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 64

⁸ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 108

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 64

¹⁰ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с. 113

Азерб.-**-cül/-cül/-cül/-cül** – *ardıcıl* – последовательный, *işcil* – работающий¹, узб.-**-çil** – *erçil* – ловкий, *izçil* – последовательный². Азерб.-**-sul** – *yoxsul* – бедный³. Этот аффикс не наблюдается в тюркских языках карлукской группы.

Салар.-**-tajul/-tagyl/-dagyl/-tigi/-digil/-digel/-degil/-dege** – *valax simintagy torux* – почва, что в плодородной местности⁴.

Азерб.-**-sal** – *qumsal* – песчаный⁵.

Азерб.-**-ıcu/-ıcu/-ucu/-ücü** – *bağlayıcı* – соединяющий, *güldürücü* – смехотворный⁶.

Азерб.-**-qın/-kıl/-qın/-kıl/-ğın/-ğın/-ğın** – *kəskin* – острый, *qızgın* – горячий, пламенный⁷; узб.-**-ğın/-ğın**, **-qın/-kıl** – *keskin* – острый, *tutkin* – задержанный, пленник⁸.

Азерб.-**-aql/-əkl** – *qorxaq* – трусливый⁹; уйгур.-**-ğag/-gag** – *korgag* – пугливый, трусливый, *tirişgag* – старательный, *yepişgag* – липкий¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.64

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.151

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.64

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.120

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.64

⁶ *Yenə orada.*

⁷ *Yenə orada.*

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.156

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.64

¹⁰ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.106

Азерб.-**-ıq/-ik/-uq/-uk/-q/-k** – *açıq* – открытый, *parlaq* – блестящий¹; узб.-**-ik/-ug/-i(k)/-u(g)** – *oçik* – открытый²; уйгур.-**-ag** – *galag* – отсталый³ – древнетюрк. **-j**, **-g**, **-q**, **-k** – *arij* – чистый, *kiçik* / *küçük* – маленький⁴.

Азерб.-**-ağan/-əyən** – *qaçağan* – бегун⁵; узб. – **ağon** – *çorağon* – умеющий быстро бегать, *bilağon* – знающий, сведущий⁶

Азерб.-**-maz/-mәz** – *solmaz* – неувядаемый⁷.

Азерб.-**-mal/-mә** – *asma* – висячий⁸; узб.-**-ma**; *əzma* – писанный, письменный, *osma* – висячий⁹; уйгур.-**-mal/-mә** – *asma* – висячий, *basma* – печатный¹⁰; древне-тюрк. **-mal/-mä** – *büdkä kürigmä beğlär* – беки подчиняющиеся престолу¹¹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

³ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.104

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.110

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.156

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

⁸ *Yenə orada.*

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

¹⁰ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.110

¹¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.110

Азерб.-**ul-ül-ül-ü-dolu** – полный¹, узб.-**i**; **яхши** – хороший².
Азерб.-**unc/ünс-qorхunc** – страшный³; узб.-**i(nç)** – **ayanç**
– жалкий, достойный сожаления⁴.
Азерб.-**с** – **qısqanc** – ревнивый⁵, узб.-**çig/çik, -çokl-çak** –
gizğançig/gizğonçag – ревнивый⁶.
Азерб.-**əri** – **koçari**⁷; Азерб.-**k** – **işlək** – используемый⁸,
уйгур. **-k** – **ölük** – мертвый⁹.
Азерб.-**сақ** – **utanсақ** стыдливый¹⁰, узб.-**çan<-çak <-çanç**
– **işçan**–работающий, **ууçан**–задумчивый¹¹; уйгур.-**çan** –
ууқиçан – сонливый, **ууатçан** – стыдливый, **işçан** – работяга¹².

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.157

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.157

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.155

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

⁸ *Yenə orada.*

⁹ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.108

¹⁰ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

¹¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.151

¹² Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.113

Азерб.-**çan-çalışqan**–трудолюбивый¹, древнетюрк. **-kän**
– **tanrikän** – небесный, божественный².

Азерб.-**ri** – **əyri** – кривой. Узб.-**qinal-kinal-kina** – **yaхşi-qina** – хорошенький, **-iş** – **sargış/sargiç** – желтоватый³, уйгур. **-ğina/-kinal-qinə/-kinə** – **yaхşiğina** – хорошенький, **kiçikkina** – малюсенький, **tatlıkina** – сладенький⁴.

Азерб.-**imtil-umtul-ümtül-mtil** – **ağımtıl** – беловатый, **bozumtul** – сероватый⁵, узб.-**imtir/imtil** – **okimtir/okimtil** – беловатый⁶; уйгур. **-mtul/-karamtul** – черноватый⁷.

Азерб.-**raq-rək** – **yaхşıraç** – лучше⁸; узб.-**rog** – **maydarog** – мелковатый⁹; уйгур. **-rag/-rək** – **yaхşirag** – лучше, **uzunrag** – длиннее¹⁰; салар. **-rax/-rux/-rexl-räx**– **jaxşirax**– лучше¹¹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.65

² В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.20

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.160

⁴ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.71

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.68

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.61

⁷ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.71

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.69

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.162

¹⁰ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.70

¹¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.118

Азерб.-**ımtraq/-mtraq** – *qırmızımtraq* – красноватый¹;
салар.**mtux/mt'ux** – *quzumtux* – красноватый².

Азерб.-**sovl-ımsov** – *uzunsov* – длинноватый³.

Уйгур.-**uşı-üş/-iş** – *ekiş* – беловатый, *köküş* – синеватый;
-ğuç/-qüç – *kizğuç* – красноватый, *sağuç* – желтоватый⁴.

Салар.**zux/z'ux/züx/zuxal/zugur/z'uxar/zuxaral/z'üxa-
ril/cugur** – *jaxsi zux/jaxcugur/jaxz'uxara, ja z'uxari* – довольно
красивый, прихожий.

Словообразовательные аффиксы имени числительного

Древнетюрк.-**ağu**– *üçäqü*– втроем; салар ~, узб.~, уйгур~,
Азерб.-**larca/-lərcə/-larla/-lərlə** – *onlarca*,⁵ узб.-**larça** – *unlarça* –
десятки; *yüzarça*– сотни⁶; уйгур.-**çal/-çəl/-liğan/-liqen/-lap/-lär,**
-onçə – около десяти, *onlarçə* – десятками, *minlən* – тысячами,
minliğan – тысячами⁷.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.69

² Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.118

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.69

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.71

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.74

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.170

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.75

Древнетюрк.-**čal/čä** – *eligčä er tutdimiz* – мы взяли (в плен) около пятидесяти воинов¹. Азерб.-**mizl -mizl-muzl-
müzl-nızl-nızl-nuzl-nüz;** **-larl/-ləri** – *altımız* – шестером²; Узб.-
-imiz – *uçovimiz/uçalamiz* – мы втроем³; уйгур.-**miz** – *ikkimiz*
– мы вдвоем⁴.

Древнетюрк.-**gun/-gün** – *üçagün* – трое, все трое, втроем.⁵
Уйгур.-**lig/-lik** – *beşlik* – пятерка⁶.

Азерб.-**lıqda/-likdə/-luqda/-lükdə**– *üçlükdə*– втроем⁷

Узб.-**ov** – *birov* – кто-то, некто, *uçov* – трое, *çaminqtaça* –
около тысячи; **-lab-unlab**– десятки, по десяткам⁸; уйгур.-**av** –
birav – одна штука⁹.

Древнетюрк.-**nti** – *ekinti/ikinti* – второй, *ikinti sütüs* –
вторая битва. Уйгур.-**din** – *ondin* – по десяти, *yuzdin* – по
сотне, по сто¹⁰.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.113

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.74

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.169

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.75

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.114

⁶ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.78

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.75

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.170

⁹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.104

¹⁰ Yenə orada.s.75

Азерб. **-ıncı/-inci/-uncu/-üncü** – *beşinci* – пятый¹, узб. **-ncil/-inçi** – *birinçi* – первый²; уйгур. **-ncil/-inçi** – *birinçi* – первый³; салар. **-inzi** – *pirinzi* – первый⁴; древнетюрк. **nč** – *üçünç* – третий⁵.

Словообразовательные аффиксы местоимений.

Салар **-urluř** – *menuř* – **ə(r)** – *pise(r)* – мы⁶

Азерб. **-lig/-lük/-luq-sənlik** – твой⁷, уйгур. **-ninkil/-niki** – *meniki* – принадлежащий мне⁸

Азерб. **-sız/-suz** – *bunsuz* – без этого⁹.

Азерб. **-cığaz/-ciyaz** – *bucığaz* – эта девчонка¹⁰

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.75

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.167

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.75

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.124

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.113

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.127

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.74

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.75

⁹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.78

¹⁰ *Үенә орда.*

Азерб. **-lı** – *haralı?* откуда родом?¹

Узб. **alla** – *allakim* – кто-то; **dir** – *kimdir* – кто-то, *nimadir* – что-то, *neçadir* – сколько-то²; уйгур. **alla** – *alligandak* – какой-то; **-dur/-du** – *nimidur* – что-то³; салар. **-tyr/-ter/-dyr/-der**, **-z'ux/-z'üx** – *kemter/kemder* – кто-то, кто –нибудь⁴

ГЛАГОЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ.

1. Словообразовательные аффиксы глагола.

Азерб. **-lal-lə** – *saplamaq* – вдевать нитку в иглоку, *va-raqlamaq* – перелистывать⁵; узб. **-la** – *tişlamak* – кусать что-то, кого-то; *boğlamak* – связывать⁶, уйгур. **-lal-da** – *başlamak* – начинать, *izdämək* – искать⁷; салар. **-lal/-lel/-lä** – *-nal/-nel-nä* (после п, н, м), *-bayla* – вязать⁸; древнетюрк. **-la**, **-lä** – *yay+la* – проводить лето, *sü+la* – воевать, отправляться в поход⁹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.78

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.184–185

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.83

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.136

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.94

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.246

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.69

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.180

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.115

Азерб. *-laş/-ləş- asanlaşmaq* – обеспечить, упроститься, *zarafatlaşmaq* – шутить, балагурить¹, узб. *-laş* – *omonlaşmok* – здороваться², уйгур. *-laş birləşmək* – объединяться, *dustlaşmaq* – дружить³; салар. *-laʃ//leʃ - k'acalaʃ-* говорить, беседовать⁴.

Азерб. *-lan/-lən - alovlanmaq* – пылать, пламенеть, воспламеняться, *quvvətlənmək* – становиться сильным⁵ – узб. *-lan* – *tinçlanmok* – успокаиваться, *uyulanmok* – жениться⁶; уйгур. *-lan/-lən - şubxilanmək* – сомневаться, *ikkilanmək* – колебаться, *dustlanmək* – подружиться⁷; салар. *-lan/-lən - ačuxlan* – сердиться⁸; древне-тюрк. *-lan//län - urī+lan* – родить сына⁹.

Азерб. *-ilda/-ildə/-ulda/-üldə-vuyıldamaq* – выть, завывать; *qarıldamaq* – увлекаться, предаваться (чему-либо)¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.95

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.250

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.181

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.96

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.249

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.181

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.116

¹⁰ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.96

Азерб. *-al/-əl/-l-boşalmaq* – опустеть, *dincəlmək* – отдыхать¹; узб. *-il/-al/-ol* – *uzalmok* – растягиваться, *yunalmok* – направляться².

Азерб. *-ıʃ/-iʃ/-uʃ/-üʃ - soruşmaq* – спрашивать, *tutuşmaq* – сцепиться, схватиться друг с другом, придраться (к кому-либо)³; уйгур. *-ʃt-iʃ - jazduruş-* переписываться⁴; салар. *-uʃ,-iʃ,-ʃ - vuruʃ-* биться, сражаться⁵.

Азерб. *-ar/-ər - suvarmaq* – полить, поливать, орошать, *bozarmaq* – сереть, поблекнуть, грубить⁶; узб. *-r/-ar/-or/-ir/ - eʃarmok* – молодеть⁷; уйгур. *-ğar/-kar - suvğarmak* – орошать⁸; салар. *-ar/-er - ʒ'ixar* – выгнать⁹; древнетюрк. *-r - eb+ir* – обходить, делать круги¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.96

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.255

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.96

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁵ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.96

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.114

⁹ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.41

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.118

Азерб. **-il-il-ul-ü** – *bayatımaq* – потерять свежесть, *lənği-mək* – задерживаться¹; узб. **-i** – *boyimok* – богатеть²; древнетюрк. **-ī,-i,-u,-ü** – *bit+i* – писать³.

Древнетюрк. **-ıq/-uq/-ik/-ük-tas+iq** – выходить, выступать в поход⁴. Азерб. **-ix/-ik/-ux/-ıq/-uq/-ik/-ük** – *darıxmaq* – соскучиться, *gecikmək* – опаздывать⁵; узб. **-i(к)l/-ik** – *oçikmək* – проголодаться, *keçikmok* – опаздывать⁶; уйгур. **-ikl/-ik** – *yolukmak* – встречаться, *keçikmək* – опаздывать, *birikmək* – объединяться⁷.

Древнетюрк. **-(a)l/-(ā)l** – *buñ+ad* – огорчаться, печалиться;

Азерб. **-sal-sə** – *susamaq* – жаждать, испытывать жажду⁸; узб. **-sal-si** – *sıvsamok* – жаждать; **-sin/-sun** – *ozsinmok* – считать что-л. малым⁹.

Узб. **-ay** – *kenqaymok* – расширяться¹⁰.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.253

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.117

⁴ *Yenə orada.*

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁷ Э.Н.Наджиш. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.108

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.256

¹⁰ *Yenə orada* s.255

Азерб. **-imsəl-ümsə** – *mənimsəmək* – присвоить, усвоить, освоить, перенять, *gülümsəmək* – улыбнуться¹.

Азерб. **-ırqa** – *yadırqamaq* – отвыкать².

Азерб. **-an/-ən** – *hoppanmaq* – прыгать³.

Узб. **-an/-in** – *kuçonmok* – напрягаться, натуживаться, *utinmok* – просить, упрашивать⁴.

Азерб. **-alal-ğal-xalal-xa** – *çulğamaq* – окутать⁵.

Азерб. **-qır/qurl-xırl-ur/** – *hıçqırmaq* – хныкать⁶.

Азерб. **-qun** – *udqunmaq* – глатать слюни, запинаться⁷;

Азерб. **-in/-in/-un/-ün** – *yaуınmaq* – отвлекаться⁸.

Салар. **-un/-in/-n** – *korin* – показаться⁹.

Азерб. **-aş** – *tutaşmaq* – сцепиться¹⁰.

Азерб. **-il/-ul** – *əkilmək* – удирать¹¹. Салар. **-yıl/-il/-l** – *satıl* – быть проданным¹².

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

² *Yenə orada* s.97

³ *Yenə orada.*

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.257

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

⁶ *Yenə orada.*

⁷ *Yenə orada.*

⁸ *Yenə orada.*

⁹ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

¹⁰ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

¹¹ *Yenə orada.*

¹² Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40–41

Азерб. **-ala/ələ** – *çapalamaq* – биться¹.
Азерб. **-xul** – *burxulmaq* – вывихнуться².
Азерб. **-uz** – *uduzmaq* – проиграть³.
Азерб. **-in/ux** – *vurnuxmaq* – метаться, засуетиться, юлить⁴.

Азерб. **-lat/ -lət, -landir/ -ləndir, -laşdir/ -ləşdir** – *alovlatmaq* – воспламенять, *təzələndirmək* – обновлять, возобновлять, придавать свежесть, освежать⁵; узб. **-lat, -landir, -laşdir** – *obodonlat/obodonlandir/obodonlaşdirmok* – благоустраивать⁶.

Азерб. **-dal-də** – *qaqqıldamak* – кудахтать, гоготать, хохотать⁷; узб. **-dal-ta** – *aldamok* – обманывать⁸.

Древнетюрк. **-qa, -ga, -kə, -gə, -gī, -qī, -ki, -kü** – *em+qä+t-* мучить, притеснять. Азерб. **-qal-qi** – *çulğamaq/çulğalamaq* – оку-

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

² *Yenə orada.*

³ *Yenə orada.s.91*

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.97

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.175,186

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.251

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.187,193

⁸ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.249

окутывать, обвалакивать¹; узб. **-kal-ğa, -kal-qal-kil-ği** – *iskamok* – нюхать².

Азерб. **-qar/-kər**. В азербайджанском языке указывается лишь глагол *axtarmaq*, образованный при помощи аффикса **-qar**, но с метатезой *axtar* из *atqar* и со значением искать, разыскивать³, узб. **-gar/-kar, -ğar/-qar, -gir/-ğir/-qir** – *giçgirmok* – кричать⁴.

Узб. **-a** – *tilamok* – желать, просить, хотеть⁵, древнетюрк. **-al-ä** – *til+ä* – желать, стремиться⁶.

Азерб. **-ral-rə** – *öyrənmək* – учиться, изучать, приобретать знания, навык, выучиваться. В основе этого глагола лежит древнее существительное *öj/öq* – мысль (в свою очередь образованное от глагола *ö* – думать)⁷; узб. **-ra** – *bilciramok* – нести вздор, болтать ерунду⁸; уйгур. **-салар** – древнетюрк. **-al-rä** – *qob (qub)+ra+p* – собираться вместе, умножаться в числе⁹.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.238,240

² А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.259-260

⁴ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.254

⁵ *Yenə orada.s.252*

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.116

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.323-324

⁸ *Yenə orada.s.324*

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.117-118

Азерб.-**şal-şə** - *oxşamaq* – быть похожим, схожий, подобный – от именного корня **ox-** подобный; ласкать, приласкать; оплакивать покойника с причитанием – от сущ. «**ox**» со значением «крик», «голос», «слово»¹. Древнетюрк. **-š** – *suŋ+üš* – воевать, сражаться².

Азерб.-**nal-nə** – *qısnamaq* – прижимать, *gərnəşmək* – потягиваться, *şaхнаşmaq* – тревожиться, волноваться, возмущаться, беспокоиться, переполошиться³, салар.-**nal-ne** - *zonna* – притворяться⁴.

Азерб.-**itl-itl-utl-üt/-dirl-dirl-durl-dür**. – (диал.*boügüt* – выращивать⁵. Салар **-tyrl-ter** – *jurtyr* – заставить ходить⁶.

Азерб.-**mala/mələ** – *qarmalamaq* – захватывать пятерней, загребать руками, схватывать⁷.

Древнетюрк. **-sira, -sipä** – *ilsipä* – лишиться имя⁸. Азерб.-**şdirl-şdirl-şdurl-şdür** – *araşdırmaq* – разбирать, перебирать, обыскивать, обследовать, исследовать, изыскивать, *qarışdır-*

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.331,333

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских руинических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.11

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.336-337

⁴ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.40

⁵ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.338

⁶ Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1963, с.41

⁷ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.352

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.48

maq – расхватывать, *soruşdurmaq* – опрашивать, расспрашивать, допрашивать, *dartışdırmaq* – дергать во все стороны¹.

2. Словообразовательные аффиксы инфинитива.

Азерб. **-maq/-mək** – *oxumaq* – читать²; узб. **-moq**; уйгур. **-mak/mək** – *yazmaq* – писать³; салар **-mak**.

3. Словообразовательные аффиксы причастия.

Салар. **-yüçil-güçil-quçil-kuçil-yüçil-quçul-qujar** – делающий⁴; уйгур. **-ğičil-guçil-qüçi l-küçi** – читающий. Древнетюрк. **-ğuçi** – *barx imquçi* – строитель⁵.

Древнетюрк. **-mīš(s), -miš(s), -muš(s), -müš(s)** – *yayım ança ermiş adırıldım* – Я ушел, так как у меня было много врагов.

Азерб. **-miş/-miş/-muş/- müş** – *açılmış* – открытый⁶; уйгур. **-miş** – *ötmiş* – прошедший, *yazmış* – написанный⁷

Уйгур. **-ğan** – *okığan* – образованный⁸.

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Изд. Восточной литературы, М, 1962, с.356-357

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.38

³ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.85

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.175-176

⁵ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.92

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.139

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.111

⁸ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90-91

Азерб.—**y(an)/-y(ən)** – *uçan* – летающий, *oxuyan* – учащийся, уйгур.—**-r/-ar/-er/-ur/-ür** – *keler jil* – будущий год; салар.—**-ğan/-gen/- qan/-ken** – *işken sanzıym* – чашка из которой я пил¹.

Азерб.—**y(açaq)/-y(əçək)** – *sulanacaq* – орошаемый².

Древнетюрк.—**-ğuluk** – *toplağuluk*³.

Азерб.—**-mah/-məli** – *yaşamalı* – жилой⁴.

Уйгур.—**-vatkan** – *kelivatkan* – идущий в данный момент⁵.

Азерб.—**y(ası)/-y(əsi)** – *görüləsi* – исполняемая(мый)⁶.

Узб.—**-qan** – *əzqan* – написавший, *ətqan* – *işlətqan* – работающий(в данный момент); **-diqan** – *əzadıgan* – пишущий (вообще), **-ap** – *uxir* – умеющий читать, **-acak/-ya-cak** – *əzacak* – умеющий написать⁷.

Азерб.—**-dıq/-dik/-duq/-dük** – *yazdıqları* – написанные⁸.

Древнетюрк.—**-duq, -dük, -tuq, -tük** – *barduq cirdä* – в землях, по которым(он) ходил⁹.

¹ Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка.Изд.«Наука», М, 1976,с.176

²Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.139

³В.Г.Кондратьев.Очерк грамматики древнетюркского языка,Изд.Ленинградского Университета, 1970,с.35

⁴Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.139

⁵Э.Н.Наджип.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁶Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.139

⁷ А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд.Академии Наук СССР, М.–Л, 1960,с.238-239

⁸Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.140

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.125

Салар **-yuir/-gurl/-qurl/-kur** + **tigen/ti** – *te* – говорить – *alyur tigen at* – лошадь, которую купят¹. В древнетюрк. языке существуют следующие аффиксы причастия: **-sıq// -sik, -daçül/-däçi; -sar//sär**².

4. Словообразовательные аффиксы деепричастия.

Азерб.—**y(ib)//-y(ib)//-y(ub)//-y(üb)** – *söykəyib* – присловившись³; узб.—**-ib** – *kelib* – придя; уйгур.—**-ip(-ur// -ür** – *berip* – сходясь⁴; древнетюрк.—**-r** – *tirilip* – когда собрались⁵.

Древнетюрк.—**-p, -pan// -pän** – *oluripan* – когда сел⁶.

Древнетюрк.—**-j(a)//-j(ā)** – *at jetä* – везя лошадь⁷; Салар.—**-yudana/-gudana/-qudana/-kudana/-yutana/-gutānā/-qutānā/-kutānā- çannagudana peg oqa**, когда мальчик вырастет, то станет князем⁸.

Азерб.—**-araq/-əmək/-gələrək** – придя⁹; уйгур.—**-rak/-rək** – *kizar-tivrak* – заставив слегка покраснеть¹⁰.

¹Э.Н.Наджип.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.179

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.127-128

³Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.149

⁴ А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд.Академии Наук СССР, М.–Л, 1960,с.89

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980,с.128

⁶Yenə orada.

⁷Yenə orada.s.131

⁸ Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка,Изд.«Наука», М, 1976,с.180

⁹Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна),Изд.«Элм», Баку,1971,с.143

¹⁰ Э.Н.Наджип.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.89

Салар. -yʉʃli/ -geʃli / -qyʃli / -keʃli / -kiʃli / -yaʃli / -gäʃli/käʃli/
yʉʃliʒux/ yaʃliʒux/ gäʃliʒux – *Сен кеусона вагүџли мана хахит
ал дү э!* Как только пойдешь в город, купи мне бумаги¹.

Древнетюрк. -ra – *mäprä* – когда он собрал². Азерб. -
dıqca/-dikçə/-duqca/ dükcə – yoğurduqca – замесив³.

Салар *-yula/-əula/-qyala/-kula – men keəula seni korzi* –
как пришел, так тебя и увидел⁴.

Азерб. *-(y)ınca/-(y)incə/-(y)unca/-(y)üncə-іçincə* выпивая⁵;
узб. *-qunçal/-kunça – gunça – pişqunça* – пока испечется⁶;
салар. *-yançax/-gençex/-qançax/-kençex* или *-yungʹuxl/-unzʹuxl/-
qunzʹuxl/-kunzʹuxl/-yunchax/-gunçex/-gunçax, kunçex* – *харйуан-
çax outh oʻəü!* – пусть сидит дома, пока не состариться⁷.

Азерб. *-madan/-mədən – gəlmədən* – не придя⁸; узб. -
masdan – əzmasdan – не написав⁹, древнетюрк. *-matin/-mätin –
Sabin almatin* – не вняв словам¹⁰.

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.180

² В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского
Университета, 1970, с.44

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.144

⁴ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.144

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка,
Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.244

⁷ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.144

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка,
Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.242

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.
Изд. «Наука», Л, 1980, с.130

Салар. *-zanal/-zʹana – Apasy-amasy kosyna kilzʹana anasy-
ny çallara* – после того как отец и мать подошли к дверям,
они позвали свою дочь¹.

Азерб. *-caql/-cək – görçək* – увидев²; салар. *-za/-ze/-zʹa/
-zʹe – hellisi zʹüʒʹze kʹaʹca orgenme vami* } – забрав деньги,
он поехал учить слова³.

Азерб. *-ahl/- əli – gələli* – придя⁴; Узб. *-qalil/-kalil/-kali –
əzqali* – чтобы написать, уйгур. *-ğili/-qili/-kili/-kili – kəlqili* –
придя⁵. Салар. *-yanul/-ganel/-qanyl/-kanel/-yanal/-ganal/-qanel/-kana
l/-känäl/-kine* или *-yalul/-qalyul/-kelil/-gili/-kile – içkilə gel!* – как
поешь приходи⁶. Древнетюрк. *-yali, -ədli, -qäli, -käli – sünüsğäli
kelti* – пришла, чтобы сразиться.

Салар *zile/zʹilə/çilə/çʹile/* или *zelez/zʹele/çile/çʹile* или *zʹinen zinen
- kʹotə parzile çayra kümiş* – как только вышел за ворота, /тут
же / бросил⁷.

Древнетюрк. *-kunça – buz kunça* – пока он не победил их⁸

Салар *-mil/-miʹl/-mʹizuxl/-miʹzʹüxl/-murl/-muʹr – acina çürilmü
qaʹzʹi* – бежал не оглядываясь⁹

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.178

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.145

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.178

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под
общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.145

⁵ Э.Н.Наджи. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90

⁶ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.179

⁷ *Yenə orada.* s.178

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского
Университета, 1970, с.44

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.177

Азерб.-**-al-ə** - *götürə-götürə* – забрав¹; уйгур.-**-al-e** – *bara-bara* – дойдя²; салар.-**-al-e** - *jaJa-jaJa uxlamiJ-* говоря–говоря уснул³.

Азерб.-**-yar(-mar) / -yər(-mər)** - *görər-görmər* – увидев–не увидев⁴.

Уйгур.-**-ğaç-qəç** – *kaytaç* – вернувшись; **-ğičəl-çiçəl** - *giçəl -kiçə – kəlçiçə* – до прихода⁵.

Древнетюрк.-**-jın** - *BiZ az biZ mijin – koprkmis* – он боялся говоря: «нас мало»⁶.

Азерб.-**-mamış/-məmiş** – *yumamış* – не помыл⁷; уйгур.-**-mastin** – *yazmastin* – не написал⁸.

Саларское деепричастие с нулевым аффиксом (<=Π) *apasi vari peneyr ne akelzi* – отец ушел и вернулся с посохом. Исключения редки: Например: *uruylar udur çudyr* – дети спят⁹.

¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с. 145

² Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90

³ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.177

⁴ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.145

⁵ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90

⁶ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.43

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.146

⁸ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.90

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.174

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ АФФИКСЫ НАРЕЧИЯ.

Древнетюрк.-**-çal-cā** – *subča* – как вода¹; Азерб.-**-cal-cə** – *sadəcə* – просто²; узб.-**-ça** – *uzbekça* – по узбекски; *yaşirinça* – тайно, секретно³; уйгур. *uyğurça* – по уйгурски⁴; салар.-**-čal-čel-či**–*xuxxača* – кратко⁵.

Азерб.-**-casinal-cəsinə** – *insancasına* – по – человечески⁶; узб.-**-çasiqa** – *askarçasiqa* – по-солдатски, *yanqıçasiqa* – по-новому⁷.

Салар.-**-yn/-in/-un/-jn/-kuzun/kuzundā** – осенью⁸; узб.-**-in/-un** – *yartan* – завтра, *keçin* – вечером⁹. Древнетюрк.-**-nl/-in/-in/-un/-ün** – *jazın* – весной, *jajın* – летом¹⁰

Азерб.-**-cək** – *sevincək* – радостях¹¹.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.136

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.149

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.282

⁴ Э.Н.Наджип. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.113

⁵ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

⁶ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.149

⁷ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.284

⁸ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

⁹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.287

¹⁰ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.140

¹¹ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Элм», Баку, 1971, с.149

Уйгур. **-siz** - *tuyuksiz* – неожиданно¹.

Азерб. **-yana** – *dostyana* – по – дружески²; узб. **-ona** – *dustona* – дружески³; уйгур. **-anə** – *dostanə* – по- дружески⁴.

Азерб. **-akı/-əki** – *yanakı* – боком⁵.

В древнетюркском языке имеется аффикс наречия **-taγ**, **-teg**, который встречается также в узбекском языке: *antay* ~ *anteg* – так, таким образом⁶; узб. **-dekl/-day** – *toşday* – как камень и т.д.

Азерб. **-liqda/-likdə/-lükdə** – *təklidə* – в одиночестве⁷.

Древнетюрк. **-yarul/-gäri/-ilgäri** – вперед, на восток.

Азерб. **-dan/-dən** – *ucadan* – громко⁸; уйгур. **-dan/-dän** – *birdän* – неожиданно⁹; узб., салар. **-ten** – *ərtən* – раньше,

¹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

² Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.288

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.137

⁷ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁸ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.150

⁹ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

прежде, оуғрунден/оуғрундәңз'үх – тайком, потихоньку¹ – древнетюрк. **-dan/-tän, -dän/-tän - öndän** – спереди².

Азерб. **-incal/-incal/-uncal/-üncə** – *lazımınca* – как надо.

Азерб. **-lik** – *indilik* – пока, покамест, пока что, *hələlik* – на время, временно, пока³; уйгур. **-lik** – *əmdilik* – в данный момент⁴.

Азерб. **-an/-ən** – *qismən* – частично⁵; уйгур. **-ən** – *kismən* – частично⁶.

Уйгур. **-lap** – *yaxşilap* – по-хорошему, хорошенько, **-larçə** – *kəxrimanlarçə* – по-геройски, героически, *balilarçə* – подетски⁷.

Древнетюрк. **-ral/-rā** – *taşra* – снаружи⁸.

Салар. **-z'ux/-z'üx - tangun zux** – до рассвета⁹.

В узбекском языке помимо вышеназванных аффиксов имеются также следующие словообразовательные аффиксы наречия **-(s)iqə** – *əlpisiqə* – сплошь, **-namo** – *olimnamo* – как

¹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980, с.139

³ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.151

⁴ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.73

⁵ Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) (под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Изд. «Эльм», Баку, 1971, с.151

⁶ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.105

⁷ Э.Н.Наджиб. Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960, с.109

⁸ В.Г.Кондратьев. Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970, с.48

⁹ Э.Р.Тенишев. Строй саларского языка, Изд. «Наука», М, 1976, с.186

ученый, **-qaça** – *əkinqaça* – до недавнего времени, **-dek/-day** – *toşday* – как камень, *bunday/ munday* – этак, этакий, *uzbekdek* – как узбек, **-lab** – *bittalab* – по одной штуке; **-lay/-layin** – *butunlay* – совсем, целиком, **-çan/-çanq** – *kuylakçan(q)* – в одной рубашке, **-qina** – *xaliqina* – сейчас только, только что; **-simon** – *arazsimon* – словно ссорясь, *xazilsimon* – в шутку, **-an** – *cavoban* – в ответ, *taxminan* – приблизительно¹.

Необходимо отметить, что в тюркских языках часто наблюдаются процессы лексикализации целых словосочетаний или отдельных грамматических форм, а иногда и отдельных аффиксов. Т.е. целое словосочетание или грамматическая форма и в том числе отдельный аффикс субстантивируясь, приобретает самостоятельное лексическое значение.

К примеру аффикс **-lıq/-lik** в тюркских языках имеет разнообразную семантику. При присоединении этого аффикса к именам существительным наиболее характерным и общим для многих тюркских языков является значение, которое указывает на обладание данным предметом или на место, изобилующее данными предметами²

Например: азерб. *daşlıq* – каменистое место и т.д.

Так, аффикс **-lıq/-lik** образует новые слова со значением обладания чем-то в изобилии. Как отмечает Н.А. Баскаков, «эта отвлеченная семантика аффикса **-lıq/-lik** послужила основанием для лексикализации этого аффикса, который в некоторых языках, например казахском, каракалпакском, узбек-

¹ А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960,с.284-288

²Н.А.Баскаков.Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации), Изд. «Наука», М.,1979,с.61

ском, новоуйгурском, приобрел самостоятельное знаменательное значение слова **lıq** – полный, полно – полным-полно. Возможно также, что это самостоятельное значение данного слова было первичным. Ср.: например в каракалпакском языке – *zalya xalq lıqqa talyan edi* – зал был битком набит народом; *xalıq köşede lıq tolyan* – народу на улице полным полно; узбек. *lıq tola* – битком набитый, полным-полно; новоуйгур. *çalık suya lıq toldi* – ведро наполнено водой до краев¹.

Таким образом, процесс лексикализации аффикса **-lıq/-lik** наблюдается лишь в узбекском и новоуйгурском языках. В саларском данное слово не встречается.

Как видно из примеров, подчёркивает Н.А.Баскаков, слово **lıq** «полный, полно» встречается только с глаголом *tol* – наполняться, быть полным и служит здесь усилительным словом, а из этого следует, что процесс лексикализации аффикса **-lıq/-lik** не вполне ещё завершился².

Аффикс **-çi**, как отмечает А.Н.Кононов, по Рамстедту восходит к китайско-корейскому слову *çaj* – мужчина, человек, лицо, персона. Хотя, по Кононову, эта этимология по ряду обстоятельств не может быть принята, т.к. аффикс **-çi** имеет параллельную форму **-çik**³.

По К.Г.Залеману, отмечает А.Н. Кононов, аффикс **-daş** происходит из аффикса мест.пад. *da + eş* – друг, товарищ, компаньон, по Н.Остроумовой, же этот аффикс состоит из

¹ Н.А.Баскаков.Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации), Изд. «Наука», М.,1979,с.61

² Yenə orada.

³ А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. Академии Наук СССР, М.–Л, 1960,с.106

окончания мест.пад. **da** и приставки **-ş**, который означает товарищество, соучастие, по Ж. Дени – аффикс **-daş – adaş** – тезка, друг компаньон, по А.А.Зайончковскому и А.Г.Гулямову **daş < da + ş**, где **-da – la** – глаголообразующий аффикс, **-ş** – словообразовательный аффикс взаимного залога и имени действия¹.

Относительно словообразовательного аффикса имени прилагательного **-siz** существует несколько предположений. Например, как отмечает А.Н.Кононов, по Габену аффикс **-siz** некогда был самостоятельным словом со значением, близким к значению слова *уик*, по Рамстедту – этот аффикс восходит к слову *sar* – в форме *sarsar* – туда-сюда, в разных направлениях, в глаголе *sarni* (монг.) – рассеяться, распадаться и т.д.

По Рамстедту, в основе аффикса **-çan**, который образует имя прилагательное лежит, как отмечает А.Н.Кононов, китайско-корейское слово *çjan* – мастер, с чем нельзя согласиться².

Словообразовательный аффикс наречия **-ça** образован как подчёркивает А.Н.Кононов, от слова *çaçağ* – мера, время³. Аффикс **-dek/-day**, как верно отмечает А.Н.Кононов, восходит по Ж.Дени к слову *tenq*, означает количество, равный одинаковый.

Рассмотрев в данной работе словообразовательные аффиксы в тюркских языках карлукской группы, мы приходим к выводу, что процесс словообразования для них очень характерен. В этих языках большинство новых слов образуется

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд Академии Наук СССР, М.–Л, 1960, с.108

² Yenə orada.s.151

³ Yenə orada.s.282

морфолого-синтаксическим способом, а остальные слова – аналитико-синтаксическим путём. Морфологический способ словообразования в тюркских языках карлукской группы, является наиболее продуктивным. В тюркских языках словообразовательные аффиксы подразделяются на 3 группы: продуктивные, непродуктивные и мертвые аффиксы. Большинство этих аффиксов является общим для всех тюркских языков. Однако с течением времени некоторые аффиксы в тех или иных тюркских языках стали неупотребительными, а другие наоборот – употребительными. Существуют аффиксы словообразования, которые встречаются лишь в одном из языков карлукской группы (салар.-**yuçi**, **-guçi**; узб.-**ay**, уйгур.-**uş/-üş**, **-iş** и т.д.), а также аффиксы, являющиеся общими для всех языков карлукской группы (сал., узб., уйгур., **-raq/-rək**, **-la/-lə** и т.д.). Некоторые аффиксы приобрели самостоятельное значение слова (например **-liq** – полный, полно, полным – полно в узбекском и новоуйгурском языках), а остальные наоборот произошли от самостоятельных слов (напр. **-daş**, **-ça**, **-dek/-day**) и т.д.

Относительно словообразовательных аффиксов в древнетюркском языке необходимо отметить, что в основном они сходны со словообразовательными аффиксами в тюркских языках карлукской группы.

В древнетюркском языке существует ряд аффиксов, которые не встречаются в современных тюркских языках (в данном случае в тюркских языках карлукской группы). К таковым относятся аффиксы прилагательных **-säq/-sağ**, числительных **-çal/-çä**; **-ağu**; **-nti**; деепричастий **-jin⁴**, **-kunça**, **-ça**; глаголов – **-ad/-äd**; **-sıral/-sirä**; наречий – **-mül/-dül**, **-mil/-di**; **-pa/-pä**

и др. Кроме того, в древнетюркском языке наличествуют аффиксы, которые встречаются лишь один или два раза. Например: аффиксы деепричастия **-ça, -kunça**, аффикс существительных **-qə**; аффиксы прилагательных **-çığ, -qä** и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Н.А.Баскаков.Историко-типологическая морфология тюркских языков(структура слова и механизм агглютинации), Изд. «Наука», М.,1979
2. Грамматика азербайджанского языка(Фонетика, морфология и синтаксис)(под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В. Севортяна), Изд. «Элм», Баку,1971
3. В.Г.Кондратьев.Очерк грамматики древнетюркского языка, Изд. Ленинградского Университета, 1970
4. А.Н.Кононов.Грамматика современного узбекского литературного языка,Изд.Академии Наук СССР, М.–Л, 1960
5. А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Изд. «Наука», Л, 1980
6. Э.Н.Наджип.Современный уйгурский язык, Изд. Восточной литературы, М, 1960
7. Э.В.Севортян.Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке,Изд.Восточной литературы, М, 1962
8. Э.В.Севортян.Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке(опыт сравнительного исследования), Изд. «Наука», М,1966
9. Э.Р.Тенишев. Саларский язык, Изд.Восточной литературы, М, 1963
- 10.Э.Р.Тенишев.Строй саларского языка,Изд.«Наука», М, 1976

Гюлюю КАРАНФИЛ
кандидат филологических наук

БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА КАРЛУКСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Лексика являлась и является проводником в историю, этнографию и в культуру народа; она открывает перед исследователем широкую картину прошлого и настоящего, определяет эстетические вкусы и взгляды данного народа, тем более, если речь идет о бытовой лексике языка. Под термином «бытовая лексика» подразумеваются, названия предметов быта, с которыми мы постоянно встречаемся в повседневной жизни. К таким предметам относятся названия посуды и утвари, названия еды и блюд, названия одежды и обуви. Необходимость и важность всестороннего и глубокого изучения бытовой лексики тюркских языков отмечают многие современные тюркологи. Во второй половине XX века, стали появляться интересные работы описательного, сравнительно-исторического, историко-этимологического характера, посвященные исследованию отдельных тематических групп тюркских языков, в частности и бытовой лексики этих языков.

Общеизвестно, что в лексике того или иного языка имеется неимоверное количество слов. Для облегчения исследования словарного состава, необходимо их классифицировать, исходя из семантики. Данная проблема всесторонне исследована Г.К.Кулиевым. Им разработаны теоретические основы семантической классификации слов. Разработанные им принципы универсальны и легко приемлемы любыми языка-

ми¹. Проблемой лексико-семантической классификации слов занимались также и другие языковеды. Тематический метод изучения лексики применяется учёными ещё в XI-XII вв. Так, например, выдающийся восточный филолог аз-Замашхари в арабско-персидском тематическом словаре «Мукаддимаг ал-адаб» представил словарный материал, распределённый по тематическим группам². О необходимости предварительной классификации изучаемых слов по тем сферам представлений, к которым они принадлежат, говорил ещё в 1896 г. М.М.Покровский. В его работе даются группы имён, обозначающих части тела, названия орудий, кухонных принадлежностей, одежды и нарядов, частей жилища, разного рода сосудов, морские термины и т.д. Классификация лексического материала по содержанию выражаемых словами понятий проводилась многими исследователями и до 30-х гг. XX века. Начиная с 50-х годов, исследование лексики по тематическим и лексико-семантическим группам ведётся и в тюркологии. К числу таких работ можно отнести исследования К.М. Мусаева, М.Асамуддиновой, И.М.Отарова, И.Мамедова, С.Мамедова, Г.Каранфил соответственно в узбекском, карачаево-балкарском, татарском, азербайджанском и гагаузском языках. К.М.Мусаев изучил лексику тюркских языков в следующих разделах: названия животных, названия растений, названия частей тела животных, названия частей растений,

¹Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках, Баку, 1998, с. 15

²Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯ, М., 1982, №4, с.54

термины родства, названия дней недели и др¹. Упомянутые работы, отражающие богатство и разнообразие одежды и других предметов быта тюркских народов, считаются первыми в области изучения тюркской бытовой лексики.

Ничто не может показать нам условия жизни народа так полно как бытовая лексика. Бытовая лексика, как и лексика вообще, раскрывает перед нами сложный исторический путь развития языка. Изучения лексики в сравнительно-историческом плане выявляет отношение носителей тюркских языков с народами как с тюркскими так и с не тюркскими, соприкасавшимися с ними в глубокой древности.

Как известно, в карлукскую группу тюркских языков входят узбекский, уйгурский и саларский языки. Изучение бытовой лексики карлукской группы тюркских языков представляет особый интерес. Этот интерес объясняется тем, что саларский и уйгурский языки являются малоизученными, по сравнению с другими тюркскими языками. Как известно, именно «законсервированные» языки сохраняют древнейший бытовой лексический пласт, те изюминки, которые могут пролить свет на многие вопросы исторического развития тюркских языков. Для этого очень важным является изучение языков карлукской группы в сравнительно-историческом плане с другими тюркскими языками.

В Китае живёт много национальностей, среди них проживают также салары и уйгуры. Изолированное положение

¹Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразований в русской технической терминологии, Труды Московского института истории, философии и литературы т.у. 1939, с.123-132.

позволило сохранить саларам и уйгурам много самобытных черт в языке и культуре. Салары и сейчас не имеют своей письменности. Впервые небольшой саларский текст вместе с отдельными словами и фразами записал Г.Н.Потанин. В 1964 году была издана книга Э.Р.Тенишева «Саларские тексты»¹. К сожалению, отсутствие саларского словаря затрудняет наше исследование. Не много материалов и по уйгурскому языку. В 1984 году была издана книга Э.Р.Тенишева «Уйгурские тексты»².

Несомненно, лексика узбекского, саларского и уйгурского языков состоит из слов общетюркского фонда, и специальных слов, употребляемых теперь только уйгурами и саларами. В уйгурском и саларском языках наблюдаются множество монгольских слов. Но самый мощный слой заимствований – китайские слова. Среди заимствований имеются слова и тибетского происхождения. В узбекском языке имеются заимствования из арабского, персидского и русского языков.

По сравнению с уйгурской и саларской лексикой, узбекская бытовая лексика является более изученной. М.Асамутдинова исследовала названия одежды и их частей в узбекском языке. Как отмечалось выше, под термином «бытовая лексика» понимаются названия предметов с которыми мы соприкасаемся повседневно: названия посуды и кухонной ут-

¹ Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.

² Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.

вари, названия продуктов питания и блюд, а также названия одежды и обуви.

Названия посуды и кухонной утвари

Посуда испокон веков сопровождала человека. Посуда в узбекском языке называется *tovok-koşik*, *idiş*, в уйгурском *kaça*, *idiş*, в азербайджанском *qab-qacaq*. С незначительными фонетическими изменениями слово используется в казахском *idis*, в киргизском *iydiş*.

В карлукской группе тюркских языков мы зафиксировали следующие названия посуды и кухонной утвари: *tova//tava* «сковорода», *çeläk* «ведро», узб. *tandır* «глиняный горшок», уйг., узб. *цумжә* «глиняный горшок», уйг. *ari* «вилка», уйг. *kulaglik*, *kəstrülkə* «кастрюля», уйг. *küze, kümzək* «кувшин», уйг. *kaşuk* «ложка», уйг. *çinə* «чаша, чашка», *kədəh* «чарка», *ayak* «миска, деревянная посуда», узб., уйг. *piçak* «нож», узб. *kazan* «чугунок», узб. *oëk* «чаша, миска, посуда деревянная». Некоторые из них мы рассмотрим в нашем исследовании.

Tava//taba//tavak. В узбекском и уйгурском языках словом *tova//tava* обозначают сковороду. Слово функционирует и в современных тюркских языках: азерб., гаг., тур. *tava*, туркм. башк., каз., кирг., тат. карач.-балк. *taba*, чув. *tuba*, *tupa* «сковорода, сковородка» (ТЛС, 856), (К-БРС, 593). Слово отмечено и в калмыкском (*taava*) языке. Часто употребительным в тюркских языках является и слово *табак* «тарелка, блюдо», так схожее со словом *тава*, как фонетически, так и семантически. В карлукской группе тюркских языков слово является также часто употребительным: узб. *тобок* «большая деревянная чаша, тарелка, блюдо, чашка» (УРС, 159), уйг. *tavak*, *çöçek*,

legen «глиняная чаша, миска, тарелка, блюдо», тур., туркм., башк., каз., кирг., тат. *tabak* (ТЛС, 833), карач-балк. *tabakc* «тарелка, миска, блюдо» (К-БРС, 593), *tavak* «блюдо, тарелка» (РТС, 47), к.-калп., г.-алт. *tabak* хак. *tabax* «большая деревянная чаша, тарелка, блюдо»¹ (6, 159). В азербайджанском языке эквивалентом слова *tabak* является *boşqab*, в гагаузском языке - *çini*. Слово функционирует в бурятском *tabaq* «тарелка, блюдо, чашка; подставка чего-либо», *ayaqa tabaq* «посуда», ст. калм. *tabak*, калм. *tavq* «блюдо»² (1, 159). Составители Большого Турецкого словаря (БТС) слово *tabak* дают с пометкой арабское (с. 1045), а слово *tava* - персидское (с. 1065).

Олжас Сулейменов в своих исследованиях даёт таблицу, где приводит 60 тюркских лексем параллельных с шумерскими. Среди них отмечено и шумерское слово *dub* «глиняная таблица, документ» параллельно которому является тюркское *tup* «жжённый кирпич» (турецк.). О. Сулейманов пишет что, «Шумерское слово восходит к старошумерской форме **tup*. На этом этапе заимствовано аккадцами ТУПП - глиняная таблица, письменный материал. Попадает и в другие языки древней Передней Азии: ТУППИ (эламский), ТУППИ (хурритский) и др. В европейских древних языках отражает в форме «Типус» - оттиск, печать (латинский), Типос-оттиск (греческий). Чередование *y/i*. Откуда в западноевропейские «Типе»-печать, оттиск, прообраз, тип, изображение (франц.)»³.

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М. 1975. с. 159

² Бергельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯМ., 1982, №4, с. 54-58.

³ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 548

В тюркских языках слово в семантике «нечто плоское широкое; печать»: тур. *tapu* «документ», *tavla* «нарды», крым-тат. *dabla* «поднос», *tabak* «широкий лист», «раскатанное тесто», «лист бумаги» (общетюркское). В Азербайджане известен топоним *Alatava*, где *ala* «большой, широкий» + *tava* «равнина, плоскость». В гагаузском языке с морфемой *tab//tav* образовались следующие лексемы *tabla* «поднос», «доска», «жесть», *tabli* нарды (игра), *tavan* «потолок», *taban* «ступня». Слово *taban* в «Древнетюркском словаре» имеет также значение «супня, подошва» (ДТС, 525).

Далее Олжас Сулейменов приводит примеры из европейских языков: англ. *table* «стол», голланд. *tabel* «таблица», нем. *tafel* «доска, таблица, стол»; из славянских: серб. *тавлия* «доска», польск. *табела* «таблица», рус. диал. *тавлинка* «берестяная табакерка», др.-русс. *тавлия* «шахматная доска»; из современного русского: *табель*, *таблица*, *табло*, *фабула*, *тавро*, *тип* и т.д. Олжас Сулейменов приходит к следующему выводу, что таблица даёт основание говорить о том, что шумерская лексика сопоставима с тюркской. Совпадения форм и смыслов слов - системны и поэтому не случайны¹ (7, 549).

Исходя из этого мы с уверенностью отмечаем, что искомое слово *tava//tabak* не имеет никакого отношения к арабскому или персидскому языку. По мнению О. Сулейменова морфема *dub//tup* имеет шумерские корни. Мы согласны с его мнением. Но мы не далеки от мысли, что данная морфема является ностратической.

¹ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 549

Çelik. В узбекском и уйгурском языках в значении «ведро» употребляется слово *çeläk*. Лексема в данном фонетическом оформлении отмечено и в каз. *şelek*, кирг. *çelek*, *çaka* тат. *Çiläk* «ведро»(ТЛС,503), азерб. *çalläk* «бочка», тур. *çelek* «деревянное ведро», гаг.*çelek* «подойнику». В «Древнетюркском словаре» отмечено лексема *çeling* «китайская посуда» (ДТС,143). В других тюркских языках в значении ведро функционирует: гаг. *kazan*, *bakır kofa*, тур. *kova*, азерб. *vedrə*, туркм. *qova*, *bedre*, башк. *bizrd*, *kula*, *künäk*. В турецком и гагаузском языках употребляется слово *çelik* в значении «сталь». В ДТС в значении «ведро» отмечено слово *çönäk* (ДТС,с.155).

Pakır. В узбекском языке параллельно со словом *çeläk* функционирует и *pakır* «ведро». Слово функционирует в ряде тюркских языков: гаг., башк., тур., тат. *bakır*, кирг.*pakır* «медь». Эквивалентом в узбекском, уйгурском, туркменском, азербайджанском, казакском является *mis*(ТЛС,46-47). В древнетюркском словаре отмечено *baqır* в значении «медь» (ДТС, 82). Название материала перешло на название предмета быта. Такое явление наблюдается и в современных гагаузском и турецком языках. Наличие в узбекском языке лексемы *bakır* в значении «ведро» и отсутствии *bakır* в значении «медь» можно объяснить архаизацией последнего значения.

Közə, kömzək. В уйгурском языке кувшин называют словом *közə*, *kömzək*. Слово является древнетюркским, и отмечено в древнетюркских письменных памятниках: *küzäç* «сосуд, кувшин»(ДТС,331). Термин употребляется в значении кувшина в азербайджанском *kuzə*; в гагаузском *güveç* «макитра(большая глиняная миска)»(ГРМС,121), тур.*güveç* «гли-

няный горшок для приготовления еды»(БТС,422). В уйгурском слове *kömzək* наблюдается случай метатезы: *zlm*. Закономерным является чередование *vllz* в тюркских языках. В гагаузском и турецком языках кувшин означают словом, соответственно, *çölmek* и *çömlək*. В азербайджанском этот предмет посуды означают словом *saxsı qab*. Но как становится ясно, саларское *közə* активно функционирует в огузской группе тюркских языков, в значении другого вида посуды.

Kozon. В узбекском языке употребляется слово *kozon* «котёл, чаша». Этот термин в значении «котёл, казанок» употребляется в следующих тюркских языках: уйг.*kazan*, салар. *xazan*, азерб.*qazan*, туркм.*kazan*, тур.*kazan*, башк., каз., кирг., тат *kazan* «казан,котёл»(ТЛС,460-461), хак. *xazan*, чув. *xuran*, *peçek xuran* «котелок». Интересен факт, что в Древнетюркском словаре отмечено слово *aşıç* в значении «горшок», которое происходит от слова *aş* «еда». В гагаузском языке слово *kazan* означает «ведро». Отметим также что, в гагаузском языке функционирует термин *xaranı* в значении «большой котёл, казан». Предполагаем, что это термин является булгаризмом в гагаузском языке(ср.чув.*xuran* «котёл»). Слово распространено и в нетюркских языках: монг.*xausun* «медный котёл», бур.*xausan*, калм. *xəasn*, ст.калм.*xausun* «котёл, круглая впадина на бараньей лопатке»¹.

Çine. В узбекском языке слово *çine* имеет значение «чашка». Слово употребляется в ряде тюркских языков. Так в гагаузском языке под термином *çini* понимается «тарелка из

¹Номинханов П.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М.1975,с.157

фарфора». В азербайджанском языке *çini* «фарфор» (А-РЕТЛ, 68). Существует мнение, что слово *çine* происходит от старого названия страны Китай - *Чин*, а обосновывают это тем, что родиной фарфора является Чин т.е. Китай. В ДТС зафиксированы термины с пометкой кит. *çap* «китайская маленькая чашка для вина и масла», *çanaq* 1. деревянная долблёная посуда небольшого объёма; 2. чашка, миска, блюдо» (ДТС, с. 136), *çönäk* «бадья, ведро» (ДТС, с. 155). Считаем целесообразным рассмотреть и данное древнетюркское название посуды. В гагаузском языке функционирует также и слово *çanak* в значении «миска», в азербайджанском *çanak* «посуда, вмещающая 5-6 кг зерна» (А-РЕТЛ, 67), тур. *çanak* «глиняная чаша, миска, блюдо». Интересно происхождение данного термина. Существует мнение, что название данного вида посуды происходит от *çin* и *ayaq* «посуда, чаша», т.е. «китайская посуда».

Tandır. Небезынтересно соответствие слова *tandır* «глиняный горшок» в узбекском и *tandır* со значением «тяндир; глиняная печь для выпечки хлеба» в азербайджанском. Заметим, что и формы данных предметов, и их материал схожи: оба изготавливаются из глины и оба имеют кувшинообразную форму.

Piçak. В уйгурском и узбекском языках это слово означает «нож». Данный термин с незначительными фонетическими изменениями (*biçak/piçak*) функционирует, можно сказать, во всех тюркских языках. Слово зафиксировано и в древнетюркских памятниках: *biçaq*. Этимология данного столового предмета очень прозрачна: морфема *biç* «резать, рубить, ко- сить» + *-ak* - аффикс орудийного значения.

В ДТС отмечен также ряд производных от морфемы *biç*: *biçqil* «трещина (на ногах, руках на почве)», *biçqu* «приспособление для резанья, нож», *biçquç* «кривой нож», *biçim* «ломоть», *biçiş* отрез шелковой материи для подарка», *biçta* «скошенный», *biçuk* «половина» и др. (ДТС, 105).

Как мы заметили выше, в названиях посуды и кухонной утвари значительные параллелизмы наблюдаются в уйгурском языке карлукской группы и в азербайджанском языке огузской группы тюркских языков: *шумжә* «глиняный горшок» - азерб. *çömçə* «черпак, разливательная ложка», уйг. *kədəh* «чарка» - азерб. *qədəh* «бокал, чарка». Слова *kaşuk* «ложка», *piçak* «нож» остаются не изменёнными как семантически, так и фонетически почти во всех тюркских языках.

В карлукской группе зафиксированы и заимствования: уйг. *ari* «вилка», *kəstrülkə* «кастрюля». Свообразным является и уйгурское *kulaglik* в значении «кастрюля», что, очевидно, буквально означает «с ушками».

Как становится ясно, большая часть привлечённых нами к исследованию названий посуды и кухонной утвари имеет древнетюркские корни. В результате сопоставления их с названиями посуды в других тюркских языках, наблюдается расширения и сужения семантики слов-терминов.

Названия блюд и продуктов питания

Исследование названий еды имеет огромное значение для изучения образа жизни народа, его языка, семейных отношений, религии, занятия и даже истории. История еды соответствующей лексики тесно связана с народными традициями, передаваемыми из поколения в поколение. Культура ку-

линарии восходит к далёкому прошлому. Именно по этому в лексических единицах связанных с кухней сохранились древнейшие языковые элементы. И совсем неудивительно, что и сегодня у тюркских народов живущих совсем в противоположных сторонах мира наблюдаются одинаковые названия блюд, еды и технологии их приготовления.

Из названий продуктов питания и блюд отметим следующие единицы бытовой лексики: уйг. *astıq* «еда, пища», уйг., узб. *aş* «еда», *katlama* «тонкие слоеные сдобные лепешки», *kıyma* «рубленое мясо», *suzma* «сюзьма, процеженное кислое молоко», узб. *kömäç* «хлеб, испеченный в золе», салар. *kömüş* «лепёшка», уйг. *nan* «хлеб», *katık* «йогурт, простокваша», уйг. *şorva* «суп», узб. *dolma* «голубцы», *bulamaq* «клёцки», *çuviq* «жидкая каша», уйг. *buqırmaq* «печенье, изготовленное на масле», уйг. *çapaç* «лапша», *ımaşqa* «похлёбка», *çalmal/çöçpere* «пельмени», узб. *çuzma* «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале», узб. *айран* «айран», узб. *boza* «хмельной напиток», *araq* «водка».

Aş. Обобщающим словом данной тематической группы является *aş*, *astıq* «еда, пища». Слово *aş* отмечено во многих тюркских языках без каких-либо фонетических изменений: узб., уйг., туркм., тур., азерб., каз., кирг., тат., гаг. кр.-тат., карач.-балк. *aş* «пища, еда» (ТЛС, 30-31). Слово является общетюркским. В ДТС напротив лексемы *aş* отмечено (ир. (иранское.-Г.К) аш ?) «еда, пища». В ряде тюркских языков активно функционирует глагол *aşmak* в значении «кушать, есть». Современ Махмуда Кашкарлы до сих пор много сказано об этимологии данного слова. Многие исследователи говорят об иранском происхождении данного термина. Но обратим вни-

мание на производные отмеченные в «Древнетюркском словаре». Их намного больше чем сегодня: *aşar* «еда, корм», *aşat* «угощать, кормить», *aşçı* «повар», *aşıc* «горшок», *aşla* «есть, кушать», *aşlaq* «кушанья, яства», *aşlıq* «обеспеченный едой, пищей», *aşlıq* «кухня», «зерно, злаки», *aşsa* «хотеть кушать», *aşsız* «лишенный еды, пищи» (ДТС, 62-64). Думается, что такое количество производных возможно лишь от исконных слов. С. Мамедова предполагает, что лексема происходит от глагола *aşmaq/asmaq* «повесить чугунок над огнем»¹.

Kömüş. В саларском текстах зафиксировано слово *kömüş* «лепёшка»². В карлукской группе оно функционирует также в уйгурском языке: *komas* «лепёшка, испечённая в золе». Термин является древнетюркским: *kömäç* «лепёшка выпеченная в горячей золе» (МК, I, 360). Данное слово функционирует в туркменском языке: *kömüş*.

Şorval/şurpa. Суп в уйгурском языке обозначают словами *şorval/şurpa*. В узбекском языке слово звучит как *şorval/şorpa*.

Данное название еды отражено в древнетюркских памятниках: *çobra* «похлёвка, варево»; *bal çobrası* «медовое варево» (ДТС, 151). В тюркских языках сонорный звук г является чувствительным (ср. гаг. *toprak* – азерб. *torpaq*, гаг. *yapraq* – азерб. *yarpaq*) и в данном примере наблюдается случай метатезы. Слово отмечено и в словаре В. В. Радлова с пометкой осм. кр.-тат. *çorba* «суп, похлёбка, бульон»; *otluk çorbasi* «щи», *pirinç çorbasi* «рисовый суп» (РС, III, 2022). Тер-

¹ S. Məmmədova. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri, AKD, Bakı, 1997, s. 6

² Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964, с. 10

мин функционирует во многих современных тюркских языках: тур., гаг. *çorba*, азерб. *şorba*, туркм. *çörba*, каз., уйг. *şorpa*, кирг. *şorpo*, *şorpe*, чув. *şürve*, тат. *şulva*, башк. *hurpa* «суп, похлёбка» /TLS, 138 - 139/.

Лексема заимствована русским языком: *чорба* в значении «рыбная уха» /ФЭСРЯ, IV, 373/.

Dolma. В узбекском словаре зафиксировано такое название блюда как *dolma*. Данное блюдо популярно и любимо у всех тюркских народов. В уйгурском языке оно звучит как *orulma (tamak töri)* «сарма, кушанье типа голубцов». В азербайджанском *dolma* означает «голубцы из капустных или виноградных листьев», а также «фаршированный перец, помидор, баклажан». В туркменском *dolama*, в гагаузском и турецком *sarma*, в казахском и киргизском *orama*, *oromo* «голубцы из виноградных и капустных листьев». Слово образовано из глагольной основы *dola* «заворачивай» + словообразовательного аффикса *-ma*. Для ясности рассмотрим процесс приготовления этого блюда: мелко рублёное мясо перемешанное с рисом, кладут на капустный или виноградный лист и заворачивают его. В огузской группе тюркских языков процесс «заворачивания» известен как *sarmak*, *sarmaq*, *dolamaq*. Отметим, что в турецком гагаузском и азербайджанском языках слово *dolma* означает «фаршированный перец, баклажан, помидор», т.е. овощ наполненный фаршем, а в азербайджанском сюда примыкает и значение «голубцы, изготовленные из капустного и виноградного листа». Итак, ключом к азербайджанскому *dolma* в значении «голубцы из виноградных и капустных листьев» является туркменское *dolama* в том же значении. В казахском (*orav*), башкирском (*urav*), в уйгурском

(*orav*) языках также означает (ТЛС, 749). Таким образом, название данного блюда в тюркских языках получилось при помощи глагола *sarı*, *dola*, *urav//orav* под общим значением «обвязывать, заворачивать, повязывать».

Suzma. В узбекском языке *suzma* «сюзьма, процеженное кислое молоко». В данном значении оно функционирует и в азербайджанском языке (*süzmə*). Данный продукт известен со времен М.Кашкарлы: *süzma* «вид творога» (МК, I, 433). Слово происходит от глагольной основы *süz* «цедить, процеживать» + словообразовательного аффикса *-ma*.

Kiyta. В узбекском и уйгурском языках *kiyma//kiyma* означает «рубленое мясо, фарш». Слово в данном значении функционирует в азербайджанском (*qiymə*) и в турецком языках (*kiyma*). Термин, как и *dolma*, *suzma* образован от глагольной основы, в данном случае, *kyy* «рубить, измельчать» + аффикса *-ma*.

Ekmek. В узбекском языке функционирует слово *ekmek*. В саларских текстах отмечено слово *etmek* в значении хлеб. В уйгурском языке хлеб звучит как *nan*. Данная лексема заимствована из персидского языка. А слово *etmek//ekmek* являются тюркскими. В ДТС отмечено слово *etmek* (ДТС, с. 118). И в чуть изменённой фонетической форме слово функционирует в крымско-татарском (*etmek*), в гагаузском в турецком (*ekmek*), татарском и башкирском (*ikmek*) языках. В азербайджанском и туркменском языках эквивалентом слова *etmek* является *çörək*.

Katık. Слово функционирует в уйгурском языке в значении «йогурт, простокваша». В современных тюркских языках слово *katık* можно понимать в двух значениях: нечто гус-

тое, твердое» и «нечто перемешанное, смешанное». Оба эти значения отмечены в ДТС: *qat* «смешивать, перемешивать, готовить смесь, присоединять», *qatıq* «твердый, жесткий, крепкий» (ДТС, 433).

Рассмотрим значение слово *katık* в современных тюркских языках. Так, в карач.*къатыкъ* «кукурузная лепешка», в балк.*katık*(национальное блюдо, приготовленное из муки и сыра), а также *къатыкъ* «молочные продукты» (заготовленные на зиму: соленое кислое молоко, сыр и масло в бурдюке и т.п.), в тур. *katık* «нечто съедобное, которое едят с хлебом», гаг. *katık* «пища (все, кроме хлеба)», азерб.*qatıq* «кислое молоко, простокваша, мацони», туркм. *qatık* «катык, простокваша». В тувинском языке *katıq* означает «твердый». Интересно, что оба значения «густой, твердый» и «перемешанный» функционируют в вышеданных примерах.

Мы предполагаем, что современное *katık* связано с «перемешивать, смешивать». Как стало заметно уйгурское *katık* и азербайджанское *qatıq* имеют одинаковые значения.

Çizma. Данное название мучного блюда зафиксировано в узбекском языке в значении «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале». В ДТС имеется слово *çiz* «вытягивать»(ДТС, 158). Думаем, для того чтобы уточнить этимологию этого названия блюда, необходимо рассмотреть несколько примеров из гагаузского языка.

В гагаузском языке огузской группы процесс раскатывания теста известен словом *yazmaa*. В вышеназванном языке глагол *yazmaa* имеет 2 значения: «писать» и «раскатывать тесто». Отметим, что вместе с *yazmaa* «раскатывать тесто» функционирует и *yautamaa*. Чередование *y>z* и *ç>y* распро-

странено в тюркских языках. Таким образом, мы предполагаем, что уйгурское слово *çizma* «кушанье из тонкого раскатанного теста, поджаренного на сале» происходит от *çiz* + *ma*, где *çiz* является эквивалентом огузского *yaz>yaу* «раскатывать», а *-ma* словообразовательный аффикс.

Kurut. В уйгурском и узбекском языках функционирует слово *kurut* «сушёный творог». Термин наблюдается и в азербайджанском языке: *qurud* в том же значении. С уверенностью отметим, что слово происходит от глагола *kuru* «сушёный». Слово отмечено и в Древнетюркских памятниках: *qurut* «высушённый творог»(ДТС, 470). Значит история технологии приготовления сухого творога является также очень древней.

Umaşqa. В уйгурском языке похлёбку называют *umaşqa*. Данное блюдо готовится из муки и представляет собой мучную похлёбку. У азербайджанцев также имеется подобное блюдо, известное под названием *umaş*. С.Мамедова исследовав эквивалент данного слова в азербайджанском языке, предпологает, что *umaş* происходит от *ul* «мука» и *aş* «еда».¹ Мы разделили слово на 3 морфемы: *u*, *-maş*, *-qa*. Предполагаем, что праформой слова *umashi* является морфема *oğ* «измельчать, мять, растирать», которая получилась следующим образом: *oğ>ov>o>u*. Морфема *maş*, видимо, происходит от словообразовательного аффикса *-ma* и *-ga*, которая, видимо, является уменьшительной формой.

Bulamaq. В узбекском словаре отмечено слово *bulamaq//bulamik* в значении «клёцки», в уйгурском *bulmaq* «кашица,

¹Номинханов И.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, 324 с.

мучная каша». Слово как и блюдо является древним. Данное название блюда отмечено в словаре М. Кашгарлы: *bulğama* «постная болтушка без приправы» (МК, I, 491). Здесь также отмечено слово *bulğa* «перемешивать, смешивать». Слово функционирует почти во всех тюркских языках: тур., гаг. *bulamaç*, азерб. *bulamac*, туркм. *bulamaq*, башк., тат. *bolamık*, каз. *bılamık*, кирг. *bulamık* «мучная каша» (ТЛС, 82-83). Название блюда происходит от глагольной основы *bula* «перемешивать, смешивать».

Ayran. Данный напиток, можно сказать, является популярным у всех тюрков мира. Технология приготовления данного напитка является древней, так как тюрки испокон веков занимались скотоводством. Таким образом, функционирующее в уйгурском *ayran* и узбекском языках *ayran* слово в тур., гаг., азерб., турк., башк., каз., кр.-тат., карач.-балк. *ayran*, тат. *ayrən*, монг. *airan*. Предполагаем, что название данного напитка произошло от процесса его изготовления. Как известно *ayran* получается в процессе разделения масла от молока (ср. *ayrı* «раздвоенный, разветвленный» (ДТС, 15)). Масло извлекают из кувшино-образной глиняной посуды (азерб. *nəhrə*), а осташееся и есть *ayran*.

Arak. В узбекском языке алкогольный напиток, водку называют словом *arak*, в уйгурском *ariğ*. Слово наблюдается в казахском, киргизском, туркменском, азербайджанском *arak//araq*, татарском, башкирском *arakı*, хакасском *araqa*, айг. *qaraq* «водка, вино», чувашском *yereke* «вино». Слово отмечено и в калмыкском языке *arki*, *ariki*, «водка». Эквивалентом *arak* в гагаузском и в турецком языках является *rakı*. Слово *arak* является арабским. Слова *rakı* и *araq* имеют

общие корни. Это несложно заметить проследив вышеданные примеры.

Большая часть привлечённых нами слов-терминов является древнетюркской, активно употребляющаяся в ряде современных тюркских языков. Некоторые названия блюд происходят от глагольных основ.

Названия одежды и обуви и их частей Наименования украшений

В древние времена одежду носили, чтобы защититься от сверепых морозов или палящего солнца. Из исторических, этнографических данных нам известно, что одежда народов раньше в корне отличалась друг от друга. Так воины римлян и греков носили юбки, тогда как тюрки – воины Атиллы, носили шаровары или штаны. Для своего «конного» образа жизни с конем и на коне древние тюрки придумали одежду: шаровары, не длинный кафтан, сапоги с каблуками и всё остальное. Мурад Аджи справедливо отмечает, что Европа впервые увидела штаны у тюрков. В своей книге он пишет, что шили штаны из шерсти и шёлка уже две тысячи лет назад на Древнем Алтае¹. Об одежде людей Атиллы Приск пишет довольно сухо: «Они носят короткие суконные полкафтаны из некрашеной шерсти, которую прядут и ткут их жёны, белые широкие шаровары и кожанную обувь, привязаную на подъёме ноги ремнями... Одежда их (женщин) весьма опрятна и ловко сделана, она состоит из исподницы и кофты тёмно-синего

¹ Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998, с. 51

цвета, обшитых светлой каймой или без, белой рубахи, спущенной ниже юбки и убранный складками около шеи и рук с оборкою, похожую на кружева, девушки ходят с открытой головой, убирая себе волосы различными монетами. Все они носят серьги, запястья и кольца даже с трёхлетнего возраста¹. Национальная одежда древних тюрков, не изменилась за века. Данный «гардероб» мы обнаруживаем у всех тюрков мира, начиная с уйгуров и кончая гагаузами. Почти без изменений осталась и общетюркская лексика, обозначающая названия одежды и обуви.

В карлукской группе, а точнее в уйгурском и узбекском языках обобщающим названием исследуемой тематической группы является слово *kıyım* «одежда». Лексема представляет большой интерес, как по своему происхождению, так и по своей словообразовательной продуктивности. С незначительными фонетическими изменениями оно нашло широкое отражение в древнетюркских письменных памятниках: *kedim*, *kedgü*, *kedgülik* «одежда, одеяние», *kedük* «накидка из войлока» (ДТС, 292). Зафиксированный в словаре данный глагольный корень *kez* слова *kezqu* (*kedgü*) является одним из вариантов *giy*, *kez* // *ked*, встречающихся в древнетюркских памятниках. А.Щербак, принимая, этот корень за первооснову (архетип), общетюркского *kıyım*, реконструирует его в форме *kāo* «надевать»². Общетюркское слово *kıyım* бытует во многих других современных тюркских языках: азерб., турк. *geyim*, тур., гаг. *giyim*, кирг., к. калп., башк., тат., каз. *kıyım* (ТЛС, 276-277).

¹ Адчи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степ. Москва, 1998, с.90

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с.16.

В саларском языке функционирует слово *poikaragun* «одежда», очевидно являющееся заимствованием. Вполне возможно, что параллельно с заимствованием функционирует и тюркское *kiyim*.

В саларской группе тюркских языков известны такие названия одежды и обуви и их частей как: салар. *xanteri* «куртка, рубашка», узб. *paça* «штанина, нижняя часть брюк», уйг. *koynək* «рубашка», уйг. *çapan* «кафтан», *çepkən* «кофта», уйг. *dcuba* «шуба», уйг. *leçek* «платок», *öyük* «обувь» и др. Некоторые из них рассмотрим подробнее.

Xanteri. В саларском текстах зафиксировано слово *xanteri* в значении «рубашка, куртка»¹. На первый взгляд слово кажется не «прозрачным», имеет очень древние корни, ростки которых функционируют в некоторых «законсервированных» тюркских языках. Среди современных тюркских языков термин функционирует лишь в гагаузском и турецком языках, соответственно, *anteri* «куртка с узкими рукавами» и *entari* «платье с рукавами» (БТС, 321). Лексема зафиксирована В.В.Радловым: *antari* «короткое платье, которое носят под кафтаном» (РС, I, 238)

Н.К.Дмитриев исследуя гагаузское *anteri* относит его к греческому заимствованию² (10, 275). Мы предполагаем, что слово *xanteri* тюркского происхождения. Его наличие в саларском языке подтверждает нашу мысль. В словаре В.В.Радло-

¹ Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964, с.7.

² Дмитриев Н.К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка, Строй тюркских языков, М., 1962, с.271-284, с.275.

ва зафиксирован термин *an* с пом. алт., уйг., кирг. *ai* «дичь, всякое животное, на которое можно охотиться» (РС, I, 128). Слово *anq* в значении «животное» отмечено и в монгольском языке. Общeturкское слово *teri/deri* «шкура» функционирует почти во всех тюркских языках, в том числе и саларском. Слово образовалось путём сложения двух слов: *xan+teri* т.е. шкура животного. Для большей убедительности, сравним имеющиеся в казахском (РКС, 341) и киргизском (КРС, 321) языках слово *an terisi* в значении «мех». Нам так представляется, что первоначальной формой термина *xanteri* является *anterisi* «шкура животного», где в последствии произошло выпадение притяжательного аффикса *i*. Звук *x* в саларском *xanteri*, скорее всего, является паразитическим.

Из исторических данных мы знаем, что раньше тюрки шили верхнюю одежду из шкур животных: чаще всего из шкур крупного рогатого скота, овец, ягнят, лисиц, реже из шкур медведей, а также из шерсти коз и верблюдов. В дальнейшем семантика данного слова расширилась, и оно стало обозначать платье и куртку. А что касается наличия термина в греческом языке, то очевидно греки заимствовали данное слово у гагаузов, когда последние жили на Балканах.

Paça. Одной из частью брюк является штанина. Штанина в узбекском языке называется *paça*. В уйгурском языке *paçak* означает «голень» (РУС, 206). Слово зафиксировано в словаре В.В.Радлова: *nacha* с пометкой осм. перс. «нижняя часть брюк», *don paçası* «тесёмки кальсонов» (РС, IY, 1183). Данное слово бытует лишь в некоторых современных тюркских языках: тур. *paça*, «нижняя часть ноги, нижняя часть брюк», гаг. *paça*, ахыск. *paça* «нижняя часть брюк, штанина». В.В.Радлов

считает, что слово *paça* является персидским заимствованием (РС, IY, 1183). В.Г.Егоров и М.Рясянен придерживаются этого же мнения. Вышеуказанные лингвисты предполагают, что *paça* состоит из персидского *pa* «нога» и уменьшительно-ласкательного аффикса *-çe* (ЭСТЯ, I, 87). Нам думается что, тюркское слово *paça*, является одной из форм слова *bacak* «нога, ножка, подставка», которое функционирует в гагаузском и турецком языках.

Рассмотрим морфему *bac/bad* в других тюркских языках. В чувашском языке функционирует слово *neçe(neç)* «бедро, ляжка, бедренный», *йем neççi* «штанина» (ЧРС, 274). В уйгурском языке *уанраş* означает «бедро» (РУС, 39), где, видимо, слово состоит из *уан* «сторона» и *раş*, следовательно, которое происходит от *paç > baçak*.

Думается, что данное слово в результате исторического развития, претерпело существенные изменения, что иногда затрудняет установление этимологии. По-нашему предположению, данный аффикс является исконно-тюркским. Для исследования происхождения слова *paça*, рассмотрим слово *bacak*. Мы также предполагаем, что в результате исторического развития, от слова *bacak* происходит и общeturкское слово *ayak* «нога», которое употребляется во многих современных тюркских языках (ТЛС, 34-35). В казахском диалекте азербайджанского языка функционируют слова *badax* «подпора» и *badalax* «подножка» (АДИЛ, 50). Слово *baday* в значении «дать подножку(в борьбе)» отмечено в древнетюркских источниках (ДТС, 77). О происхождении слова *bacak* не даёт определенного мнения составитель «Этимологического словаря тюркских языков» (ЭСТЯ, II, 87). Предполагаем, что слово

paça прошло следующий этап развития: *baçak*>*bazak* // *badax* // *bacak*>*paçak*>*paça*. Общеизвестно, что переход глухих гласных в звонкие является закономерным в тюркских языках. Здесь наблюдается выпадение анлаута *b* в тюркских языках (ср. турк., к.-балкар. *bol* и азерб., гаг. *ol* «быть»), элизия конечного звука *k* (ср. др.-тюрк. **qarıq* «ворота», азерб. *qarı* «дверь»). Отметим, что в турецком и узбекском языках *paça* имеет значение «нижняя часть ноги», а в гагаузском, турецком и азербайджанском языках *paça* означает также и значение «еды, готовящийся из нижних частей ножек» (ср. азерб. *kəllə-paça* «название блюда», букв. голова, нога (АРЛ, 206)).

О тюркском происхождении слова *bacak*, а, следовательно, и *paça*, говорит и функционирующий в языке эвенков слова *bāzāikā* «раздвоенный ствол дерева». В удмуртском языке *bāzā* имеет то же значение (ЭСТЯ, II, 25). В якутском языке *bāzāi* «еле передвигать ноги» (РЯС, 525). Сюда дополним примеры из чувашского и уйгурского языков соответственно, *paçak* «голень», *peçe* (*peç*) «бедро, ляжка, бедренный», *yet peççi* «штанина» и *yanpaş* «бедро». Эти языки сохранили свой первоначальный звук *b/p*. Известно, что удмурты, эвенки, чуваша никогда не контактировали с персидским языком. Итак, становится очевидным, что функционирующее в современном гагаузском языке, исследуемое нами слово *paça*, относится к древнетюркскому пласту, а персидское происхождение его является несостоятельным.

Köylök//Köylək. В узбекском языке *köylök*, в уйгурском *köynäk* означают рубашку (ТЛС, 279). Слово являющееся общетюркским, зафиксировано в древнетюркских источниках:

könläk «рубашка» (ДТС, 315), *kümlək* «рубаша»¹. В словаре В.В. Радлова отмечено слово *qülmäk* «рубаша» (РС, II, 1601). В современных тюркских языках оно функционирует с незначительными фонетическими изменениями: тур. *gümlək*, азерб. *köynäk*, турк. *küynak*, гаг. *gölmäk* каз., *köylek*, кирг. *köynök*, тат. *külmak* «рубашка», башк. *küldek* (ТЛС, 278), шор. *kunek* «рубаша». По мнению М. Асамутдиновой слово *gölmek* происходит от слова *qön* «выделанная кожа» + аффикс *-lak*, так как в древности рубашки шились из кожи². Мы согласны, что слово происходит от *gön*. Но так как слово *gön* имеет значения как «выделенная кожа», также и «кожа человеческая», то мы предполагаем, что исследуемое слово могло произойти в процессе укрывания собственной кожи (тела) шкурами *könlük* т.е. «нечто предназначенное для тела», по принципу *sirt-lik*, *arka-lik*, *el-lik*, *baş-lik* и др. Заметим, что уйгурское *köynäk* практически ничем не отличается от азербайджанского.

Dcuba. В уйгурском языке *dcuba* означает «шубу». Слово в значении «халат» в чуть изменённой форме отмечено в узбекском языке: *çapan*. Данный термин функционирует в ряде современных тюркских языков: гаг. *çupak* «верхняя часть платья, бюстгальтер» (ГРМС, 553), алт. *çuba* «широкая одежда на подобие халата» (РАС, 697), карач.-балк. *çuba* «кожаный корсет, лиф с деревянными палками» (К-БРС, 737), азерб. *çuxa*, *çoxa* «верхняя мужская длиннополая одежда», кирг. *zuba/juba*

¹ Əbu Nəyyan Əsirəddin Əl-əndəlişi Əd-dürrə əl müdiyyə fi-l-luğa ət-turkiyyə («Türk dilində parlaq inci»), Bakı, 1997, c.55

² Асамутдинова М. Название одежды и её частей в узбекском языке. АКД, Ташкент, 1963, с.16

«шуба»(КРС,188-190), ног.*şiva//şiba* «платье»(НРС,419),г.-алт. *çuba* «особая одежда вдовы», тув.*şiva* «тонкий халат», *şiviq* «покрывало, накидка»(РТС,660-662),(УРС,551),каз.*şapan* «халат»(РКС,871),башк.*sapan* «халат»(Башк.РС,462).И.М.Отаров исследовавший профессиональную лексику карачаево-балкарского языка, ссылаясь «на не распространенность этого слова во многих тюркских языках» возводит его к персидскому языку [широкий накидной халат]¹.

Как нам представляется, русское слово *шуба*, которое возводится М.Фасмером,М.Г.Рабиновичем,Младеновым, Карловичем, Локочем, Радловым к арабскому [jubba] «верхняя одежда с длинными рукавами»(ФЭСРЯ, IY, 482), является не убедительным, ибо данное слово в иных фонетических оболочках встречается в выше указанных языках.К этому можно присоединить и монгольское слово *цув* в значении «накидка»(Монг.РС,343), калмыкское *цуув* «шуба»,ст.калм., *цууба* «шинель,плащ», бурят.*суба* «плащ». Для большей убедительности приведём слова М.Г.Рабиновича, где он пишет об одежде русских XIII – XV вв.: «Сами названия дорогих материй, из которого шили эти туалеты, то западного, то восточного происхождения. Названия же подавляющего большинства предметов верхней одежды восточные: тюркские(турецкие, татарские), иранские, арабские»².

Думается, что тюркское слово *dcuba*, в последствии было заимствовано арабским, персидским и славянскими языками.

¹ Отаров И.М.Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка на основе названий одежды и обуви).Диссерт.на соиск. филол. наук, Баку, 1976.с.46

²Рабинович М.Г.Одежда русских XIII-XV ввекв. Древняя одежда народов Восточной Европы, М., 1986,с.109

Корень слова *dcuba* восходит к далёкому прошлому. Он отмечен в древнетюркских письменных памятниках: *yuvga//yufka//yubka/yurka*«тонкий»(МК,III,34), *yopka*«тонкий, изящный», *yopka çiz*«тонкий атлас», *yopka etmek* «тонкая лепёшка»¹, *yufka* «тонкий»², *yuuka* «тонкий»³.

Слово *yufka* в том же значении функционирует в ряде современных тюркских языков: гаг. *yufka//yufka* «слабый»(ГРМС,223),азерб.*yuxa* «тонкая лепёшка»(АРЛ,199),тур. *yufka* 1)«тонкая раскатанное тесто», 2)«тонкое нежное»(БТС,1177), туркм.*öka* «тонкий»(КРТС,467), кирг.*çur-çuga* «тонкий-тонкий» - *çur*«название сорта материи», *çurğa* «кушанье из слоёных лепёшек»(КРС,190), тув.*çuqa*(РТС,607), хак.*çuğa* «тонкий»(129), башк.*yoka*(Баш.РС,223), ног.*öka*(НРС,447), к. калп. *çurka* «название тонкой шёлковой материи»(Карак.РС,263), узб. *örka* «тонкий»(УРС,615,), каз. *cuka//cukpa*(РКС,816), кумык. *юкькьа* «тонкий хлеб испечённый в казане тонкими слоями»(Кум.РС,382), тат. *юка* «тонкий (о плоских предметах)»(Тат.РС, 693). В азерб. *йуха*, башк. *йока*, тат., ног. *öka*, каз. *cuka* фонетических вариантах наблюдается выпадение согласного *б / н / ф*, а в общетюркском контексте варьирование семантики.

¹Курышжанов А.К.Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в.Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970,с.182

²Əbu Nəyyan Əsirəddin Əl-əndəhisi Əd-dürrü əl müdiyyə fi-l-hüğa əl-türkiyyə («Türk dilində parlaq incə»),Bakı,1997,s.55

³Курышжанов А.К.Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в.Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970,с.128

А.Ш.Таирзаде пишет, что корневая морфема *зыбын* // *çapan* // *занну* // *жупун* восходят к глаголу *уап* «запирать, закрывать, накрывать, укрывать»¹. Тут же следует отметить, что в азербайджанском литературном языке в значении «накидка» функционирует слово *йатынжы* (АРЛ, 183).

Из вышеизложенного становится ясно, что древнетюркское слово *yufka* имеет три семантических гнезда: 1) нечто тонкое, 2) название ткани, 3) название одежды. Другими словами корень *йап* семантически расширился, в результате чего от свойства чего-либо, слово получило значение рода ткани, а в последствии оно перешло на различные виды одежды.

Как нам представляется, производным корнем всех выше приведённых слов, является архетип **уар*, который по настоящее время употребляется в ряде тюркских языков со значением «нечто тонкое»/ ср.: значение второго компонента азербайджанского парного слова *yastıyapalaq* «тонкий» (АРЛ, 188), общетюркское *yapraq* «лист», гагаузское *йанаа* «шерсть (свалывающаяся)» (ГРМС, 214). В азербайджанском языке корень *уар*- употребляется в словосочетаниях *чюряк йапмаг*.

Из вышесказанного, становится очевидным факт, что современное русское слово *юбка* является также древним заимствованием из тюркских языков. М.Фасмер рассматривает слово *юбка* на ряду с *юпа* «плохой крестьянский тулуп, мешкообразная летняя одежда лопарей», укр. *юпа* «куртка, корсет». Форма на *п* - уже XVI в., на *б* - только с XVIII в. М.Фасмер, Беркнер, Брюкнер, Карлович, Крчек, и Соболевский

¹ Таирзаде А.Ш. Этимолого-структурный анализ некоторых архаизмов азербайджанского языка, функционирующих в диалектах и говорах пекинской зоны. Известия АН. Азерб. ССР, археология, литература, язык, 1981, №1, с.70

возводят данное слово к арабскому [jubba] «нижнее платье из хлопчатобумажной ткани» и считают, что тюркское посредство для формы *юбка* недоказуемо (ФЭСРЯ, IV, 525). Напомним, что слово *юбка*, без каких – либо фонетических изменений зафиксировано в словаре Махмуда Кашгарлы (ср.: *yubka* «тонкий») (МК, III, 34)).

Взаимоотношения славянских и тюркских языков относятся к глубокой древности. Первые сведения об отношении между восточными славянами и тюркскими племенами - булгарами, хазарами, печенегами встречающиеся в русских и византийских источниках относятся к X в. К концу XII в. в русский язык вошло уже много восточных слов, главным образом, через соседние тюркские языки¹. Неслучайно, что тюркские слова в значении «одежда» и «части одежды» производные архетипа **уар* были заимствованы соседними народами в средневековье (ср.: укр., блр., др.-руск. *шуба* (1382 г.); др.-русс., сербохорв. *чмаг* «карман, сумка» (XIII в); укр., русск. *юбка* «плохой крестьянский тулуп» (XVI в); руск., укр., болг., др.-русс. *чуга* «узкий кафтан» (1546 г.) (ФЭСРЯ, IV, 373, 377, 525). К этому периоду можно отнести слово *япончица* «бурка» встречающийся в «Слово о полку Игореве» (17, 170.) До настоящего времени, слово функционирует в русском (*японча* // *епанча*), в украинском (*опанча*) (ср.: азерб. *yapınçı*) языках в значении «верхнее платье, плащ» (ФЭСРЯ, IV, 559). Справедливо отмечает Олжас Сулейменов, что, «...ни в каком другом языке так точно не сохраняются тюркизмы как в

¹ Баскаков Н.А. Предложения и словосочетания в тюркских языках, Вопросы составления описательных грамматик, М., 1961, с.12

русском. В русском сберегаются парой мельчайшие диалектные изгибы тюркского слова»¹.

Заметим, что слово *dcuba* «шуба» функционирует в азербайджанском и уйгурском языках без каких-либо незначительных фонетических и семантических изменений. Предполагаем, что и в уйгурском и в азербайджанском языках слово *dcuballcübba* является «лексическим бумерангом», которое в средневековье было заимствовано арабским языком из тюркского, а потом возвратилось обратно в тюркские, в данном случае в азербайджанский и уйгурский.

Одной из неожелательных частей одежды являются украшения. Украшения тюрков имеют также очень древнюю историю. Наличие первых украшений многое говорит об эстетических вкусах древних тюрков. Именно украшения и другие предметы быта раскрывают перед нами уровень развития высококультурного тюркского народа, которого до сих пор называли «дикарями». Украшения находят везде: в пещерах, на курганах, в местах где останавливались древние тюрки. Об этом пишет кумыкский ученый М.Аджи: «Самой щедрой на находки оказалась пещера в предгорьях Алтая на высоком утесе около речки Кан... Как объяснить происхождения бус и других женских украшений, сделанных из скорлупы страусиных яиц? Этим находкам 40-45 тысяч лет. Разве не удивительно? Первые украшения! Их примеряли женщины, не все, а лишь признанные красавицы. Это значит, что уже тогда у первобытных людей на Алтае зародились эстети-

¹ Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989, с. 495

ческие чувства, а с ними первые песни, сказки, воспоминания...»¹

Имеются украшения и у народов карлукской группы тюркских языков.

Bileküyük. В карлукской группе тюркских языков, а точнее, в узбекском и в уйгурском языках имеется лексема *vi-
leküyük* «браслет». В уйгурском она встречается в форме *vi-
leyüyük*.

Несомненно, *bileküyük* является тюркским словом. Термин зафиксирован в древнетюркских письменных памятниках: *biläyük* «браслет» (МК, I, 258), *biläyüklän* «надевать браслет» (МК, I, 534), *biläk* «запястье» (ДТС, 99). Слово функционирует также в ряде современных тюркских языков: тур. *bilezik*, гаг. *vilezik* туркм., ног., к.-калп. *bulezik*, азерб. *bilerzik*, *bilezik*, кирг. *bilerik* (ТЛС, 68-69).

Относительно этимологии данного слова, автор «Этимологического словаря тюркских языков» пишет, что «общепринятая в тюркологии этимология «*bilezik*» принадлежит В.В.Радлову, по которому *bilezik* - сращение определительного словосочетания *билек* и *üzük* «кольцо для запястья» (ЭСТЯ, В, 114). Таким образом, наименование данного украшения произошло при помощи слияния двух простых слов: *vilek* «запястье, часть тела» и *üzük* «кольцо». В той же форме оно сохранилось в узбекском и уйгурском языках. В русском языке слово употребляется в форме *блязик* и *базилики*. Слово заимствовано из тюркских языков по средством татарского

¹ Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998, с. 126

biləzik «татарским браслетом, запястьем» (ФЭСРЯ, I, 252).

Одним из популярных украшений у узбеков и уйгуров являются ожерелье, бусы.

Munçak//monçak. «Бусы, ожерелье» в уйгурском языке называются *monçak*, а в узбекском *munçak*. Слово *munçak//monçak* отражено и в древнетюркских источниках: *monçak* «ожерелье, бусы» (ДТС, 218). В словаре В.В. Радлова слово отмечено как *моиншак* «красные бусы» (РС, УГ, 2120). С незначительными фонетическими изменениями рассматриваемое слово имеется почти во всех тюркских языках: тур. *bonçuk*, азерб. *munçiq*, туркм. *mönjuc*, каз. *моншак*, кирг. *мончак*, тат. *мойынча*, кум. *минчак* «бусы». М. Хабичев считает правильным такую этимологию: *минчак* < *мин* < *муун* < *буун* «запястье»¹ По мнению И.М. Отарова этимологом этого слова является татарское *тоен* «шея»². Н.К. Дмитриев рассматривает это слово как суффиксальное производное от слова *boyun* «шея» (ШЭСРЯ, I, 228). Мы не согласны с мнением Н.К. Дмитриева, где он предполагает, что, слово *munçak* образовано с помощью уменьшительно-ласкательного аффикса *-çuk*. Как нам представляется, слово *munçak* «бусы» произошло в результате сложения тюркского *moen//boyun* «шея» и раннего заимствования из китайского языка *incü* «жемчуг». Таким образом, лексема *monçak//munçak* является «окаменевшим» простым словом ныне (сложным в прошлом), буквально означаящим «ожерелье для шеи». Отметим интересный

¹ Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование, Черкеск, 1971, с. 112.

² Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на основе названий одежды и обуви). Диссерт. на соиск. филол. наук, Баку, 1976, с. 98.

факт, что шея в уйгурском языке отмечено как *boyun*, в узбекском как *buyin*, когда как наименования украшения функционируют как *monçak//munçak*. Первая часть слова *monçak* в уйгурском, *munçak* – в узбекском *mon//mun* получилась в результате выпадении двух звуков *yu-* от *boyun//moeyn* «шея», вторая часть *çak//cug//şak//çak* произошло в случае выпадения инициального *i*, а конечный *k//g* следует понимать, как аффикс орудийного значения (азерб. *dara* «расчесывать» > *daraq* «гребень», гаг. *kapa* «закрывать» *kapak* «крышка»).

Слово *munçak* в значении „бусы“ заимствовано украинским, белорусским, польским, чешским, словацким, болгарским языками. В русском языке слово *бонжук* отмечен в значении „конский хвост на древке, как знак власти гетмана или паши“. Русский язык заимствовал слово из турецкого языка. Ср.: тур. *bonçuk* «бусы на шее лошади, ожерелье» (ШЭСРЯ, I, 228).

Итак, исследовав бытовую лексику карлукской группы тюркских языков в историческо-сравнительном аспекте с другими тюркскими языками, мы пришли к следующим выводам:

1. Основная часть бытовой лексики карлукской группы является обще- и межтюркской.
2. Некоторые тюркские лексемы в средневековье были заимствованы другими языками, а после «бумерангом» вернулись обратно в тюркские языки.
3. Ряд параллелизмов наблюдается в азербайджанском языке огузской группы и уйгурском языке карлукской группы.
4. Имеются историзмы, которые наблюдаются лишь в саларском и гагаузском языках.

5. Ряд заимствований, а точнее персизмы и арабизмы, употребляющиеся в карлукской группе наблюдается и в огузской группе тюркских языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бертельс А.Е. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, ВЯ, М., 1982, №4, с.54-58.
2. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках, Баку, 1998, с. 203.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразований в русской технической терминологии, Труды Московского института истории, философии и литературы т.у.1939, с.123-132.
4. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.
5. Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. М., 1984.
6. Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению калмыцкого языка, М.1975.
7. Сулейменов Олжас. Аз и Я, Эссе, публицистика, стихи, поэмы Алма-Ата Жалын, 1989.
8. Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998.
9. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
10. Дмитриев Н.К. К вопросу о словарном составе гагаузского языка, Строй тюркских языков, М., 1962, с.271-284, с.659.
11. Əbu Nəyyan Əsirəddin Əl-əndəlusi. Əd-dürrə əl müdiyyə fi-l-luğa ət-turkiyyə («Türk dilində parlaq incisi»), Bakı, 1997
12. Асамутдинова М. Название одежды и её частей в узбекском языке. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1963
13. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на основе названий одежды и обуви). Диссерт. на сонск. филол. наук, Баку, 1976.
14. Рабинович М.Г. Одежда русских XIII-XVIII веков. Древняя

- одежда народов Восточной Европы, М., 1986.
15. Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря, изд. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970.
 16. Таирзаде А.Ш. Этимолого-структурный анализ некоторых архаизмов азербайджанского языка, функционирующих в диалектах и говорах шекинской зоны. Известия АН. Азерб. ССР, археология, литература, язык, 1981, №1.
 17. Баскаков Н.А. Предложения и словосочетания в тюркских языках, Вопросы составления описательных грамматик, М., 1961.
 18. Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование, Черкеск, 1971.
 19. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика, М., 1962.
 20. S.Məmmədova. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri, AKD, Bakı, 1997.

СОКРАЩЕНИЯ

- АРС - Арабско-русский словарь, М., 1986.
ARL - Azərbaycanca-rusça lüğət, Bakı, 1985.
BTS - Büyük Türkçe Sözlük, Doğan D.M. Ankara, 1992.
ГРМС - Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973.
ДТС - Древнетюркский словарь, Л., 1969.
К-БРС - Карачаево-Балкарско-русский словарь, М., 1989.
КРС - Киргизско-русский словарь, М., 1940.
Кум. РС - Кумыкско-русский словарь, М., 1959.
МК- Divanü luqat-it-türk tercümesi, I-III c., Ankara, 1939- 1940.
Монг. РС - Монгольско-русский словарь, М., 1966.
МРС - Молдавско-русский словарь, М., 1966.
Нем. РС - Немецко-русский словарь, М. 1981.
ПРС - Персидско-русский словарь, М., 1984.
РС - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV, СПб., 1893, 1899, 1905, 1911.

- РКС – Русско-казахский словарь, М., 1954.
РУС – Русско-уйгурский словарь, М., 1956.
ТЛС - Türk Lehçeleri Sözlüğü, I c. Ankara, 1991.
ФЭСРЯ - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М., I, II, III, IV, 1973.
ЧРС – Чувашско-русский словарь, М., 1961.
ЭСЧЯ - Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка, М.,
ЭСТЯ - Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1976, 1978, 1980.
ЯК-БП – Н.М. Будаев. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языка. Западные тюрки в странах Востока, Нальчик, 2002.

Teyyub QULIYEV
filologiya elmləri namizədi

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİGƏR ALTAY DİLLƏRİ İLƏ LEKSİK MÜQAYISƏSİ

Karluq qrupu türk dilləri həm dil daşıyıcılarının sayına, (təkcə özbəklər keçmiş SSRİ-də rus və ukraynalılardan sonra üçüncü yeri tuturdu), həm dil tarixinin qədimliyinə, həm də dil materillərinin zənginliyinə görə türk dilləri ailəsində özünəməxsus yer tutur. Türkoloji ədəbiyyatlardan məlumdur ki, karluq qəbilə(tayfa) birlikləri hələ qədim Tukyü dövlətinin tərkibindən ayrıldıqdan sonra (bu, təxminən V-VII əsrlərə təsadüf edir) qədim türk dövrünün böyük bir mərhələsi (qədim uyğur mərhələsi) onların adı ilə bağlanmışdır. Ehtimal olunur ki, karluq dil ailəsi məhz həmin dövrlərdə formalaşmağa başlamış, oğuz və qıpçaq qrupunun təsiri ilə bu formalaşma prosesi bir qədər də sürətlənmişdir. N.A. Baskakovun fikrincə isə, karluq qrupuna daxil olan dillər Qaraxanilərin dövründə hun qrupu dillərinin (həm qərbi, həm də şərq) və İran dillərinin (xüsusilə fars-tacik) təsiri altında (X-XIII əsrlər) formalaşmağa başlayır. Bundan başqa, karluq qrupuna daxil olan dillər zaman-zaman Çin, ərəb və monqol dillərinin təsiri altına düşmüş və bu təsir həmin dillərin leksik qatında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Fikrimizcə, məhz buna görə karluq qrupu türk dillərinə məxsus milli leksik vahidlərin (xüsusən ana türkcəyə aid olan leksik vahidlərin) üzə çıxarılması üçün həmin dillərin

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969, с.298

ümumilikdə Altay dil ailəsi ilə müqayisəsi maraqlı material və-rə bilər. Eyni zamanda karluq dil ailəsi coğrafi baxımdan di-gər türk dilləri ilə Altay dilləri arasında aralıq mövqə tutdu-ğundan ortaq elementlər bu dillərdə özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Məlumdur ki, karluq dil ailəsinin də daxil olduğu Altay dillərinin fonetik və morfoloji səviyyələrində mövcud olan hə-dsiz uyğunluqlar leksik səviyyədə də özünü aydın şəkildə göstə-rir. Qeyd edək ki, Altay dilləri arasında müvafiq leksik pa-ralellik daha çox türk və monqol dillərinin payına düşür. Buna səbəb isə çox ehtimal ki, yapon, Koreya və tunqus-mancur dillərinin Altay dil ailəsində kök dildən daha erkən ayrılma-sıdır. Lakin bununla belə, bu dillərin (xüsusilə tunqus-mancur dil qrupunun) də qismən türk, daha çox monqol dilləri ilə ümumilik təşkil edən (yəqin ki, monqol dillərinin digər Altay dilləri arasında aralıq mövqə tutması ilə bağlıdır) leksik uy-ğunluqlar mövcuddur.

Ümumaltay dilləri üçün ümumilik təşkil edən leksik va-hidləri iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) dillərin əksəriyyəti üçün milli olan xalis sözlər; 2) dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dildən başqa dilə keçmiş alınma sözlər.

Türk və monqol dillərini müqayisə edən qazax alimi S.D.Nomınxanov üç əsas nitq hissəsini tədqiqata cəlb edərək 250 söz kökünün (938 isim, 145 sifət və 4 fel) uyğun olduğunu müəyyənləşdirmişdir¹.

Tatar dilçisi A.X.Nuriyeva isə monqol və tatar dillərində 1300-ə yaxın sözün leksik uyğunluğa malik olduğunu göstər-

mişdir¹. Leksik vahidlərin genetik qohumluğunu izləmək üçün onlara qruplar üzrə diqqət yetirək:

§1. Adlar

Qohumluq bildirən terminlər:

1) **Türk.:** *uyğ.aba*² «əmi», *tele.,sor.,saq.aba*, türk. *abe* «ulu baba», türk.m.*aba* «ata», xak. *abaa* «böyük qardaş», qar.-balk. *aba*, noq. *abac* «anaya,nənəyə müraciət»; *monq.abu*, kalm. *aaba*, xalx. *ab, aba*, bur. *aba* «ata, dədə»; *manç. ama* «ata» və s.³

2) **Türk.:** *uyğ., Alt., q.-qalp. ene*, çuv. *anne, ama*, türk.m. *ene* «ana», tuv. *ene* «xala», qaz. *ene* «qayınana», qar.-balk. *amma* «nənə,qarı» və s. *monq., bur. exe*, xalx. *ex*, kalm. *eke* «ana»; *manç. eme*, evenk. *en'e*; *korey. omi* «ana» və s.⁴.

¹ Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов.—Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, «ФАН», 1985, с. 379

²Сөzlər «Советская тюркология» (Bakı, 1970, №1) jurnalının qəbul etdiyi ümumi transkripsiya əsasında verilmişdir.

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.30; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977,с.6; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии,—Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 130

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.22; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977,с.50; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии,—Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 130-134

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975,с.10

3) **Türk.:** *uyğ.*, qar.-balk. *ata* «ata», **özb.** *ota*, qır. *ateke* «baba», *ata* «ata», tat. *etkey* «ata, atacıq (əzizləmə mənasında)», *eti* «ata», çuv. *atee*, *ette*, tel. *oda*, Azərb., baş., qaz., q.-qalp., türkm. və s., **monq.** *eçige*, xalx. *eceq*, bur. *ecege* «ata», kalm. *ecege* «ata, valideyn»; **manç.:** evenk. *ata* «baba» və s.¹

4) **Türk.:** *uyğ.*, qır., qaz., yak., tat., türm., qaq. *aga*, Azərb., baş., q.-qalp., türk., xak. *ağa* «böyük qardaş, böyük, ağa», qar.-balk. *akka* «baba, qoca» **monq.**, xalx., bur., kalm. *axa* «böyük qardaş, böyük»; və s.²

5) **Türk.:** *uyğ.* *aça* «böyük bacı», **özb.** *aça* «nənə», tuv. *aça*, *açac* «ata», xak. *aça* «böyük qardaş, əmi», Alt. *açü* «atanın kiçik qardaşı; qardaşın oğlanları, qızları və nəvələri»; **monq.** *açu*, xalx. *aç*, bur. *aşa* «nəvə; baci oğlu, qardaş oğlu», kalm. *açu* «nəvə; kişi tərəfdən ikinci dərəcəli qan qohumu» və s.³

6) **Türk.:** *uyğ.* *ər*, **özb.**, Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., T. *türk.*, yak., qar.-balk., noq. *er*, Azərb., türkm., baş., tat., xak. *ir*, çuv. *ar*

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.65; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.25; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.130

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.64; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.33; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.65; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.28;

«ər, kişi», **monq.**, bur., kalm. *ere*, xalx. *er* «ər, kişi, həyat yoldaşı» və s.¹

7) **Türk.:** **özb.**, *uyğ.* *urug* «ailə, nəsil, tayfa», baş. *yryu* «nəsil», qaz. *urük* «ailə», ru «nəsil», q.-qalp. *uru* «cins», qır. *uruk* «ailə, soy, əsil-nəsəb, nəsil, tayfa», tat. *yri* «nəsil, qohum-əqraba, tayfa», türkm. *urug* «nəsil», qar.-balk. *urluk*, noq. *urlyk* «ailə, nəsil»; **monq.:** kalm. *urug*, «qohum, quda», xalx., bur. *urag* «qohum-əqraba, quda» və s.²

8) **Türk.:** **özb.** *törkön*, qaz. *törkin* «ərli qadının qohum-əqrabası», qır. *törkün* «arvad qohumları», Alt., tuv. *törögön*, *töröl*, *törel* «qohum, nəsil»; **monq.** *türxüm*, kalm. *törkön*, xalx. *törxöm*, bur. *türxem* «arvadın qohumları, ərli qadının valideynləri» və s.³

9) **Türk.:** *uyğ.* *ekiz*, qaz. *egiz*, T. *türk.*, *ekiz*, Azərb. *ekiz*, *əkiz*, xak. *ikis*, yak. *igire*, *igiri* «əkiz, oxşar»; **monq.:** kalm. *ikir*, xalx. *ixer*, bur. *exir* «əkiz, oxşar» və s.

10) **Türk.:** **özb.** *xatin*, *uyğ.* *hotun*, Alt. *kadyn*, tat., türkm. *xatyn*, yak. *xotun*, qar.-balk. *katyn*, noq. *xatyn*, Azərb. *qadın*,

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.66-67; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.57; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.52

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.9; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.42; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.51

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.70; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.45

xanım-xatın «qadın, xanım»; **monq.** *xatun, xatan*, xalx. *xatan*, ord. *xatn* «qadın, xanım» və s.¹

11) **Türk.:** **uyğ., özb.** *kuda*, qaz. *kuda, kudayay*, qır. *kudo, kudagyc*, Azərb., türkm. *guda*, tat. *koda, kodagyc, kodaça, yak. xodogoc* «quda, elçi, ər-arvadın valideynləri»; **monq., bur., kalm.** *xuda*, xalx. *xud* «quda, elçi»².

12) **Türk.:** **özb.** *küev*, **uyğ.** *kicoğul (kicö+oğul)*, baş. *kecäü*, qaq. *güvä*, qaz. *küceü*, q.-qalp. *küceü, küceü bala*, qır. *kücöö*, tat. *kicaiü*, tuv. *kudee*, T. türk. *güvec, güveci*, türkm. *giev, göregen*, xak. *kizö*, çuv. *keru*, yak. *kütüö, kütüyöt*, Azərb. *kürakdn* (Quba dialektində *kücov*, Culfada *kicäv*, Ağdaşda *kəäv*, Xaldan və Qazaxda *köc*); **monq., xalx., kalm.** *kürgen*, bur. *xürge(n)* «kürəkən, adaxlı» və s.³

13) **Türk.:** **uyğ., şor., yak.** *baža*, **özb.** *boža*, qır. tat. çuv., türkm., baş., qaz., q.-qalp., noq. *baža*, Azərb. *bažanag*, qaq. *bažanak*, T. türk. *bacanak*, qar.-balk. *baža* «bacanaq, bacıların ərleri»; **monq., kalm., bur.** *baza*, xalx. *baz* «bacanaq, bacıların ərleri» və s.

14) **Türk.:** **özb.** *каж(ü)н*, Alt., baş., qaq., qaz., q.-qalp., qır., tat., T. türk., qar.-balk., noq. *кажүн*, Azərb., türkm. *gacyn* «qayın,

ərin və ya arvadın qardaşı», Azərb. *gacynana*, baş. *кәжнә*, qaq. *kacnana/kacnna*, qaz., q.-qalp., qır., Alt., *kacyn ene* «qayınana»; **monq., kalm., xalx., bur.** *xadam* «ər və ya arvadın qohumu, qayın», xalx. *xadam eceg* «qayınata (arvadın atası)», xalx. *xadam ex*, bur. *xadam ezy* «qayınata (ərin atası)»¹.

15) **Türk.:** **özb., uyğ., şor.** *kuda*, Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., tat. *koda*, baş. *koza*, Azərb., türkm. *guda* «quda, elçi»; **monq., kalm., bur.** *xuda*, xalx. *xud* «quda, elçi» və s.²

İnsanın bədən üzvlərinin adları:

1) **Türk.:** **özb., uyğ., noq.** *curek*, qaz., qır., žirek, xak. *çürek*, Alt. *dürek*, türkm., T. türk. *cürek*, Azərb. *ürdk*, çuv. *çere*, yak. *sürex*, qar.-balk. *žirek*; **monq.** *žirüxen*, bur. *žürxe(n)*, xalx. *žürx*, kalm. *zürken* «ürək»; **tunq.-man.:** sol. *žurugu* «ürək» və s.³

¹ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.67; Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков. М., Изд. АН СССР, 1961, с.68; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.50

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.68;

³ Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.75; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.22; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков, – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.36; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 24

2) **Türk.:** özb. *bucrak*, uyğ. *börek*, qaz. *bücrek*, Azərb. *böcrdk* (*böcür*), qır. *bocrek*, türkm. *bovrek*, T. türk. *bobrek*, xak. *pürek*, yak. *büör*, çuv. *püre*, qaraqalp. *bücrek*, tat. *böcrdk*; **monq.** *bügere*, bur. *bööre*, xalx. *böör*, kalm. *böörö* «böyrək» və s.¹

3) **Türk.;** uyğ. *tal*, özb. *talok*, xak. *tölön*, Alt. *telüün*, *teemin*, *telin*, qaz. *talaq*, türkm., T. türk. *dalak*, Azərb. *dalag*, yak. *taal*, qar.-balk., noq. çuv. *talak*; **monq.** *deligüü*, *deligün*, bur. *delcuu(n)*, xalx. *delüü(ü)*, kalm. *delün* «dalaq» **tunq.-manc.:** evenk. *delkin* və s.²

4) **Türk.:** özb., uyğ., xak. *til*, Azərb. *dil*, baş. *tel*, Alt., qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., tuv. *dyl*, çuv. *çelxe*, yak. *tyl*; **monq.** *xele*, *xelen*, bur. *xele(n)*, xalx. *xel(en)*, kalm. *kele*, *kelen* «dil (danışıq orqanı)» və s.³

5) **Türk.:** özb., uyğ. *tañlac*, Azərb. *damag*, Alt., qaz., qır. *tañdac*, qar.-balk. *tynylavuk*, *tañlac* (*tañlac*), noq., qum. *tañlav*, tuv. *taalac*, yak. *tañjalac*, T. türk. *damak*; **tunq.-manc.**

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.74; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.30

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.25

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.25; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 44

evenk. *tangalac*||*tañqilac*||*tagala*; **monq.** *tañnac*, *tañlac*, bur. *tangalac*, xalx. *tanglac*, kalm. *tañnac* «damaq» və s.¹

6) **Türk.:** özb. *kobyrya*, Azərb. *gabyrya*, Alt., qır., noq., tat. *kabyrga*, baş., qaz., qaraqalp. *kabyrya*, qum., T. türk. *kaburga*, türkm. *gapyrga*, xak. *xabyrga*; **monq.**, bur., kalm. *xabirga* «qabırğa» və s.²

7) **Türk.:** özb. *kuks*, Azərb. *köks*, Alt. *kögüs*, baş. *kükräk*, qaz. *kökirek*, T. türk. *gögüs*, xak. *kögis*, qar.-balk. *kokrek*, *kökcürek*, noq. *kokirek*, tat. *kükrdk*, çuv. *kakar* «köks, sinə»; **monq.** *xöxön*, bur. *xüxe(n)*, xalx. *xöx*, kalm. *kökön* «köks; əmcək»; **tunq.-manc.** evenk. *uku-n~huku-n~uku-ksun~huku-hu* «qadın döşü, əmcək», sol. *uxu*, *ukku-n* «ana südü», even. *ök-n~öke-n~uke-n~eken*, neqi. *öxö-n~ökän*, oroç. *oko-(n)~uku-(n)*, udeq. *öko-(n)*, ulç. *kue-(n)~kü-(n)*, orok. *kō-(n)~kū-(n)*, nan. *kū~kū-(n)*, manc. *xuxu-n*, ccur. *hüh-hi-n* «qadın döşü; ana südü»; **korey.** *çot-kkokçi* «qadın döşü»; **yap.** *kökörö* «ürək» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.83; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.26; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.24-25; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.76; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.23; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.32-33

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.78-79; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.23; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.12; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.24; Колесникова В.Д. О названиях частей тела в Алтайских языках. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 140-144

8) **Türk.:** *uyğ.eyiz*, *Azərbayz*, *Alt.ös*, *baş.*, *qaz.*, *qaraqalp.acyz*, *qum. avuz*, *qır. öz*, *noq.*, *tat. avyz*, *türkm. agyz*, *xak. äs*, *çuv. çavar*; *monq. am(an)*, *bur. ama(n)*, *kalm. amn* «ağız; cəhəng (heyvanlarda)»; *tunq.-manc. evenk. amña-amma*, *even. amñ~amga ~amña~añ*, *neq. amña*, *oroç. amma*, *udeq. ayma*, *orok. amña*, *nan. amña~añma~amga~amge*, *sol. amma*, *ccur. ān-hah(kā)*, *manc. aŋga* «ağız; cəhəng, dimdik» və s.¹

9) **Türk.:** *özb. kary* «qol», *uyğ.*, *oyr. kary* «qolun yuxarı hissəsi», qədim türk. *gar*, *garp* «qolun dirsək oynaq», *Alt.*, *qır. kary* «qolun yuxarı hissəsi; qol,çiyin», *yak.xara~xary* «dirsəklə pəncə arasındakı hissə,bazu önü», *qar.-balk.,noq.kary* «dirsək», *tuv.,xak.xal,Alt.,qır. kol*, *Azərbayz.gol* «qol»; *monq.*, *bur.*, *kalm.gar* «qol»; *tunq.-manc.:evenk.,orok.,nan.gara*, *neq.gaca* <*gara*, *even.,sol.gar*<*gara*, *oroç.,udeq.gā*<*gaca*<*gara*, *uq. gara* «budaq, zoğ, qol, son, uc və s.»²

10)**Türk.:** *uyğ.acak'*, *özb.ocok'*, *Azərbayz.acag*, *baş.*, *qır.*, *qum.*, *noq.*, *tat.*, *T.türk.acak.*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *xak.azax*, *yak.atak* «ayaq»; *monq.*, *bur.*, *xalx.*, *kalm.adag* «son,uc,çixış; çayın ağzı; ayaq»³

¹ Колесникова В.Д.О названиях частей тела в Алтайских языках.– Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука»,1971,с.145;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд. АН СССР, 1962, с.34-35; Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика.–Вопросы языкознания, М., «Наука», 1971, №3, с. 27

² Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.76; Колесникова В.Д.О названиях частей тела в Алтайских языках.– Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука»,1971,с.146;Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977,с.23; Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей.–Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.15

³ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.71; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977,с.19;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд. АН СССР, 1962, с.25

11) **Türk.:** *özb. tobon*, *uyğ. tapan*, *Azərbayz.*, *türkm. daban*, *Alt.taman.*, *baş.*, *qaz.*, *qaraqalp.*, *qum.*, *noq.*, *tat.*, *T.türk.*, *xak. taban*, *qır. taman*, *tuv. tavaŋgac*, *çuv. tupan*; *monq. tabxac* «pəncə, ayaq», *bur. tabgac* «ayağın altı, pəncə», *xalx. tabag*, *tavxac* «ayağın altı, pəncə», *kalm. tabag* «pəncə, insanın və ya heyvanın ayağının alt hissəsi» və s.¹

12) **Türk.:** *uyğ.*, *özb. ark'a*, *Azərbayz. arxa*, *Alt.*, *baş.*, *qır.*, *qum.*, *noq.*, *T.türk.*, *türkm. arka*, *qar.-balk.*, *xak. arya*; *monq.*, *kalm. aru*, *xalx. ar*, *bur. ara* «arxa, dal, el, kürək»; *tunq.-manc.:* *evenk. arka(n)* «arxa, çiyin» və s.²

13) **Türk.:** *uyğ. bädän*, *qaz. boc* «qədd-qamət, boy-buxun, gövdə, bədən», *Alt. boc* «özü», *yak. bəcä* «bədən», *xak. pos*, *Azərbayz.*, *qaraqalp.*, *T.türk.*, *türkm. beden*; *monq.:* *kalm. bece*, *xalx. bie*, *bur. bēe* «bədən, boy, orqanizm» və s.³

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.82;Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977,с.25;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд. АН СССР, 1962, с.38

² Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.71; Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей.–Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964,с.19;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд.АН СССР,1962,с.38;Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка.М.,«Наука»,1986,с.24

³ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.72; Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.39

14) **Türk.:** **uyğ. maŋlac, özb. manglac** «alın», Alt., qaz., qır.*mandac*, baş.,tat.,türkm.,qaraqalp. *manglac*, qum. *mang'ac*, noq. *man'lac*; **monq.:** kalm. *maŋnac*, xalx., bur. *magnac, manlac* «alın» və s.¹

15) **Türk.:** **uyğ. sakal, özb. sokol, Azərb. saǧgal, Alt. saǧal, türkm. sakgal, xak. saǧal, baş. hakal, qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., tat., çuv. suxal, qar.-balk. sakal; monq. saxaltac, bur. haxal, kalm., xalx. saxal** «saqqal»; **tunq.-manc.:** evenk. *sakal* və s.²

Ev heyvanlarının adları:

1) **Türk.:** **özb. acgir, uyğ. acyır, tat., qır. acgyr, Alt., qaz., Azərb., baş. acyyr, T. türk. acgir, çuv. äcär, qar.-balk. aǧır, noq. acgyr; monq. azirga, azarga(n), xalx. azraga(n), bur. azarga, kalm. aǧirga** «ayǧır»; **tunq.-manc.:** *adyrga* «ayǧır» və s.³

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.80; Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с.23

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.81-82; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977,с.24;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд. АН СССР, 1962, с.6; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986,с.24

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.202; Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд.АН СССР,1962,с.123; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.18; Сыдыков С.К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей.–Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964,с.18; Ишбердин Э.Ф.Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука»,1971,с. 205; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 22

2) **Türk.:** **özb., uyğ., Azərb. axta** «axta, xədim, axta at», qaz., qır., qaraqalp., *akta*, türkm. *agta*; **monq.:** bur. *agta, xalx. agt(an)* «axta at, axtalanmış ayǧır» və s.¹

3) **Türk.:** **özb.ot, qaz.,Azərb.,T.türk.,xak.,qaraqalp., baş., qar.-balk., noq. at, çuv. ut; monq. agt, aduu(n), kalm. aduun, xalx., bur. aduu(n)** «at; at ilxısı»; **tunq.-manc.:** evenk. *adugun, sol. adu, manc. adun* «at, at ilxısı» və s.²

4) **Türk.:** **uyğ.,özb.,qır.buka, qaz.,xak.puka,puya,yak., Azərb.,qaraqalp.,baş.buğa, qar.-balk.buǧ'a, noq.buğa; monq. vuxa, xalx. vux, bur., kalm. vuxa** «buğa, öküz» və s.³

5) **Türk.:** **özb.xukiz, yak.oguz,uğuz, tat.ügez, qaz.ügiz, qır. ögüz, qaraqalp. egiz, egcuz, Azərb. öküz, baş. ügez, qar.-balk. cogcuz, noq. o'giz; monq.:** bur., xalx. *üxer, kalm. ükür* «öküz, qaramal»; **tunq.-manc.:** evenk. *oguslovusilegus* «öküz» və s.⁴

6) **Türk.:** **özb. k'üc, uyğ. goi, tat. kuc, Alt., qır., qaz. koc, Azərb., türkm. gocun, T. türk. koyun, baş. kuc, qar.-balk.,**

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука»,1975, с.203

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.203; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука»,1971,с.205; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка.М., «Наука», 1986, с. 22

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.205; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л.,«Наука»,1971,с.205; Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению.Фрунзе, «Илим», 1964, с. 18

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.210-211; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука»,1971,с.205;

noq. *k'oc*; **monq.** *xonin*, bur. *xoni(n)*, xalx. *xon'*, *xonin*, kalm. *xoc*, *xocn* «qoyun» və s.¹

7) **Türk.**: özb. *k'učka'r*, uyğ. *goçga(r)*, tat. *kučkar*, qır. *kočkar*, *kuča*, qaz. *k'oško'r*, Alt. *kuča*, T. türk. *koč*, Azərb., türkm. *goç*, xak. *xuča*, qar.-balk. *k'očxar*, noq. *koškar*; **monq.**, bur., xalx. *xusa*, kalm. *xusu* «qoç, erkək qoyun»; **tunq.-manc.**: evenk. *kuča* «erkək qoyun», manc. *kuča* «qoç, dağ keçisi» və s.

8) **Türk.**: özb. *taka*, uyğ. *tekä* «təkə, keçii», tat., baş., Azərb. *täkä*, çuv. *taka*, qaz., türkm., qır., T. türk., qar.-balk., noq. *teke*; **monq.**, bur. *texe*, xalx. *tex*, kalm. *teke* «təkə; vəhşi dağ keçisi»; **tunq.-manc.**: manc. *texe* «vəhşi dağ keçisi» və s.²

9) **Türk.**: uyğ., Azərb., baş. (dialekt) *inäk*, Alt. *inek*, T. türk. *inek*, yak. *inak*, çuv. *əne*, qar.-balk. *icnek*; **monq.** *ünege(n)*, *ünee(n)*, bur. *üneen* «inək»; **tunq.-manc.**: evenk. *inak*, sol. *unigě*, manc. *un'en* «inək» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.206; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.30

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.208; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 22

³Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 22

10) **Türk.**: özb. *buzok'*, tat. *bozav*, qaz. *buzav*, Azərb. *buzov*, qır. *muzoo*, baş. *buz'au*, T. türk. *buzayi*, qar.-balk. *buzov*, noq. *buzav* «buzov»; **monq.** *biragu*, *bcaruu*, bur. *buruu*, xalx. *bcaruu(n)*, kalm. *bürüü* «birillik, ikiillik buzov» və s.¹

11) **Türk.**: özb. *toc* «day, dayça», tat., uyğ., T. türk., Alt., türkm., baş., qar.-balk., noq. *tac*, Azərb. *dac*, *dacča*; **monq.** *dagaga*, bur., xalx. *daaga(n)*, kalm. *daagan* «day, birillik, ikiillik dayça və s.²

12) **Türk.**: özb. *tuca*, qaz. *tüce*, qaraqalp. *tücä*, *tüge*, *düce*, Alt., tel. *töö*, qır. *tüö*, xak. *tibe*, çuv. *těbe*, türkm. *düe*, Azərb. *dävä* (*dücä*), T. türk. *debe*, yak. *täbiän*, *timiän*, baş. *döcä*, qar.-balk. *tüe*, noq. *tu'e*; **monq.** *temegen*, *temege*, bur., xalx. *temee(n)*, kalm. *temeen* «dävə»; **tunq.-manc.**: evenk. *temegen* || *teven*, sol. *temegě*, manc. *temen* «dävə» və s.³

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.204-205; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.205; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.28

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.208; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с.210; Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.206; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Сыдыков С. К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.18; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 23

İctimai quruluşla, ərazi bölgüsü və s. bağlı olan sözlər

1) **Türk.:** özb.*acmok'* «nəsil,tayfa», uyğ.*acmak* «nəsil, xalq», qaz.*aymak'* «vilayət», qır.,alt *aymak'*, yak. *aimax* «nəsil, xalq, tayfa, qohum», Azərb. *ocmaq* «yer, ərazi»; **monq.,** xalx., kalm., bur. *acmaq, acmak* «hissə; inzibati vahid; nəsil» və s.¹

2) **Türk.:** uyğ.,qaz.,qır.,qaraqalp.*bac*, Azərb.*bəc*, xak.*pac* «bəy,varlı,əsilzadə»; **monq.,**xalx.,bur.,kalm. *bacan* «varlı» və s.²

3) **Türk.:** özb. *erk*, uyğ., Azərb. *drk* «ərk, ixtiyar, azadlıq» qaz.,qaraqalp.*erik*; **monq.,**bur.*erxe*, xalx.*erx*, kalm.*erke* «həkimyyət, ixtiyar, özbaşınalıq» və s.³

4)**Türk.:** özb.,Alt.*elçi*, uyğ.*elçi* «elçi, səfir, göndərilmiş adam», qaz.,qaraqalp. *elşi*, T. türk., Azərb., türkm. *ilçi*; **monq.** *elçi*, bur. *elše(n)*, xalx. *elçin*, kalm. *elç* «elçi, səfir» və s.⁴

5) **Türk.:** uyğ.*coson*, özb.*cusin* «qanun, qayda, vasitə», qır. *žosun*, T.türk.*casa*; **monq.,**kalm.*coson*, bur. *cop'o(n)*, xalx. *cos(on)* «qanun, qayda, adət», və s.⁵

6) **Türk.:** özb.*k'orovul* «qaravul,keşikçi, qaz.*karaul*, qaraqalp.*karavul*, qır. *k'arool*, Azərb. *garovul*; **monq.,** bur., xalx., kalm. *xaruul* «qaravul, nəzarət, keşikçi », və s.⁶

7) **Türk.:** özb., qır., *tamya* «möhür, damğa», qaz. *tañba*; **monq.***tamaga*, bur.,kalm.,xalx. *tamga* «damğa, möhür, ştam» və s.⁷

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с. 94

²Yenə orada.s.96

³Yenə orada.s.100

⁴Yenə orada.s.99

⁵Yenə orada. s.16

⁶Yenə orada. s.19

⁷Yenə orada. s.118-119

Yemək, içki, qab-qacaq adları

1) **Türk.:**uyğ.,Azərb.,xak., T. türk., Alt., qar.-balk. *acran*, özb.*acron* «ayran», qaz., qır., türkm.; **monq.,** bur., kalm., xalx. *acrag* «ayran» və s.¹

2) **Türk.:** özb.*bol*, qaz., türkm., qır., Azərb. *bal*, qaraqalp. *pal*, *bal*, çuv. *pyl*, *pul* «bal»; **monq.,** bur., xalx., kalm. *bal* «bal» və s.²

3) **Türk.:** özb. *corma*, qaz. *žarma*, Alt. *d'arma*, xak. *çarba*, Azərb.,T.türk., türkm., noq. *carma*, qar.-balk. *žarma* «yarma»; **monq.** *czarma*, xalx. *zaram*, kalm. *zarma* «yarma, kəpək, taxıl» və s.³ [

4)**Türk.:** özb.*kepek*, qaz.,qır.*kebek*, xak. *kibek*, Alt.*kabyk*, *kabaga*, qaraqalp., türkm., T. türk. *kepek*, Azərb. *kəpək*, çuv. *kipek* «kəpək, qabıq» ; **monq.** *xebeg*, xalx. *xevæg*, kalm. *keveg* «kəpək, qabıq, saman, köçəl» və s.⁴

5) **Türk.:** özb. *kozon*, qaz., qır. *kazan*, Azərb. *gazan*, xak. *xazan*, çuv. *xuzan* «qazan»; **monq.** *xacsu*, *xacsun*, bur. *xacsan*, xalx. *xacs*, kalm. *xacsun* «qazan»⁵

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука»,1975,с.25; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.33

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.151; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.34

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М.,«Наука»,1975,с.153; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.34

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука»,1975, с.153-154

⁵ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука»,1975, с.157

6) **Türk.:**uyğ.,Azərb.,T.türk.*tava*, **özb.***tova*, qır.,qaz. *taba*, çuv.*tuba* «tava»; **monq.:** kalm. *taabac* «tava» və s.¹

7) **Türk.:**özb.*tobak* «tabaq,nimçə,boşqab», qaz.,qır., uyğ., qaraqalp.,türkm.,Alt.,T.türk. *tabak*, xak.*tabax*, Azərb.*tabag*; **monq.**,kalm.,bur.*tabag*, xalx.*tavag* «dövrə,boşqab, nimçə, sini» və s.²

8)**Türk.:**özb.*süt*,uyğ.*sud*,qaz.,qaraqalp.,qır.,Azərb.,T.türk *süd*, türkm.*süct*, çuv.*sit*, *set*, yak.*üt*; **monq.***sün,sü*, bur.*hü(n)*, xalx.*süü(n)*, kalm.*üsün* «süd»; **tunq.-manc.:**manc.*sün'* «süd»³.

Quş adları

1)**Türk.:**özb.*tuvalok*, qaz.*daudak*, Azərb.*dovdag*, *tugdok*, *tudok*, qır. *toodak*, xak. *todax* «dovdaq»; **monq.** *togodag*, xalx., kalm. *toodag* «dovdaq»⁴

2) **Türk.:** özb.*kaldırıyaç*, uyğ.*kalırlıyaç*, qaz.*karlygaş*, türkm.*garlabaç*, Azərb.*qaranquş*, xak.*xaraçxac*, yak.*xaragaçy* «qaranquş»; **monq.** *xaricacac*, bur. *xaraasgac*, xalx. *xaraacac*, kalm. *xaraadac* «qaranquş»⁵

3) **Türk.:**özb.*kakki*, qaz. *kökön*, Azərb. *gugu*, şor. *kakkun*, xak. *köök*, yak. *kögä* «ququ quşu»; **monq.** *xüxüğe*, bur. *xüxy*, xalx. *xöxöö*, kalm. *kökög* «ququ quşu»⁶

4) **Türk.:** uyğ.*kuv*, qaz.*ku*, qır.,Alt. *kuu*, Azərb. *gu*, türkm. *guv*, xak. *xuu* «qu quşu»; **monq.**, kalm. *xuŋ*, bur., xalx. *xun(g)* «qu quşu»⁷

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.158

² Yenə orada.s.158-159

³ Yenə orada.s.164-165

⁴ Yenə orada.s.190

⁵ Yenə orada.s.114

⁶ Yenə orada.s.192

⁷ Yenə orada.s.192-193

5) **Türk.:** uyğ. *kirgavul*, **özb.** *kirıovul*, qaz. *kyrgauyl*, qır. *kyrgool*, Azərb. *gyrgovul*, «qırqovul»; **monq.** *gorguul*, *xirguul*, xalx. *gurguul*, kalm. *gorguul* «qırqovul»¹

6) **Türk.:** özb.*zogizgon*, qaz.*sauyskan*, qaraqalp. *savyskan*, qır. *sayzyyan*, Azərb. *saysayan*, xak. *saasxan*, T. türk. *saksagan* «sağsağan»; **monq.** *şagadzagac*, bur., xalx. *şaaazgac*, kalm. *şaaazagac* «sağsağan»²

7)**Türk.:**özb.*tovus*,uyğ.,T.türk.*tavus*, türkm.,Azərb.*tovuz*, qır. *toos* «tovuz»; **monq.**, xalx., kalm. *togos*, bur. *togod* «tovuz (quş)»³

8) **Türk.:** özb. *tovuk*, uyğ. *toxu*, qaz. *tauyk*, qaraqalp., T. türk. *tavuk*, azərb *tocug*, qır. *took*, xak. *taax*, qar.-balk. *tavuk'*, noq. *tavuk* «toyuq»; **monq.** *taxica*, xalx. *taxia(n)*, bur. *taxcaa*, kalm. *takaa* «toyuq»⁴

9)**Türk.:** özb.,T.türk.,xak.,Alt.*turna*,qaz.*tyrna*, qır.*turuna*, Azərb.,türkm.*durna*, çuv.*tărna*, yak.*turuca*, qar.-balk.,noq. *tur-na*; **monq.** *togoruu*, *togoriu*, bur. *toxorcuu(n)*, xalx. *togoruu*, kalm. *togoriu* «durna»; **tunq.-manc.:** evenk. *turuca* «durna» və s.⁵

¹ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.193

² Yenə orada.s.194

³ Yenə orada.s.194-195

⁴ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.195; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

⁵ Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с. 196; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 23

Heyvandarlıqla bağlı olan sözlər:

1) **Türk.:** özb. *cürya*, qaz. *žorya*, qaraqalp. *žorga*, *žorga*, xak. *čorya*, qır. *žorga*, Alt. *d'orga*, Azərb. *corya*, tat. *curga*, qar.-balk. *žorga*, noq. *corka*; **monq.** *čžiroga*, bur., xalx., kalm. *žoroo* «yorğa (at)»; **tunq.-manc.:** manc. *čžoran'* «yorğa at»¹

2) **Türk.:** özb., qır., tat. *kysyr*, **uyğ.** *kisir*, qaz., qaraqalp., Azərb. *gysyr*, baş. *kysyrak*, çuv. *xəsər*; **monq.**, xalx. *xusran*, kalm. *xusurun* «qısır»; **tunq.-manc.:** evenk. *kahuruk* «ikiillik buzov» və s.²

3) **Türk.:** özb., Alt. xak. *töl* «nəsil, tayfa», qaz., qır. *töl* «nəsilvermə, döb», Azərb., T. türk. *döl* «rüşeym, nəsilvermə, cins», qar.-balk. *telcü*, noq. *tol* «nəsilvermə, cavan»; **monq.**, kalm., xalx. *töl*, bur. *tül* «döl, bala, nəsilvermə, törəmə, artma» və s.³

Əmək alətlərinin və predmetlərinin adları:

1) **Türk.:** özb. *bolta*, **uyğ.** *polta*, qaz., qır., Azərb., T. türk., qar.-balk., noq. *balta*, xak. *palty*, çuv. *putá*, Alt. *malta* «balta», yak. *malta* «böyük dəmirçi çəkici»; **monq.** *balta süxe*, bur., kalm. *balta*, xalx. *balt* «balta, nacaq, təbərzin, gürz» və s.⁴

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.242; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.29

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975, с.244-245; Ишбердин Э.Ф.Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 22

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.246; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.31

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.250; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.52

2) **Türk.:** özb., qır. *bülöo*, türkm. *bilev*, Alt. *bilü*, Azərb. *bülöv*, xak. *pilö*, qar.-balk., noq. *bilev* «bülöv daşı»; **monq.** *bilegüü*, bur. *bülcuu*, xalx. *bilüü*, kalm. *bülüü* «bülöv daşı, bıçaq itilmək üçün çarx»¹

3) **Türk.:** özb., Alt. *korgoldyn*, qaz. *koryasyn*, qır. *korgoşun*, tuv. *korgulçun*, T. türk. *kurşun*, Azərb. *guryuşun*, qar.-balk. *korgaşyn*, *korgasyn* «qurğuşun»; **monq.**, kalm. *xorgolžin*, xalx. *xorgolž(in)* «qurğuşun»²

4) **Türk.:** özb., qaz., qaraqalp., qır., qar.-balk., qar.-balk., noq. *temir*, **uyğ.** *temür*, Azərb. *dmir*, tuv., türkm., T. türk. *demir*, tat. *timer*, yak. *tömir*, *timir* «dəmir»; **monq.** *temür*, bur. *tümer*, xalx. *tömör* «dəmir»³

5) **Türk.:** özb. *šiša*, qaz. *šyny*, türkm. *šičše*, Azərb. *šüşd*, tat. *šeše*, tuv. *šil* «šüşə», qar.-balk., noq. *sise* «šüşə qab(butulka)»; **monq.**, kalm. *šil*, bur. *šel* «šüşə, banka, butulka və şüşədən düzəldilmiş digər əşyalar, büllur»⁴

Torpaq, su və ərazi:

1) **Türk.:** özb. *toprok*, qaz., qar.-balk., T. türk., türkm. *toprak*, Alt. *tobrak*, xak. *tobrax*, Azərb. *torpag*, noq. *topyrak* «torpaq,

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.251; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.44

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.257; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.6

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.260; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.6

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.264-265; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.60

toz»; **monq.** *tobarag, toborag*, bur. *tobrog*, xalx. *tovrog*, kalm. *toborog* «torpaq, toz»¹

2) **Türk.**: **özb.** *tolo*, **uyğ.**, Azərb. *tala*, qaz., T. türk. *dala*, qır. *talaa*, qaraqalp. *talac*; **monq.**, bur., kalm. *tala*, xalx. *tal* «tala, açıq sahə, düzənlik, səhra»; **tunq.-manc.**: evenk. *tala* «şoranlıq», manc. *tala* «düzənlik, açıq sahə» və s.²

3) **Türk.**: **özb.** *şür* «şor, duzlu», qaz., qaraqalp. *sor*, qır., Azərb. *şor, şoran* «şor, duzlu, şor torpaq»; **monq.** *şor*, bur. *şordomo*, xalx. *şor* «duzlu, çox duzlu»³

4) **Türk.**: **özb.** *tepa*, **uyğ.** *töpd*, qaz. *töbe*, qır., Alt. *töbö*, Azərb. *təpə*, T. türk. *tepe*, türkm. *depe* «təpə»; **monq.**, bur. *dobə*, xalx. *dov*, kalm. *dobon* «təpə»⁴

5) **Türk.**: **özb.** *çöl*, **uyğ.**, Azərb., türk., Alt., qır., T. türk. *çöl*, qaz., qaraqalp. *şöl*, xak. *sol* «çöl, biyaban»; **monq.**, xalx., kalm. *cöl*, bur. *sül* «çöl, susuz ərazi», «biyaban»⁵

6) **Türk.**: **özb.**, T. türk. *balçik*, qaz., noq. *balşyk*, qır., qar.-balk. *balçyk*, Azərb. *palçyg* «palçıq, lehmə»; **monq.**, xalx., kalm. *balçig*, bur. *balşag* «palçıq, lehmə, lil»⁶

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975,с.272; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.43

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука»,1975,с.266-267;Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд. АН СССР,1962,с.65;Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986,с.25

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975,с.271

⁴Yenə orada,s.272-273

⁵Yenə orada,s.275

⁶Yenə orada,s.42

7) **Türk.**: **uyğ.**, qır. *bulak*, **özb.** *bulok*, qaz. *bulak*, *bylak*, qaraqalp.,türkm.,T.türk.,Azərb.*bulag*; **monq.**,bur., xalx. *bulag*, kalm. *bulug* «bulaq, çeşmə»; **tunq.-manc.**: evenk. *bolak||bulak* «bulaq, çeşmə» və s.¹

8)**Türk.**: **özb.***kirov*, **uyğ.***kirav*, Azərb.*gyrov*, Alt.*kuru*, baş., qaz., tat. *kyrau*, qaraqalp. *krau*, qum. *krav*, noq. *kyrov*, türkm. *gyrav*, qır. *kyroo*, tuv. *xyraa*, xak. *xyro*, şor. *kyraa* «qırov»; **monq.** *xiragu*, bur. *xcuruu*, xalx. *xcaruu*, kalm. *kiruu* «qırov»²

9)**Türk.**: **özb.**,qar.-balk.,noq.*suv*, qaz.,T.türk.,Azərb.*su*, qır.,Alt.*suu*, xak.*sug* «su»; **monq.**,kalm. *usun*, bur. *uha(n)*, xalx. *us(an)* «su»³

Bitki və ağac adları:

1)**Türk.**:**özb.**,Azərb.,qar.-balk.,noq.*arpa*,**uyğ.**,qaz.,türkm., T.türk.,qır.,qaraqalp.,xak.,Alt. *arpa*, çuv. *orpa* «arpa»; **monq.**, bur., kalm. *arbac*, xalx. *arvac* «arpa»⁴

2) **Türk.**: **özb.***buydoc*, **uyğ.**,T.türk.*buydac*, qaz.*bidac*, qaraqalp.*biedac*, türkm.*bugdac*, Azərb.*buyda*, qar.-balk.*budac*, noq.

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.277; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.26

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.272; Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков.–Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962,с.7-57; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.43

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.284; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.57

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М.,«Наука», 1975,с.211-288; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.10

bicdac «buğda»; **monq.** *bugudac*, **bur.** *budaa*, **xalx.** *buudca*, **kalm.** *bücdə* «buğda»¹

3) **Türk.:** *uyğ.kara belzürğdn*, **qaz.** *kara büldirgen*, **qır.** *kara büldürken*, **türkm.** *bevirslen*, **Azərbay.** *böcürtkän* «böyürtkən, giləmeyvə»; **monq.:** *kalm.böölzirqene*, **xalx.** *bölzirqene* «böyürtkən, giləmeyvə»²

4) **Türk.:** *özb.sarimsok*, **türkm.**, **qaz.**, **qır.**, **noq.** *sarymsak*, **Azərbay.** *sarymsaq*, **qar.-balk.** *sarsmak* «sarımsaq»; **monq.**, **xalx.**, **kalm.** *sarimsaq* «sarımsaq»³

5) **Türk.:** *özb.sıyon*, **qır.**, **T.türk.** *soyon*, **Alt.sogono**, **Azərbay.** *soyan*, **tuv.** *soguna*; **monq.**, **kalm.** *songina*, **bur.** *hongino*, **xalx.** *songino* «soğan», **tunq.-manc.:** *manc. songina* «soğan»⁴

6) **Türk.:** *özb.çeçək*, **qum.**, **tuv.**, **qar.-balk.** *čeček*, **tat.** *čečək*, **Azərbay.** *çiçək*, **noq.** *šešekec* «çiçək»; **monq.** *čečeg*, **bur.** *seseg*, **xalx.**, **kalm.** *česeg* «çiçək»⁵

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.288; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.36

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.294

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.295; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.37

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.295-296

⁵Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.296; Исхаков Ф.Г.Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков, –Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков,Т.IV,М.,Изд.АН СССР,1962,с.57;Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977,с.37

7)**Türk.:***uyğ.allma,özb.olma* «alma»,**qaz.**,**qaraqalp.**, **qar.-balk.**,**noq.**,**Azərbay.**,**qır.***alma*;**monq.***alima*, **bur.**, **xalx.** *alma*, **kalm.** *alim* «alma»¹

8) **Türk.:** *uyğ.*,**Azərbay.***cemiş*, **qaz.***žemis*, **qaraqalp.***žemis*, **qır.** *žemiş* «yemiş, meyvə, giləmeyvə»; **monq.** *čžimis*, **bur.** *žemes*, **xalx.** *žims*, **kalm.** *žemes* «meyvə»²

9) **Türk.:** *özb.uzum*, **qaz.** *žüzim*, **qır.** *žüzüm*, **qaraqalp.** *žuzcum*, **türkm.**,**T.türk.**,**Azərbay.** *üzüm*, **qar.-balk.** *žuzcum*, **noq.** *cuzim* «üzüm»; **monq.**, **kalm.** *üzüm*, **bur.**, **xalx.** *üzem* «üzüm, kişmiş» və s.³

Zaman bildirən sözlər:

1) **Türk.:** *uyğ.axşam*, *özb.okšom*, **qaz.**,**qır.**,**T.türk.** *akşam*, **Azərbay.**, **qaraqalp.**, **türkm.** *agşam* «axşam»; **monq.:** **kalm.**, **bur.** *asagan* «axşam»⁴

2) **Türk.:** *özb.erta*, **qaz.**, **qaraqalp.**, **Alt.**, **qır.**, **noq.** *erte*, **Azərbay.** *ertä*, **xak.** *irte*, **qar.-balk.** *eriden* «ertə, səhər tezdən»; **monq.**,**bur.**,**kalm.***erte*, **xalx.***ert(en)* «ertə, erkən, səhər tezdən»⁵

¹Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука»,1975,с.214-192; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.36

²Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975, с.292

³Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.292; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.37

⁴Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука», 1975,с.297

⁵Номинханов Ц.Д.Материалы к изучению истории калмыцкого языка.М., «Наука»,1975,с.298; Суюнчев Х.И.Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели.Черкесск,1977, с.4

3) **Türk.:** *uyğ., özb., türkm. cyl, qaz. žyl, qaraqalp. žyl, xak. čyl, qır. žyl, Azərb. il, qar.-balk. žyl, noq. cyl «il»; monq. čzil, bur. žel, kalm., xalx. žil «il»¹*

4) **Türk.:** *uyğ., qaz., qır., qaraqalp., karanyy, Azərb. garanlyq «qaranlıq»; monq., kalm. xaralguc, bur. xaralxy, xalx. xaraxuc «qaranlıq»²*

5) **Türk.:** *uyğ. çag, özb. çoy, qaz., noq., qaraqalp. šak, türkm., Azərb. çay, qar.-balk. čak «çağ, vaxt»; monq., xalx., kalm. cag, bur. sag «çağ, vaxt, zaman» və s.³*

Ş2. Sifətlər

Rəng bildirənlər:

1) **Türk.:** *özb. olo, uyğ., türkm., T. türk., Azərb., tat., qar., qum., qar.-balk., qır., qaz., qaraqalp., Alt., xak., yak. ala; monq., xalx., bur. alag, kalm. ale «ala, rəngarəng»; tunq.-manc. ala~alay~alag «ala, ala-bəzək»⁴*

¹Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 298-299; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 4

²Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 299

³Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, с. 302; Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 4

⁴Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 8; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 1974, с. 129; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. – Тюркологический сборник-1975, М., «Наука», 1978, с. 178; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 25

2) **Türk.:** *uyğ., Alt. aru, T. türk., Azərb. (dialekt) ary, ari, qar.-balk. ariw, noq. aruw, tat. aruv, xak., tuv. aryy «təmiz»; monq., bur. arig, ariun, kalm.ercun «təmiz, gözəl, müqəddəs»¹*

3) **Türk.:** *özb., qar.-balk., noq., Azərb., qır. boz; monq., kalm. bor, bur. boro «boz»; tunq.-manc.: evenk. bor «boz»²*

4) **Türk.:** *özb. kuk, uyğ., tuv., Alt., qırğ., qaz., qar.-balk. kök, Azərb. göc «göy, mavi»; monq. xōx «göy, mavi, yaşıl», bur. xūxe «göy», kalm. kök «mavi, yaşıl»; tunq.-manc.: evenk. kuku «göy, yaşıl»; monq. xōv xōx «gömgöy», türk.: qır. köpkök, Azərb. g'ömg'öy «gömgöy» və s.³*

5) **Türk.:** *özb. gora, uyğ., tuv., Alt., qır., qaz., T. türk. kara, xak. xara, Azərb., türkm. gara, qar.-balk., noq., qaraqalp. qara; monq., kalm. xar, bur. xara «qara»; tunq.-manc.: evenk. kara*

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 8; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 1974, с. 184-185

²Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 8; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с. 19; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 115

³Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с. 63; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник - 1975, М., «Наука», 1978, с. 172; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с. 19-20; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 115; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с. 25 .

«qara»; **monq.** *xav xar*, bur. *xab xara* «qapqara», **türk.**: qar.-balk. *kabkara*, qır., noq. *kapkara*, Azərb. *gapgara* «qapqara»¹

6) **Türk.**: **uyğ.**, **özb.** *säruk*, tuv., xak. *sarıy*, Alt., qır., qaz., Azərb., qar.-balk., noq., qaraqalp. *saru*; **monq.** *šira*, xalx. *šar*, bur. *šara* «sarı»; **monq.** *šav šar* «sapsarı», **türk.**: Azərb., qır. *sapsary* «sapsarı»²

7) **Türk.**: **uyğ.**, alt., qır. *kürön*, tuv. *xüren*, xak., qar.-balk. *küren*, qaz. *kürenə*, qaraqalp. *küreng*, Azərb. *kürän*, noq. *kuren*; **monq.**, xalx. *xuren*, *xüren*, bur. *xüri(n)* «kürən, qəhvəyi»; **tunq.-manc.**: evenk. *kurin* «qəhvəyi, kürən» və s.³

Keyfiyyət bildirənlər:

1) **Türk.**: **özb.** *oksok*, **uyğ.**, tat., qum., qır., qaz., noq., qaraqalp., Alt., tuv. *aksak*, türkm. *aysak*, T. türk. *aksak*,

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник-1975, М., «Наука», 1978, с.18; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.115; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.25.

²Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.66; Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник - 1975, М., «Наука», 1978, с.174; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Яхонтов С.Е. Лексика как признак родства языков, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с.115

³Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19

2) **Türk.**:**özb.** *bormo*, qar.-balk., Azərb. *burma*¹, tat. *bödrä*², qaz. *bücrä*³, Alt. *bycyras*⁴, «burma»; **monq.** *buržgar*, bur. *buržagar* «burma».

3) **Türk.**: **uyğ.** *boyaz* qar.-balk., noq. *buvaz*, Azərb. *boyaz*⁵, Alt. *boos*⁶, qaz. *buaz*⁷, tat. *buaz*⁸, tuv. *boos*⁹ «boğaz»; **monq.** *boos*, bur. *bood* «boğaz».

4) **Türk.**: **uyğ.** *pütün*¹⁰, qar.-balk., qır., Azərb. *bütün*, noq. *butin*, qaraqalp. *putkil*¹¹, qaz. *bütkil*¹², Alt. *bütün*¹³ «bütün»; **monq.**, bur. *büten*, kalm. *bütn* «bütün».

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.8; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

²Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.241

³Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.307

⁴Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964

⁵Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62

⁶Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964 с.733; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.6

⁷Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.710

⁸Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.606

⁹Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.264

¹⁰Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.96

¹¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

¹²Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.71

¹³Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.827

5) **Türk.:** **uyğ.**, Alt. *cany*¹, qar.-balk. *žangy*, noq. *canu*, Azərb. *cen*², qaz. *žana*³, tat. *caṇa*⁴, tuv. *čaa*⁵, T. türk. *cen*⁶ «yeni, təzə»; **monq.** *canggi*, bur. *šene* «yeni, yenilik».

6) **Türk.:** **uyğ.** *keräk*⁷, qar.-balk., noq. *kerek*, Azərb. *g'ərək*, *g'ərəkli*⁸, Alt. *kerek*⁹, T. türk. *g'erek*¹⁰, tuv. *xerek*¹¹, tat. *kiräk*¹², qaz. *kerek*¹³ «gərək»; **monq.**, bur. *xerextec* «gərək, gərəkli».

7) **Türk.:** **uyğ.** *küçlük*, **özb.** *kuçli*, tuv. *xüštüg*, xak. *küstiy*, Alt. *küçlüg*, qır. *küçtüü*, qar.-balk. *küçlü*, Azərb. *g'üçü* «güclü»; **monq.** *xučtec* «güclü»¹⁴.

¹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964; Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.365

² Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.62; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.309

³ Русско-казакский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.419

⁴ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.323

⁵ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.308

⁶ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.414

⁷ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.95

⁸ Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

⁹ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.367

¹⁰ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.66

¹¹ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.311

¹² Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.325

¹³ Русско-казакский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.421

¹⁴ Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.63; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.325

8) **Türk.:** **uyğ.**, **özb.** *kattik*, tuv. *kadyg*, xak. *xatyγ*, Alt. *katu*, qır. *katuu*, qaz. *katty*, qar.-balk., noq. *katy*, Azərb. *gaty*; **monq.** *xatuu*, *xatagu*, *xatan* «qatı»; **tunq.-manc.:** evenk. *katan* «qatı, bərk»¹.

9) **Türk.:** **uyğ.** *kurqu*, qar.-balk., noq., qır. *kurgak*, Azərb. *guru* «quru»; **monq.** *xuurac* «quru»; **monq.:** *xuv xuurac* «qurquru», **türk.:** qır. *kupkurgak*, Azərb. *gupguru* «qurquru»².

10) **Türk.:** **uyğ.**, noq. *ten*, qar.-balk. *teng*, *tengiş*, qır. *tekşi*, *teñ*, Azərb. *tən* «tən, yarı»; **monq.** *tencex*, *tegş*, *tencüü*, bur. *tengec*, kalm. *tegşer* «tən, yarı, bərabər» və s.³

Fellər

1) **Türk.:** **uyğ.** *aldimak*⁴ «aldatmaq», qar.-balk. *aldarga*, noq. *aldamaga*⁵, Azərb. *aldatmaq*, tat. *aldau*⁶, qaz. *aldau*⁷, T. türk. *aldatmak*⁸; **monq.** *aldax* «səhv etmək, itirmək».

¹ Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.64; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19; Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, с.27

² Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.65; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

³ Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.67; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.19-20; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

⁴ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.706

⁵ Сулюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.128

⁶ Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.331

⁷ Русско-казакский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.429

⁸ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.506

2) **Türk.:** **uyğ.** *bolmak*¹, qar.-balk. *bolurğa*, noq. *bolmaga*, Azərb. *olmaq*², Alt. *bolor*³, tat. *bulu*⁴, tuv. *bolur*⁵, qaz. *bolu*⁶ «olmaq»; **monq.** *bolox*, bur. *boloxo*, kalm. *bolx* «olmaq».

3) **Türk.:** **özb.** *yolborma*, qar.-balk. *žalbaryrğa*, noq. *calbar-maga*⁷, Azərb. *calvarmaq*, T. türk. *calvarmaq*⁸, Alt. *calynar*⁹, tuv. *čannyr*¹⁰, tat. *calynar*¹¹, qaz. *žalyni*¹² «yalvarmaq»; **monq.** *zalbirax* «yalvarmaq».

4) **Türk.:** **özb.** *soymok*, **uyğ.** *saymak*, tuv. *saar*, xak. *saarga*, Alt., qır. *saa*, qaz. *sauu*, qarqalp. *sau*, türkm. *saamak*, Azərb. *saymaq*, qar.-balk. *savarga*, noq. *savmaga* «sağmaq»; **monq.** *saax*, bur. *saaxa* «sağmaq»¹³.

¹Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.123

²Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.129

³Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.40

⁴Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.51

⁵Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.58

⁶Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.60

⁷Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.130

⁸Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.95

⁹Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.714

¹⁰Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.608

¹¹Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.657

¹²Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.846

¹³Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.136; Сыдыков С.К. Изучению тюрко-монгольских лексических параллелей, – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с.21; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.310

5) **Türk.:** **özb.** *kuşkuma*, qar.-balk. *kyčyryrğa*, noq. *kyškyr-maga*, Azərb. *gyşgyrmaq*¹, tat. *kyčkyri*², tuv. *kyškyrar*³, Alt. *kycgurar*⁴, **tunq.-manc.:** *evenk.kaskiru* «qışqırmaq»⁵; **monq.** *xaşgarax* «qışqırmaq».

6) **Türk.:** **uyğ.** *kovumak*⁶, qar.-balk. *kuvururğa*, noq. *kuyyr-maga*, Azərb. *govurmaq* «qovurmaq»⁷, T. türk. *kavurmak*⁸, Alt. *karaar*⁹, qaz. *kuyru*¹⁰, tuv. *xaarar*¹¹, tat. *kuyru*¹² «qovurmaq»; **monq.** *xuurax*, bur. *xuuraxa*, kalm. *xuurx* «qovurmaq».

7) **Türk.:** **uyğ.** *kekirik*¹³, qar.-balk. *kekirirge*, noq. *kekirmege*, Azərb. *g'əjcupmək*¹⁴, Alt. *kegirik*¹⁵, T. türk. *geğirme*¹⁶, tat. *kikerü*¹⁷,

¹Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.134; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.311

²Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.236

³Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.229

⁴Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.265

⁵Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, 151 с.27

⁶Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.305

⁷Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.133; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.326

⁸Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.215

⁹Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.17

¹⁰Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.181

¹¹Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.153

¹²Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.265

¹³Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.793

¹⁴Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.131; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.322

¹⁵Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.444

¹⁶Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.576

¹⁷Русско-татарский словарь. М., «Русский язык», 1984, с.371

tuv.*kegirer*¹, qaz.*kekirik*² «gəyirmək»; monq.*xexrex*, bur.*xexere*, kalm.*kekrex* «gəyirmək».

8) **Türk.:** özb.*ciglamok*, uyğ.*žuglamak*, tuv.*ygla*, Alt., qır.*ycla*, qaz.*žylau*, qaraqalp.*žyla*, Azərb.*aylamag* «ağlamaq»; monq.*uclax* «ağlamaq»³.

9) **Türk.:** uyğ.*koydimak*⁴, qar.-balk.*korurga*⁵, Azərb.*qorumağ*, Alt.*koryr*, korulār⁶, T.türk.*korumak*⁷, tuv.*kadarar*⁸, qaz.*koryau*⁹ «qorumaq»; monq.*xorix* «qadağan etmək» və s.

İXTISARLAR

Azərb.-Azərbaycan dili
Alt.-Altay dili
balk.-balkar dili
baş.-başqırd dili
bur.-buryat dili
çuv.-çuvaş dili
even. - even dili
evenk. - evenk dil

manç.- mancur dili
monq.- monqol dili
nan.- nanay dili
neq.- neqidal dili
noq.- noqay dili
ord.- ordos dili
orok.- orok dili
oyr.- oyrot dili

¹ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.359

² Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.53

³ Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии. – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 24; Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.326

⁴ Русско-уйгурский словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей, 1956, с.803

⁵ Суончев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, с.133

⁶ Русско-Алтайский словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1964, с.451

⁷ Русско-турецкий словарь. М., Изд. «Советская энциклопедия», 1972, с.583

⁸ Русско-тувинский словарь. М., «Русский язык», 1980, с.364

⁹ Русско-казацкий словарь. М., Государственное Изд. иностранных и национальных словарей. 1954, с.414

xak.- xakas dili
xalx.- xalxa dili
kalm.- kalmık dili
Korey.- Koreya dili
qaq.- qaquuz dili
qaraqalp.-qaraqalpaq dili
qar.-balk. - qaraçay-
balkar dili
qar.-qaraim dili
qaz.- qazax dili
qum.- qumuq dili
qır.- qırğız dili

özb.- özbək dili
şor. - şor dili
tat.- tatar dili
tel.- teleut dili
tuv.- tuvin dili
tunq .- tunqus dili
türk.- türk dilləri
türkm.-türkmən dili
T.türk.-Türkiyə
türkcəsi
udeg.- udegey dili
ulç.- ulç dili
uyğ.-uyğur dili
yak.- yakut dili
yap.- yapon dili

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 1992, 329 s.
2. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
3. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова, – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 69-100
4. Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков, – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Т. IV, М., Изд. АН СССР, 1962, с. 5-68
5. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., «Наука», 1986, 151 с.
6. Ишбердин Э.Ф. Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках, – Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 204-207

7. Колесникова В.Д. О названиях частей тела в Алтайских языках, – Проблема общности Алтайских языков.Л.,«Наука», 1971, с. 139-151
8. Кононов А.Н.Семантика цветообозначений в тюркских языках, – Тюркологический сборник -1975. М., «Наука», 1978, с.159-179
9. Лигети Л.Алтайская теории и лексикостатистика,–Вопросы языкознания,М.,«Наука»,1971, №3, с.21-33
- 10.Номинханов Ц.Д.Исследования по тюркским и монгольским языкам. АДД, Алма-Ата, 1966, 25 с.
11. Номинханов Ц.Д. Материалы к изучению истории калмыцкого языка. М., «Наука», 1975, 324 с.
12. Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов, – Тюркское языкознание.Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, «ФАН», 1985, с. 379-381
13. Покровская Л.А.Термины родства в тюркских языках, – Историческое развитие лексики тюркских языков.М., Изд. АН СССР, 1961, с.11-81
14. Русско-Алтайский словарь. М.,Изд.«Советская энциклопедия», 19634, 115 с.
15. Русско-казакский словарь.М.,Государственное Изд.иностраннных и национальных словарей.1954, 935 с.
16. Русско-татарский словарь.М.,«Русский язык»,1984,733с.
17. Русско-тувинский словарь.М.,«Русский язык»,1980,560с.
18. Русско-турецкий словарь.М.,Изд.«Советская энциклопедия»,1972,1028 с.
19. Русско-уйгурский словарь.М.,Государственное Изд.ино-странных и национальных словарей, 1956, 143 с.
20. Севортьян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков (Общепоркские и межтюркские основы на гласные). М., «Наука», 1974, 769 с.

21. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, 174 с.
22. Сыдыков С.К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей,–Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, «Илим», 1964, с. 12-25
23. Цинциус В.И.Алтайские термины родства и проблема их этимологии,–Проблема общности Алтайских языков. Л., «Наука», 1971, с. 127-138
24. Яхонтов С.Е.Лексика как признак родства языков,–Проблема общности Алтайских языков. Л. ,«Наука», 1971, с.110-120

MÜNDƏRİCAT

Dilin leksikasının tədqiqi dilin təşəkkül və inkişaf tarixinə yol açmaqdır (f.e.d.Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ).....	3-5
Karluq qrupu türk dillərinin terminoloji leksikası (f.e.d.İsmayıl KAZIMOV).....	6-59
Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq (f.e.n.Baba MƏHƏRRƏMLİ).....	60-15
Karluq qrupu türk dillərinin leksik-semantik sistemi (f.e.n.Şəkər ORUCOVA).....	116-135
Karluq qrupu türk dillərində somatik leksika (f.e.n.Elçin MƏMMƏDOV).....	136-157
Karluq qrupu türk dillərində arxaizm və dialektizmlər (f.e.n.Elnarə ƏLƏKBƏROVA)	158-178
Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas meylləri (f.e.n. Təranə ŞÜKÜROVA).....	179-248
Процесс развития словообразовательных аффиксов в современных тюркских языках карлукской группы (f.e.n.Aynel MƏŞƏDİYEVƏ)	249-292
Бытовая лексика карлукской группы тюркских языков(f.e.n. Güllü KARANFİL).....	293-328
Karluq qrupu türk dillərinin digər altay dilləri ilə leksik müqayisəsi (f.e.n.Teyyub QULİYEV).....	329-365

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ

LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

II CİLD

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKASI

Çapa imzalanmış:25.06.2008

Şerti çap vərəqi 22,8

Sifariş №416

Kağız formatı 60x84 1/16.Tiraj 500.

**Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.**

Direktor:prof.N.B.Məmmədli

Ünvan:Bakı-64,İçərişəhər, 3-cü Maqomayev8/4

Tel.:497-16-32; 0503114189(mob.)